

*Алы наци дээр йсехи иннсетсэй үсэлдөр севсэри
хэсэйтэйсэ
Артисе райгууртныц патриотизм семсе
ДЕЙЛ КАРНЕГИ*

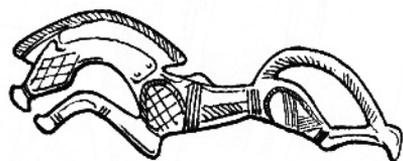
*Нацйсен сөрсөн нэй, йсехэдэг йсехи кыры нэ амара, үсэд
РАЛФ ЭМЕРСОН*

10
2008

МАХ ДУГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2008

МАХ ДУГ

10
'08

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрзон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,

КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,

НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2008

НОМЫРЫ ИС:

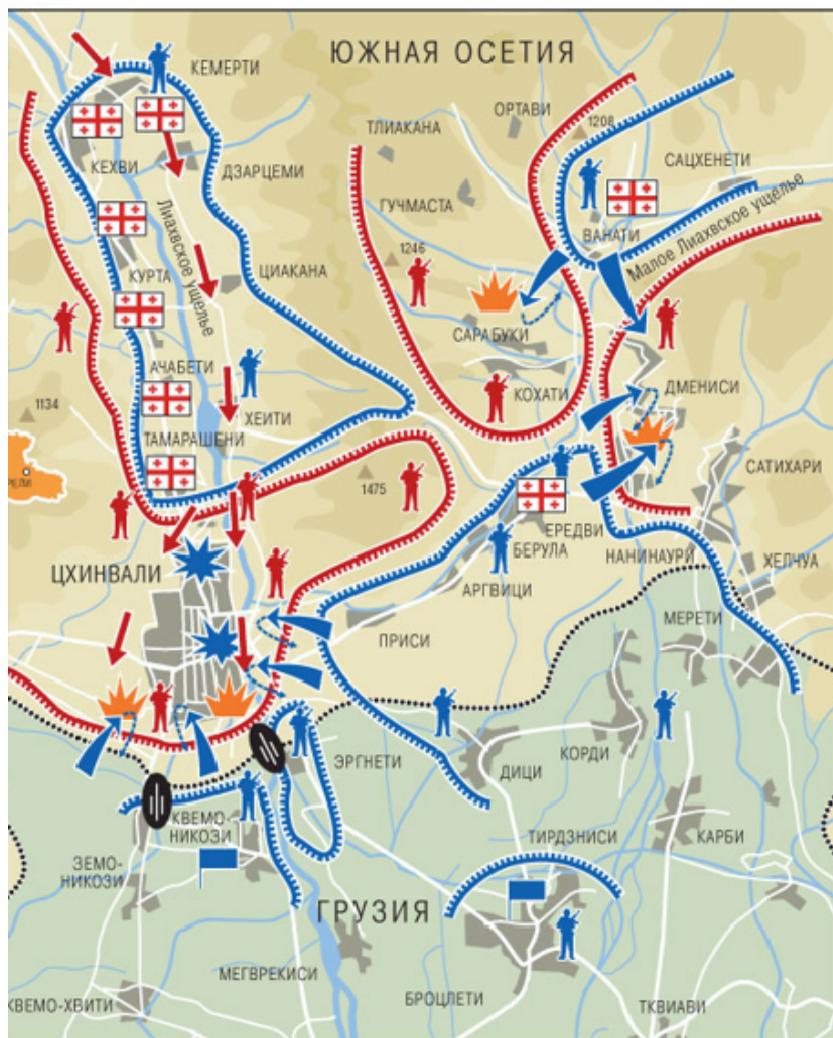
Редакция	5
<i>ХЪОДЗАТЫ Ахсар. Ама та — геноцид</i>	8
<i>ДЗАБОЛАТЫ Хазби. Ир. Аmdзæвгæ</i>	16
<i>КОЦОЙТЫ Арсен. Саломи. Радзырд</i>	18
<i>ЦÆРУКЪАТЫ Алыксандр. Сагъæс. Аmdзæвгæ</i>	22
<i>ФÆРНИОН. Уады уынар. Роман. Кæрон</i>	25
<i>ХОСТЫХЪОТЫ Зинæ, МАЛИТЫ Васо. Аmdзæвгæтæ</i>	90
<i>ДЗЕСТЫ Куыдзæг. Хур скæсæнырдæм нæ ныгуылы. Радзырд</i>	96
<i>ХОДЫ Камал, ХÆМЫЦАТЫ Албег, КЪАДЗАТЫ Станислав. Аmdзæвгæтæ</i>	105
<i>ГУСАЛТЫ Барис. Дыууæ чысыл хабары</i>	114
<i>КАСАТЫ Батрадз, СКЪОДТАТИ Эльбрус, ДЖУСОЙТЫ Марат, АБАЙТЫ Эдуард. Аmdзæвгæтæ</i>	116
<u>ИДÆТÆ</u>	
<i>ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Алæмæт дзауматæ</i>	121
<u>ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ</u>	
<u>УÆЛÆМХАСÆН</u>	145

РЕДАКЦИЙÆ

Нæ республикæйы исты ахсджиаг цау куы 'рцæуы, кæнæ нæ адæм тыхст уавæры куы бахауынц, уæд «Мах дуг» æмæ йæ автортæ сæхи иуварс нæ аласынц — се 'ххуысы хай бахæссынц иумæйаг хъуыддагмæ. Уый журналæн ссис традици. Зæгъæм, 1989 азы 3-аг номыры гонорар æрвыст æрцыди Плиты Иссæйæн цырт сæвæрыны æмæ Сывæллæтты фондтæм. 2004 азы 11-æм чиныджы гонорар та арвыстам, Беслæны стыр бæллæхы рæстæг æфхæрд чи байæфта, уыдонæн. Цастæ гонорар ваййы иу номырæн, фæлæ, дам, хал халæн æххуыс у.

«Мах дуджы» ацы номыры сæйраг темæ у ирон адæмы æнусон тох сæрибарыл, Ирыстони дыууæ хайы баиу кæныныл. Редакцийы æмæ журналы авторты фæндонмæ гæсгæ йæ гонорар лæвæрд æрцæудзæни Хуссар Ирыстони дзыллæйæн баххуысы фондмæ.

- Выдвижение грузинских войск
- Позиции грузинской артиллерии
- Посты миротворцев России и Южной Осетии
- Посты миротворцев и полиции Грузии
- Командные пункты грузинских подразделений
- Артобстрелы и авианалеты
- Боестолкновения
- Выдвижение подразделений 58-й армии СКВО

ÆМÆ ТА — ГЕНОЦИД

Æ вирхъау бæллæх та баййæфта нæ сæр. Гуырдзиаг фашисттæ зындоны арт бафтыдтой Хуссар Ирыстоныл. Бындзагъд кодтой адæмы, нæ ауæрстой зæрæдтыл, сылгоймæгтыл æмæ сывæллæттыл дæр. Фæмард 1600 адæймаджы бæрц. Цхинвалы хæдзæрттæ искуы-иуæй фæстæмæ хæлд æрцыдысты, бирæтæ та дзы зæххимæ сæмлæгъз ысты. 10 хъæуы хъæууæттæ фæстадысты.

90 азмæ æртæ геноциды сарæзтой гуырдзыйы фæтæгтæ ирæттæн. Фыццаг уыди 1920 азы. Уæд нæ адæмæй ныццагътой 5 минæй фылдæр, сæ райгуырæн бæстæй фæтардтой 50 мины бæрц, басыгътой 50 хъæуы. Уазал, стонг æмæ тифæй бабын сты 10 мин адæймаджы.

Дыккаг геноцид сарæзта Звиад Гамсахурдиа 1991—1992 азы. «Гуырдзыстон — гуырдзийæн!» Ахæм лозунгимæ уымæн йæ тугдзых æфсæдтæ цæгъдын райдыдтой, сæ бæстæйы зæххыл цы ирæттæ цард, уыдоны, бацахстой Хуссар Иры хъæутæ æмæ сабырцæраг ирæттыл цуан кæнын райдыдтой, хæдзæрттыл арт æфтыдтой, Цхинвал сармадзантай, ракетæтæй æхстой, йæ алыварс цы рагътæ ис, уырдыгæй, фæндагтыл цæуæг нал уагътой, дондзæуæн хæтæлтæ срæмыгътой, электрон тыхæй æнахай фæкодтой адæмы. Цагъды мæрдты нымæц 2 минæй фæфылдæр, 3500 фесты цæфта, 20 мины ралыгъдысты Цæгат Ирыстонмæ æмæ Уæрæсейы алы рæттæм. Гуырдзыстоны районтæй цы ирæтты расырдытой, уыдон та уыдысты 100 минæй фылдæр (Р. С. Бзаров. «Независимость Республики Южная Осетия — гарантия безопасности и надежного будущего осетинского народа». Цхинвал. «Южная Алания», 2008, 25 ф.).

Æртыккаг геноциды кой нал кæнын — йæ хабæрттæ йын зонæм.

Фæлæ æнæуынондзинады уидæгтæ 90 азæй бирæ дарддæр

æххæссынц, æнусты тары ныгъуылынц. Мæнæ иу æвдисæн. Гæдиаты Секъа йæ уацмысты царды æцæг хабæрттæ кæй æвдыста, уый гуырысхойаг нæу. Хъуды комы царджытæн цы æбуалгъ митæ чынди, уыдæттæ базонæн ис радзырд «Арагуйы ерыстау æлдар»-æй. Гуырдызыйы æлдæрттæ адæмы кæрæдзиуыл ардыдтой æмæ-иу афтæмæй цагъды фесты. Уæлдай æнаккаг уыд ерыстау æлдар Нугзар: устытæм-иу йæ куыдзы къæбылатæ радта, цæмæй сæ сæ риуы æхсырæй хæссой, рæсугъд чызг, рæсугъд ус, нард бæх, нард гал никæмæн уагъта.

Зæрдæ фырмæстæй адымсы, мæнæ ацы рæнхъытæ кæстæйæ: «Цыппарæм бон æлдар йе 'фсæдты арвыста æмæ Хъуды комы цыдæриддæр сывæллоны мыггаг ссардта, иууылдæр сæ иу фæзмæ æрæмбырд кæнын кодта æмæ дзырд радта йе 'фсæдтæн, цæмæй сывæллæтты бæхтæй банай кæной. Кæй зæгъын æй хъæуы, æфсæдтæ æлдары дзырд сæххæст кодтой. Сывæллæтты нымæц цас уыди, Хуыцау зоны. Уыцы фæзы сæ хоры куырыстау банай кодтой, ныммур, ныщъцъæл сæ кодтой. Уыцы чысылты ныййарæг мадæлты кæуын, дзыназынæй къæдзæх бадон уыдаид, цæстысыг фестадаид. Фæлæ æлдар йæ рихийы бынæй худти, æрдуйы бæрц тæригъæд дæр сын нæ фæкодта. Хъуды комы кæм цы ссардта — фосæй, хæзнайæ — иууылдæр сæ ахаста æмæ ацыди».

Гуырдызаг тугдзых феодалтæ тугуарæн куы кодтой нæ адæмæн, уæдæй нырмæ æртæ æнусы бæрц рацыди, фæлæ нæ хуссайраг сыхæгтæн сæ тæрхонылæгты зондахаст мисхалы бæрц дæр нæ аивта. Æлдæрттæ ирон сывæллæтты бæхтæй най кодтой, Саакашвилиы куыйдзыхтæ та — танктæй.

Диссаг у, æвæдза, историйы уыцы иу цаутæ бирæ азты фæстæ сæхи ногæй куыд равдисынц, уый. 1920 азы инæлар Джугъели арты хай бакодта Хуссар Ирыстон, туджы зæйтæ рауагъта мæгуыр фæллойдæнæг адæмыл. Ацы цауты тыххæй профессор Блиты Марк йæ чиныг «Южная Осетия в коллизиях российско-грузинских отношений»-ы афтæ фыссы: «Джугели писал о событиях своего кровавого похода и... наслаждался собственным патологическим цинизмом. Он продолжал: «Горят огни... Дома горят!.. с огнем и мечом! Осетины бегут в горы, на снеговые горы. И там им будет... очень холодно!»

Лæгсырд Джугъелиы цæрмыстыгъд бакодтой Саакашвилиы æлгыстаг хъæрццыгъатæ. Уыдон дæр сæ æбуалгъ фыдракæндты

фæстæ афтæ радьсты. Телевизион экранæй цалдæр хатты равдыстой иу гуырдызаг хæстон разамонæджы, амырыкаг фындыжы уæлдайттæй йæ уæцъæф кæмæн байдзагчынд, ахæмы. Цхинвалы хæдзæрттæ хæдзаруат куы бакодтой, уæд уыцы уæцъæфджын йæ цинтæ-мондæгтæ тыххæй уромгæйæ афтæ: «Осетины получили то, что хотели».

Саакашвили зондæй бынтон æххæст кæй нæу, уый тыххæй сæ ныхас загътой психологтæ, фыстой йæ газетæ дæр. Цыппар азы размæ журналист А. Антошкин йæ уац «Батоно фюрер. История повторяется в виде фарса»-йы афтæ загъта: «...новый грузинский президент-демократ, чей приход к власти в Грузии преподносился как торжество западных ценностей, все больше похож на врага европейской демократии Гитлера. Прежде всего бросается в глаза внешнее сходство — интонации, мимика, жесты. Впрочем, сам наш герой гордится сходством с другим диктатором — Иосифом Сталиным, о чем его голландская супруга Сандра Рудолфс бесхитростно поведала в интервью западной прессе. Он и родился со Сталиным в один день — 21 декабря. Но все диктаторы между собой похожи, и в их биографиях можно найти сходство» («Московский комсомолец», 07.08.2004).

Æвæццæгæн, хицæн адæймæгтæ рæстæгæй-рæстæгмæ куыд фæрынчын ваййынц, афтæ æнæхъæн нацитыл дæр бахæцы иставæр низ. Уыцы низтæн сæ тæссагдæр — национализм. Афтæ æнхъæл дæн, æмæ ныртæккæ гуырдызаг адæм сæйынц ахæм низæй. Стæй сын цыма æгæр бирæ хæссы. Фидисы кæнæ æфхæрыны хуызы нæу мæ ныхас — тæригъæд сын кæй кæнын, уымæ гæстæ рахызтæн ацы темæмæ. Диссаг у, сæ интеллигенци куыд хъусæй лæууы, уый. Чи дзы сдзуры, уый та сæ фæлдурæджджын разамонджытæн фарсласæн фæкæны. Уыдонæй иу — зынгæ актер Вахтанг Кикабидзе. Гуырдызаг æфсæдтæ Хуссар Ирыстон æртхутæг куы фестын кодтой, ирон адæмæн геноцид куы сарæзтой, уæд уый та мæнæ цытæ дзырдта: «С моей точки зрения, сейчас происходит аннексия моей родины» («Комсомольская правда», 15.08.08). Афтæ, гъе, адæймаг урсæй сау, сауæй та урс дзурын куы сахуыр ваййы, уæд, Къостайы загъдау, йæ номыл дæр нал фæсæтты. Кæддæр Гитлер цыбыр рæстæгмæ йæ адæмæн цы бакуыста, уый бакуыстой гуырдызыйæн сæ «разагъды» фæтæгтæ — жорданиятæ-джугъелитæ-бериятæ-гамсахурдиатæ-шеварднадзетæ-саакашвилитæ, æмæ абон сæ интеллигенци

дәр сты рынчын, стәй әвәццәгән, сә низәй фәрвәздзысты әрмәстдәр сә иннә царды. Бубәйы (афтә хоныңц Кикабидзейы) Уәрәсейә исты хәрзтә ратонын, сойтә смәрзын куы фәфәнды, уәд әй йә дыккаг райгуырән бәстә фәхоны. Әмә уыцы иу рәстәг кәны мәнә ахәм ныхәстә: «Раз я приезжаю в Россию по визе — значит, я иностранец. Но что тогда делают российские солдаты в Грузии? Выходит, они иностранные захватчики?» («Известия», 21.07.08). Уынут, цы хуызән логикәйыл хәст у Бубә? Уырыссаг салдәттә йә хыгдарынц, «захватчиктә» сә хоны, фәлә йын йә бәстәйы әфсәдты абхазаг әмә ирон адәмы цәгъдынмә алыхуызон хәцәнгәртәй әмә хәстон дарәсәй чи аразы, сә гуыбынтә сын чи 'фсады әмә сә чи ахуыр кәны, уыдоны та хәрзгәнджытыл нымайы. Ахәм адәймәджы ирон адәм фәхоныңц фәлитой әмә цәстфәлдахәг.

Кикабидзейы коймә мә зәрдыл әрләууыдысты уырыссаг поэт Владимир Корниловы рәнхытә: «Актеры и девки охочи любому, кто сверху, служить». Бубә дәр йә ләгмар, йә авантюрист хицау Мишикьойы фарсмә кәй баләууыд, уый, әвәццәгән, хуымәтәджы нәу. Хуссар Ирыстоны тыххәй та афтәтә фәдзырдта («Известия»-йә сә рамыхуыр кодта газет «Осетия. Свободный взгляд» — 2008 азы 5 августы): «...в Цхинвале вы когда-нибудь бывали? Это маленький, провинциальный городок в центральной Грузии. О каком государстве там идет речь? Смешно. Нельзя отдавать свою землю. И мы должны ее защищать всеми цивилизованными методами...»

Мәнә уын, гье, национал-шовинизм йә политикайы астәу-магъз кәмән у, ахәм бәстәйы типикон минәвар! Рагәй фәстәмә амы царджытә дих кодтой дыууә хайыл: гуырдызы — фыццаг сорты адәм, ирәттә, абхазтә әмә иннәтә — дыккаг сорты адәм. Афтә кәй уыд, уый тыххәй фыста А. Д. Сахаров дәр. Ноджы ис дәсгай-сәдагай әвдисәнтә, факттә. Мәнә дзы иу. 1926 азы республикайы бюджетәй иу удмә хауди: Гуырдызистоны мидаггаг районы — 9,3 сомы, Абхазийы — 5,6, Аджарийы — 7,3, Хуссар Иры та — 4,2 сомы. 1928 азы хуссар раг ирәттәй алы уды хыгъдмә дәр Гуырдызистоны хицауад әрвыста 9 сомы әмә 1 абазы, гуырдызигәтән та 15 сомы (М. Блиев. «Южная Осетия в коллизиях российско-грузинских отношений». М., «Европа», 2006, 383 ф.). Царды цыфәнды кьабаз райс — алы ран дәр гуырдызыйә фәстәмә иннә адәмтә

æйæфтой æфхæрд. Диссаг та куыннæ у, дискриминаци, расизм, сайын, фæлитой митæ кæнын фидар фæтк кæм сты, уыцы паддзахады минæвар æндæртæм былысчылæй кæсы!

Æвæццæгæн, нæ герой «цивилизованные методы» та афтæ æмбары: сабитыл, сылгоймæгтыл, зæрдæтыл танктæ æмæ æндæр хæстон техникæ баскъæр, сæ хæдзæртгæй сын дур дурыл мауал ныууадз! Стæй ма уый фæстæ æнæхъæн Уæрæсейыл мæнæ афтæ хъæр кæнынмæ дæ ныфс бахæсс: «А теперь объясните мне, почему никто в России не открыл рот в защиту грузин?» («Комсомольская правда», 15.08.08). Цыма Гуырдызстоны интеллигенци ирæтты сæрыл дзургæйæ фæсус ныйисты! Уæвгæ бынтон æнæдзургæ не сты. Суанг ма Уæрæсейы чи райгуырæд æмæ йæ царды бонтæ ам чи арвыста, бирæ нæмттæ æмæ премитæ дзы чи фæиста, уыдонæй дæр иуæй-иутæ сæ ныхас загътой. Зæгъæм, ССР Цæдисы адæмон артист Олег Басилашвили. Æмæ куыд æнхъæлут, кæй фарс рахæцыд? Йæ туджы чи мæцы, уыцы армьдзаг ирон адæмы? Куыннæ стæй! Байхъусæм, газет «Советская Россия» цы фыссы, уымæ: «На днях в связи с упомянутыми событиями Басилашвили в Интернете даже без особых оговорок поддержал батоно Саакашвили. Причем знаете, какой его главный аргумент? Юридический. И географический. Посмотрите, мол, на карту. Абхазия и Южная Осетия — часть Грузии. Часть. Вот и не надо вмешиваться в ее внутренние дела. Пусть там сами разбираются» («Советская Россия», 16.08.08).

Гуырдызстоны Католикос-Патриарх Илия Дыккæгæмы хъæлæс дæр та нæм æрбайхъуысти авд хохы фæстæйæ. Хъуыды-ма кæнут, фашист Гамсахурдияйы æмдзæхдон чи уыди, хъузон ын чи басгуыхт æмæ неонацистон бардзырд чи рауагъта, уый? Йе 'нахъинон бардзырды ныхæстæ йын чи ферох кодта, уыдонæн æй сæ зæрдыл æрлаууын кæндзынæн: «...отныне убийцу каждого грузина, несмотря на вину или невинность жертвы (убитого) объявить врагом грузинского народа. Занести фамилию и имя убийцы в специальную книгу патриаршества и передавать из поколения в поколение как постыдное и подлежащее осуждению». Цæвиттон, кæй амардæуыд, уыцы гуырдызаг æнаккæгты æнаккагдæр фестæд, лæгхорканнибал дæр уæд — марæн ын нæй, уымæн æмæ гуырдызаг у! Уый дын католикос-патриарх, гъе! Ныр дæр та йын, куы зæгъын, йæ «фарны» хъæлæс нæ хъус ахсы: «Мы ни с кем не воюем — мы пытаемся защитить нашу исконную землю. Мы считали и считаем

осетин нашими братьями и призываем их остаться братьями. Эта борьба опасна» («Независимая газета», 12.08.08). Уæ бонай уат, ирæттæ, уæ сины сæртыл æрхæцут фыр буцай, ахæм æфсымæртæ кæмæн ис! Уæ сабиты, уæ мадæлты, уæ зæрæдты, уæ хоты, уæ цардæмбæлтты уын танктæ кæй бассæстой, уый мурмæ дæр ма дарут, — уæ «уарзон æфсымæртæ» уын кодтой уыцы митæ!

Цы зæгъын æй хъæуы, гуырдыиаг национализмы кой кæнгæйæ, æз æппæт адæммæ азым нæ хæссын. Цыфæнды уавæрты дæр наци рæстзæрдæ, æвронгзонд удтæй нæ бавдæлон ваййы. Фидарæй мæ уырны: Гуырдыстоны дæр ис ахæмтæ. Фæлæ сын æхсæны уавæртæ фадат нæ дæттынц сæ хъуыдытæ æргомай зæгъынæн, сæ фæлду-рæджджын, хайрæджы æфтыддаг фюрер сæ хъыгдары.

Бернард Шоу загъта: «Здоровая нация не ощущает своей национальности, как здоровый человек не ощущает, что у него есть кости» (Бернард Шоу. Афоризмы. М., ЭКСМО-Пресс, 2000, 103 ф.). Гъæй-джиди, гуырдызыйы ахæм нацийæ куы фенид нæ цæст!

Зæгъын ма мæ фæнды, ИНО æмæ йæ бærны цы уынаффæдæттæ ис, уыдоны тыххæй. Фæстаг æртæ къуырийы дæргъы иудадзыг рынчынай (мæ буары тæвд-иу рæстæггай схызт 38—39 градусмæ) фæкастæн телевизормæ, уыдтон, чи цы гæнæг уыд, уый. Зыбыты фыдæнхæл фæдæн ИНО-йы Æдасдзинады Советæй. Уый, мæнмæ гæсгæ, у балаган, æмæ хорз уайд, ахæм Æдасдзинады Советæй дунейы дзыллæтæ сæхи куы сæдас кæниккой, уæд. Советы уæнгты æддаг бакастмæ кæсгæйæ, сæ ныхæстæм хъусгæйæ мæ зæрдыл æрлæууыди Марк Аврелийы ныхас: «Презируют друг друга, угрожают друг другу и, желая превосходить друг друга, покорствуют друг другу» (Марк Аврелий Антонин. Размышления. С.-Петербург, «Наука», 1993, 63 ф.). Советы чи бады, уыдонæй иуы дæр чысыл æнамонд адæмты мæт нæй, иууылдæр кæсынц Вашингтоны дзыхмæ, хъу-сынц йæ «цу-ма»-мæ. Адæймагмæ бар-æнæбары февзæры ахæм хъуыды: адонæй алкæуыл дæр ис кæнгæ цæсгом, маскæ, сыгъдæг иронау та — гамхуд. Гъемæ сын сæ гамхудтæ систа Уæрæсейы минавар Витали Чуркин, дыгай стандарттæй кæй пайда кæнынц, сæхи ницыуынаг кæй скодтой æмæ Америкы цæстмæ, стæй, кæй зæгъын æй хъæуы, сæхи бæстæты пайдайæн, гуырдыиаг агрессорты сæрыл кæй дзурынц, уый сын ныфсхастæй, æргомай бамбарын кодта. Уæлдай тынгдæр йæ ных бакъуырда АИШ-ы минавар Халилзадæн. Уыцы æнæбайрайгæйы «целостность»-ы

койтæй адæмтæн сæ сæртæ сдон сты, афтæмæй дунеон уагæвæрдтæ ИНО-йы разамонджытæ сæхæдæг халынц. Гыццыл адæмты «целостность» сæ фæсонæрхæджды дæр нæй, къордтæ-дихтæ чи ныцци, кæнæ кæй ныччын, уыцы нациты хъысмæт сæ мисхалы бæрц дæр не 'ндавы, афтæмæй сыл зæххы къорийы уынаффæгæнджыты ном сбадти. Æмæ та зæрдыл æрлæууынц рухсы бадинаг Солженицыны хъуыдытæ: «...в великих надеждах человечества родилась Организация Объединенных Наций. Увы, в безнравственном мире выросла безнравственной и она. Это не организация Объединенных Наций, но организация Объединенных Правительств, где уравниены и свободно избранные, и насильственно навязанные, и оружием захватившие власть. Корыстным пристрастием большинства ООН ревниво заботится о свободе одних народов и в небрежении оставляет свободу других. Угодливым голосованием она отвергла рассмотрение частных жалоб — стонов, криков и умолений единичных маленьких *просто людей*, слишком мелких букашек для такой великой организации» (А. Солженицын. Рассказы. М., «Современник», 1990, 297 ф.).

Афтæ мæм кæсы, цыма цыфæндыйæ дæр Уæрæсейы хицауад Хуссар Ирыстон æмæ Абхазийы хæдбар паддзахæдтыл банымайдзæни. Æвæццагæн, кувдфæстæмæ æндæр бæстæтæ дæр Уæрæсейы фæндоныл сразы уыдзысты. Иннæ хъуыддæгтæн та сæ сæйрагдæртæ æрмæст нæхицæй аразгæ сты. Адæмы бахъахъхъæнын, не 'взаг, нæ фыдæлты фарн, царды фæтк æмæ культура банывыл кæнын, демографион катастрофæйæ нæхи бахизын, кæрæдзи æрæмбарын («ирон», «дыгурон», «къуыдайраг», зæгъгæ, уыцы койтæй фервæзын) æмæ а.д. — адæттæ нын уæларвæй ничи æрæппардзæн, æндæр адæмтæ дæр нын сæ не 'рбахуын кæндзысты — нæхæдæг сыл хъуамæ бакусæм, хицауæй хуымæтæджы дзабырхуыйæджы онг хъуамæ æмдых-æмзонд уæм. Нацийы йæ сæфты фæндагæй раздахыныл æмæ йын йæ фарн бахъахъхъæныныл куы цæуа ныхас, уæд. Уый та ныртæккæ цыфæнды социалон-экономикон æмæ бирæ æндæр фарстæй ахсджиагдæр у, растдæр зæгъгæйæ та, æппæт хъуыддæгтæн дæр сæ сæр у, æмæ хъуамæ фыццаджы-фыццаг уымæ саразæм нæ ных. Уый нæй — уæд нын суверенитеттæ æмæ дыууæ Иры баиу кæныны хабæрттæ дæр ницы ахъаз фæуыдзысты.

ХЪОДЗАТЫ Æхсар

ИР

Куыствæллад лæджы куыствæллад уæхскыл
Иу хæссинаджы

дыууæ æмбисау —

Хæхты рæхысæн

йæ фæйна фæхстыл

Иры

дыууæ Иры

ныххæлиу ысты.

Зæгъынц сæ:

«Хуссар»,

«Цæгат-ирæттæ»,

Ныхгæдтой фæндаг хъæдæмбæрзт рæггътæ,

Фæлæ сын дзурынц чырсбазыр дæттæ

Сæ иу фыдæлты нæртон таурæггътæ...

Ныддих и се 'взаг

дыууæ нымд зæлыл.

Хæд-зад бындзыджы

дыууæ æвзарау.

Æмæ сын райгуырды сæ тохы сæрыл

Сæ иу хъыджы фырт — Къостайы зарæг.

САЛОМИ

Бафæллади Саломи. Цы афон у, ничи ницы зоны, — хур нæ кæсы, арв алырдыгæй цъæх мигъæй æхгæд; чи зоны, у сихор, чи зоны, у изæр.

Фыццаг кærкуасæнтæ уыди, афтæ фæдис фæцыди: Гуыр-дзыйы æфсæдтæ ссæуынц, лидзгæут Цæгат Ирыстонмæ!

Цавд мæлдзыджыты губаккау хъæу æмызмæлд сси, чи уæрдон ифтыгъта, чи саргъы бæх. Алырдыгæй хъуысти хъæр, кæуын æмæ æлгъыст.

— Нæ коммунистытæ нæ фесæфтой! — дзырдтой иутæ...
Иннæтæ сæ сабыр кодтой:

— Цомут! Фæстæмæ нæ ардæм хъæуы!.. Нæ фос, нæ зæххытæ нæхи бакæндзыстæм, сæрибар суыдзыстæм, нæ цард нæхи къухтæй араздзыстæм!..

Уыди ахæм бинонтæ, кæцытæ æрмæст сæ уалæйы дзауматы лидзæг фесты, ныууагътой сæ ис, сæ бон. Уыди дзы ахæм бинонтæ дæр, кæцытæ бафæрæзтой суанг судзины онг алцыдæр семæ рахæссын...

Саломи — идæдз ус — йæ дыууæ æнахъом чызгимæ уайтагъд ацæттæ кодта йæхи... Хуыссæнты дзæбæхдæртæ атыхта, абаста, хордзенты кæрдзынтæ æмæ цæхх авæрдта, нæ ферох кодта чысыл дурын лæр донæн... Хæдзары бæх нæ уыди, — цæуыл ахастаиккой сæ дзауматæ.

Фыццаг лидзæг къордимæ араст сты Саломи æмæ йæ дыууæ чызджы.

Хистæр чызг — дыууадæсазыккон Мелани — æмбæрста хъуыддаг æмæ æнкъард цæсгомимæ разæй æнæзивæг уади, — йе 'ккойы хордзентæ, хæринагтæ æмæ дурынимæ...

Фæлæ кæстæр — Сопи, — астаздзыд, дис кодта, цы æрцыди, цы хабар у, кæдæм лидзынц, уайтагъд-иу йæ мады къаба раивæзта æмæ та-иу æй афарста:

— Кæдæм цæуæм, кæдæм, нана? Æмæ цæмæн цæуæм, цæмæн? Мадæн йе 'ккойы хуыссæнты тыхтон, афтæмæй размæ тындзыдта æмæ-иу чызгмæ сдзырдта:

— Рауай, мæ хуры хай, уазал у, æмæ дзургæ бирæ ма кæн.

Иу нарæг ран фæндаг æхгæд разынди — уæззау уаргъджын бæх миты ныссагъди æмæ сыстын нал фæрæзта. Зын ацæуæн уыди иувæрсты, фæлæ уæддæр фæстейæ цæуджытæ, бæх сыстынæн æххуысы бæсты, стыр фыдæбæттима иувæрсты хылдысты...

— Фæкæсут мæм, аххуыс мын кæнут! — дзынæзта бæхы хицау...

Хъусгæ дæр æм ничи кодта, алчи йæ фæндагыл цыди...

Саломи æмæ йæ дыууæ чызджы дæр иувæрсты зынай ахылдысты æмæ араст сты дарддæр. Саломийы хъустыл ауади: меньшевикты æфсæддонтæ дзæбæх сылгоймаг æмæ чызгæй кæуыл хæст кæнынд, уыдонæн тых кæнынд.

Дзургæ ницы кодта, фæлæ-иу уыцы хъуыды йæ сæры куы фегуырди, уæд-иу мæстæй йæ зардæ атыппыр ис, цыма йыл тæфсæг уыди, уыйау-иу ризын байдыдта...

Сопи нал фæразы цæуын... Раивазы йæ мады къаба...

— Нана, фæлæуу-ма, мæ къæхтæ риссынц!..

Саломи нæ лæууы, размæ тындзы, сывæллонмæ сдзуры:

— Рауай, рауай, мæ хуры чысыл, фалдæр нæ фæллад суаддзыстæм!

Цæуынц æддæдæр...

Нал фæразы цæуын Саломи дæр. Иу дзæбæх фæз ран фæлæууыди æмæ загъта:

— Ам æрәнцайæм æмæ фæйна къæбæры дæр ахæрæм!..

Куыддæр пæлæз æрытыдтой æмæ æрбадынмæ хъавыдысты, афтæ топпы гæрæхтæ фæхъуысти...

Саломи фестæлфыд... Алырдыгæй хъæр цыди:

— Æрбайæфтой нæ меньшевикты æфсæдта!..

Саломи акасти, айхъуыста фæстæмæ — æцæг æрбацæуы меньшевикты æфсад... Фæуагъта миты уæлæ хуыссæнгæрзтæ, хордзентæ дæр аппарын кодта æмæ загъта:

— Фалдæр ссардзыстæм алцыдæр...

Топпы гæрæхтæ арæхдæр кодтой...

Хъæр, сылты цъæхахст æмæ сывæллæтты кæуынай хæхтæ зæлыдысты...

Сопи йæ хъæбысы, афтæмæй размæ тындзы Саломи. Мелани æнæзивæг згъоры разæй... Иу къардиуы былмæ куы бахæццæ сты, уæд Саломи акасти размæ — фæндагмæ, бамбæрста, кæй нал аирвæздзысты, æмæ адæргæй æруагъта йæхи митыл... Йæ сæры алы хъуыдытæ сæмхæццæ сты. Йæ цæстытыл уайы, меньшевикты æфсæддонтæ йе 'нахъом чызджытæй хынджылæг куыд кæндзысты...

Ризы, судзы адæргæй, мæстæй...

Уалынмæ æцæг фæзындысты меньшевикты æфсæддонтæ.

Саломи иу къухы фелвæста кæстæр чызджы, иннæмæй рахæцыди хистæры къухыл... Загъта:

— Цомут, уæртæ уым бамбæхсæм!..

Акасти къардиуæй бынмæ — бын нæ зынди... Акасти фæстæмæ, — уæртæ æрбацæуынц...

— Ау, мæ зәрдиаг хъæбулты хуытæ бахæрой?..

Сопи, куыд уыди йæ хъæбысы, афтæмæй йæ фехста бынмæ. Зәрдæхалæн цъæхахст азæлыди хæхтыл æмæ уайтагъд фæхъус ис.

Хистæр чызг фæтарсти, скуыдта æмæ лидзынмæ фæци... Мад æй рацахста, акасти фæстæмæ, рахиз къухæй бартхъирæн кодта æмæ загъта:

— Нæ уын батайдзысты ацы мæстытæ, ацы æфхæрдтæ! Мелани ныттыхсти йæ мадыл, хицæн кæнын нæ куымдта, æппарын нæ куымдта...

Уæд ын мад тынгдæр ныхъхъæбыс кодта...

Дыууæ дæр аныгъуылдысты æнæбын къардиуы...

САГЪÆС

Мæ къабаз хуссары, фæсденджыз, риссы,
 Мæ зæрдæйы кæрдихтæ ихсийыңц кæмдæр.
 Уым ме 'фсымæр хæты лæбырд сæхъисы,
 Чалмæ-хызæй æрбатухы йæ сæр.

Нæ сау хæхтæ нæма систой сæ саутæ,
 Сæ цотмæ бæлгæ тахти сыл æнус.
 Зынджы къæрттау, ирон лæг, дард фæхаудта.
 Кæд, чи зоны, нæма 'рмынæг дæ рухс.

Кæд, чи зоны, æрттивынц ма дæ туджы
 Фыдызæххы æгъдæуттæ æмæ уарзт...
 Уынын дæ æз цола хæргæфсыл Турчы,
 Лæууыс Ираны стыр мæзджыты раз.

Уынын дæ хурсыгъд Сирийæн йæ уынгты:
 Фæхæссыс де 'ккой къомситы чыргъæд...
 Æмбæрзы дымгæ пальмæджын быдырты
 Дæ араббаг бæхы сæфтæджы фæд...

Уынын дæ Индийы — æрмахуыр сау кæлмыты
 Ды стыхтай цонгыл базары кæрон.
 Уынын дæ — дард Алжиры змис тæлмытыл
 Дæ теуа бастад... Мысыс сатæг бон...

Уым арв — æндæр... Бынтон æндæр у мæй дæр...
 Æндæрхуызон — нæ хурзæрины скаст.
 Нырризы де уæнг хаттæй-хатт цæмæйдæр —
 Дæ хуылфæй ссæуы рох азты цъæхахст...

Куы стæлфы уддзæф рагон кипарисы,
Куы 'рцахсы хъус оазисы сæр-сæр,
Цыдæр дæ арвмæ базыртыл уæд сисы,
Фæлæ та 'рхауы гом риуыл дæ сæр.

Куы скъæфы уад бæласæй тынд сыфтæрты —
Дæ мид-зæрдæйы уыдоныл кæуыс.
Кæдæм дæ 'рфæнды атахын, дæ сæрты
Куы айвæзы бæлццон мæргъты рæхыс?..

Фæнды ды бадай, заргæ, каууæрдоны,
Фæнды кæнай сæумæрайсом ламаз,
Йе арвæн кувай алы бæрæгбоны —
Уыныс дæ сæнтты цъитисæр Кавказ!..

1957

УАДЫ УЫНÆР

Дыккаг чиныг

ФЫЦЦАГ СÆР

Таровоз сабыргай, тыхулафгайæ батылдис райдзаст агъуысты размæ, æмæ фæстаг уаст куы ныккодта, уæд цæхгæр æрлаууыди йæ мидбынаты. Адæм вагæттæй цыдысты æмæ бындзытау дыггал-дыгъулгæнгæйæ ракæс-бакæс кодтой перроны. Бирæтæ сæ цæст нæ истой рæсугъд ахуырст цъæх вагæттæй: диссаг сæм кастис, иу машинæ уал вагоны кубд ласы, стæй вагæттæ хæдзæртты хуызæн кæй сты, уый. Дисгæнгæйæ, кæрæдзийæн дзырдтой фæсивæдæй иуæй-иутæ:

— Цымæ машинæйæн йæ цалхы дæндагты 'хсæн мæцъис атысс, уæд цы уайд?

— Цы уайд, æрлаууид æндæр.

— Уæдæ, уæдæ, уыйбæрц хæдзæрттæ чи ласы, уый дæ мæцъис æрлаууын кæндзæн!

Ахæм ныхæстæ кæнгæ-кæнын сæ цæст нæ истой цæлхытæй. Кастысты æдзынæг тыхулафæг авдсæрон таурæгъты уайыгмæ.

Сагъæстæ æмæ дистæ схæццæ сты, машинæ чи никуы федта, уыцы хъæууон фæсивæды сæрты. Фыр дис æмæ хъуыдыйæ сæ цæстытæ æрттывтой цавæрдæр æнæфенгæ арты зынгæй. Чи зоны, чи сæ цы хъуыдытæ кодта сусæгæй йæхинымæры, фæлæ зындис сæ цæсгæмттыл, алабоны хъуыдытæ сæ уыцы сахат кæй айрох сты, уый.

Уыйбæрц бирæ нæуæг фенддæгтæ сын сæ сæртæ разылдтой æваст.

Быдзеу дæр æрæджиау рабырыди диссаджы хæдзарæй — рæсугд вагонæй, йæ хызын йæ фарсмæ æлвасгæйæ. Акасти фæйнæрдæм, стæй йæ хъæуккагты къордмæ барасты æмæ каронæй, иуварсгомау æрлæууыдис. Йæ цæст куы ахаста йæ алы фæрстæм, уæд æрæджиау сдзырдта йæ хъæуккагтæм:

— Паддзах ам цæры, æви ма дарддæр ис?

Æрхыхъæуы фæсивæд фæджих сты, стæй уæд æрæджиау фæйнæ-фæйнæ дзуаппы радтой Быдзеуæн:

— Ам цæры, уæдæ ма кæм цæрдзæнис? — загъта иу.

Фæлæ йын иннæ йæ дзыхæй йæ дзырд аскъæфта:

— Ам куы цæрид, уæд мах ардæм уадзиккой?

Ахæм ныхас кæмæдæрты хъыг фæкасти æмæ сдзырдтой буцтæй:

— Уæдæ нæ кæд паддзахи размæ нæ уадзынц, уæд ма нæ цæмæн ракодтой нæ магуыр хæдзæрттæй?

Чысыл фæхъус сты иууылдæр, цыма хъуыдыйыл афæстиат сты, афтæ, стæй йæ бынатæй растад Æрхыхъæуы хъазæнхъл Дебола, йæ хъзахъаг сырх цухъхъайы фæдджитæ йæ синты фæсагъта, йæ дыстæ бафæлдæхта рæмбыныкъæдзтæм, худ фæсыкъа кодта æмæ хæбæцц ралæугæйæ райдыдта йæ дзырд:

— Йех, æвæдза, алæппу фенын кæндзæн Джирманы паддзахæн.

Зыдтой йæ æмбæлттæ, Дебола худæг кæй у, æмæ йыл иттæг дис нæ кодтой, фæлæ худæгæй артæнхæлд кодтой. Дебола, йæ уæхсчытæ змæлынгангæйæ, йæ цæнгтæ тилгæйæ, ныхас кодта дарддæр. Хаттæй-хатт-иу йæ цæстытæ афтæ тынг ферттывтвой, æмæ-иу сæ урсытæ галы цæстыты урстæй фестырдар сты:

— Ацы цухъхъайы паддзахи раз æрлæудзынæн æмæ йын зæгъдзынæн (йæ къух уæлæмæ систа æмæ йе 'нгуылдз йæ ныхмæ сарæзта). Цы йын зæгъдзынæн? — исдугмæ афтæмæй аздадис хъуыдыты фæдыл адзæгъæл уæвгæйæ, стæй та йæ цæстытæ ферттывтвой æмæ уæнгтæ батылдта:

— О... паддзах, дæ рынтæ бахарон, чи дæ хъыгдары?

Ардæм ма йæ рауадз, мæ бар ма йæ бауадз, кæддæра цы ахæссид æрхыхъæуккаг тъæпæн лæппу Деболайæ, кæддæра цы фениккой æмæ кæуыл худиккой лæппутæ! — Ацы ныхæстæ куы загъта, уæд йæ къухæй йæ риу æрцафта, йæхицæй ныббузныг уæвгæйæ, æвæццæгæн, йæ ныхæстæ йæхи зæрдамæ тынг фæцы-

дысты. — Уый фæстæ паддзах загъдзæнис: «Ауадзут Дебола маэ Джирманы паддзахы». — Ацы дзырдтæ дзургæйæ, паддзахы фæзмгæйæ йæ былтæ алырдæмыты нысчылтæ кодта æма йыл æмхъалæсæй ныххудтысты Æрхыхъæуы фæсивæд. Дебола нал æнцæд йæ дзурынæй, стæй, куыд фылдæр дзырдта, афтæ тæвдай-тæвддæр кодта:

— Джирманы паддзах рацæудзæни æма фыццаг мемæ хъæбысæй хæцдзæн, стæй йын лæгæй хъæбысæй куы нæ бакомон абырсын, уæд мæм йæ хъама фелвасдзæн, фæлæ æз дæр къаддæр лæппу нæ дæн, нанайы дзидзи дзæгъæлы нæ фæдадтон: бахъуаджы рæстæджы — гъæйтт! — зæгъгæ, æма Быдзеуы сæрты æрзиллакк кодта цæргæсау.

— Гъей, гъей! Что вы делаете! Марадзут, йæ хъама йын байсут, — зæгъгæ, радта дзырд æрттиваг дзаумаджын, йæ фарсмæ цы диссаджы арæзт лæппутæ лæууыдис, уыдонмæ.

Дебола нæ фæджих, фæлæ уайтагъд радта дзуапп:

— Уæдæ, уæдæ! Алæппуы хъама райстат! — æма йæ хъама фæстæмæ кæрддзæмы нытъттыста.

Салдæттæ цыппарæй æрмидæг сты Æрхыхъæуы фæсивæды размæ æма Деболайы цур æрлæууыдысты. Сæ хистæр тызмæг-гомауæй сдзырдта:

— Тагъд дæ хъама райхал æма йæ ардæм æри!

Дебола кæугæ-хъазæн хъæлæсæй сдзырдта салдæтты хистæрма:

— Æндæр дæ ницы хъæуы? Нæхимæ мын афтæ нæ загътой, нæ, нанайыстæн. Мæ хъама уын нæ ратдзынæн, — æма йæ 'мбæлттæм йæ цæст аивæй фæныкъуылдта.

— Уæлдай ныхæстæ ма кæн. Тагъд дæ хъама райхал, — зæгъгæ, та схъæр кодта салдæтты хистæр æма ацы хатт йæ къæхтæ дæр æрхоста зæххыл.

Дебола арæхстгай йе 'ртæ æнгуылдзы иумæ абыдта æма йæ хъæргæнæгмæ бадардта, цæмай хыл худынмæ аздæхтаид.

— Ахæм нукуы фæдтай? Ирон лæппу йæ хъама удагасæй нæ фæдæтты.

Салдæтты хистæр фæсырх, йæ хурхы уадындзтæ сызмæлыдысты æма салдæттыл йæ хъæлæсы дзаг фæхъæр кодта:

— Хæцут ыл æма йын йæ хъама райхалут!

Ахæм ныхæстæ Дебола куы фехъуыста, уæд бамбæрста, хъазыны хъуыддаг дзы нал ис. Иуварсмæ аппæрста йæхи æма йæ хъама фелвæста кæрддзæмай цæсты ныкъуылдмæ, стæй сдзырдта хъæбæр хъæлæсæй, ныфсджынай:

— Цай, ләгдәр уә чи у, уый ардәм раңауәд.

Салдәттә хәстәгмә нә уәндыдысты Деболамә, әмә сыл хьәр кодта сә хистәр:

— Хәцут ыл уын куы зәгъын!

Хистәрән дәр мәстәй йә цәстытә рагәпп кәнынмә хьа-
выдысты, әмә йә хьәләс рызтис хәрисы кьалиуау.

Адам кәсынтыл фесты ацы диссәгтәм, фәлә сәм хәстәг
ничи уәндыди.

Әрхыхьәуы фәсивәд фыццаг худәгәй мардысты, фәлә,
хьуыддаг худәг нал у, уый куы бамбәрстой, уәд әрынкьард
сты әмә фыр азарәй әнцәдәй кастысты Деболайы хабәрттәм.
Хьәр тынгәй-тынгдәр куы кодта, уәд әрәджиау Быдзеу йә
бынатәй фестиади әмә фәхьәр кодта:

— Ау, ирон адәм не стут, цавәр стут, цавәр у? Хыл-иу
иргьәвын фәхьәуы! — Ацы ныхәстимә салдәттә әмә Дебо-
лайы әхсән фәмидәг әмә сә иргьәвын байдыдта.

— Ныууадзут, уә хорзәхәй, цы уын ис афтә хылаг? —
дыууәты дәр схойы фәйнәрдәм. Фыццаг ницы сдзырдта Бы-
дзеумә салдәтты хистәр, фәлә, Быдзеу Деболайы әрцахсынмә
нә хьавы, уый куы базыдта, уәд дзырд радта салдәттән:

— Әрцахсут уый дәр!

Иу салдат Быдзеуы йә цонгәй раңәйласта иуварс, фәлә
уый йәхи атыдта әмә та дыууәты астәу бацыди. Дыууәйә
йын фәхәңдыдысты йә цәнгтыл әмә йә аластой салдәттә.

Хьәр әмә тох тынгдәрәй-тынгдәр кодтой. Нә састис Де-
бола, нә ләвәрдта йә хьама...

Ногәй та иу-ссәдз салдаты әрбацыди хьаугьамә. Салдәт-
ты хистәр куы ауыдта нәуәг әрбацауджыты, уәд уән-
дондәрәй ныббогь кодта:

— Әрзилут йә алыварс әмә йә әрцахсут!

Дебола йын радта дзуаш:

— Нанайыстән, мә алы фарс әрзилын уә нә бауадздзынән,
стәй куы әрзилат, уәддәр уымәй ницы спайда кәндзыстут. —
Әмә йәхи нылләг сисы рәбынмә исын байдыдта.

Салдәттә Деболамә хәстәгәй-хәстәгдәр цауын байдыдтой
әмә йә сабыргай кьуыммә тардтой. Цәуән куы нә уал уыди
Деболайән, уәд сисы сәрты агәпп кодта әмә иу картмә балыгъ-
ди. Карты акасти фәйнәрдәм әмә кулдуарыл ралыгъди уынгмә.
Уынджы та салдәттә йә размә фесты. Хьамайә әвзидгәйә, сләу-
уыди кьулы рәбын әмә хәстәг никай уагъта йәхимә.

Сисы сарты йæ фæстæ кастысты фæсивæдæй иуай-иутæ, хæстæгдæр бацауынмæ дæр хъавыдысты, фæлæ сæ хицау куы ауыдта, уæд сæ фæстæмæ аздæхта:

— Цæмæ кæсут уый, раздæхут фæстæмæ.

Ахæм ныхасы фæстæ фæсивæд сивгъуыдтой вагæтты цурмæ, перронмæ.

Станцы хицæуттæ ратæх-батæх кодтой, тагъдгæнгæйæ, тыхст-хуызæй... Бæлвырд кодтой, сиддонты кæдæм акæнын хъæуы, уыцы бынæттæ.

... Чъызы-мызыгæнгæйæ сабыргай цыдис Дебола къулы рæбынты уæламæ. Салдæттæ фондзæхстæттæн сæ сампалтæ базмæлын кæнынц, фæлæ æхсгæ нæй. Дебола, æвæццагæн, фыр тæссæй æппындæр ницæмæйуал тæрсы æмæ фондзæхстæтты хъуыды дæр нæ кæны. Фидар хæцы йæ хъамайы фистоныл æмæ йæ тилы. Хæстæг никæй уадзы йæхимæ. Тæрсгæ та куыд нæ кæнид, ахæм гарз уынгæ дæр никуы фæкодта, фæлæ йæ ацы сахат ахæмтæ нал æндавынц. Деболайæн йæ цæсгомь хуыз куыддæр фæфæлдæхт æмæ фæлурс кæнын байдыдта; æвæццагæн, уый тарст æмæ фæллады нысан у, фæлæ нæ сæтты уæддæр. Цæстытæ тæмæнтæ калынц тарбын фæлурс рухсмæ мæйдар æхсæвы рæсугъд стъалытау. Йæ зæнгтæ фæкъæдз вайыинц æмæ фыр фæлладæй зыр-зыр байдайынц, стæй та сæ сылвасы йæхимæ. Къухтæ нæ ризынц, стæй фæллад дæр нæ зонынц, фидар хæцынц фистоныл æмæ змæлын кæнынц хъамайы.

Дебола сисы рæбынты быры йæхи иргъæвгæйæ сабыргай дæламæ; мæнæ хъомдоны къуымы цаутæ бирæгъы куыд суынгæг кæнынц, гъе раст ахæм раны бахаудта Дебола дæр.

Салдæттæ нæ ардтой амал Деболайы æрцахсынæн. Æрæджиу иу æрхъуыды кодта, ацыди æмæ æрбахаста даргъ мих. Деболайы уымæй рæхойын байдыдтой. Деболайæн йæ хъама нал хæццæ кодта йе знæгтæм æмæ ма цы кодтаид, уый нал зыдта. Æрæджиу загъта йæхинымæры: «Цæй, цы уа, уый уæд». — Æмæ йæ галиу къухæй михы кæрон ацахста, рахиз къухы хъамайæ та салдæттæм февзыста.

Салдат мих феуæгъд кодта æмæ фæстæмæ алыгъдис. Дебола та сисы сарты рагæпп кодта æмæ лидзынмæ фæци. Салдæттæ йæ фæстæ згъордтой дзыгуырæй.

Цæхгæрмæ уынджы куы фæзылди, уæд уым дыууæ сисы астæуы къуыммæ фæзылди. Салдæттæ йæ æрбайæфтой æмæ

бамбæхсын йæ къухы нал бафтыди, фæлæ та æвзидын байдыд-та йæ хъамайæ.

Лидзынмæ ма хъавыд, акæсы йæ фæйна фарсмæ, фæлæ ацы хатт систæ æгæр бæрзонд сты, — нæ йын бантысдзæн агæпп кæнын.

Салдæттæ йыл æртымбыл сты. Хицау та фæхъæр кодта тызмæгæй:

— Ныр та ма кæдæм лидздына, сыр! Ратт дæ хъама!

— Нæй, нæ йæ ратдзынæн, ахæм худинаг мæ сæрма не 'рхæсдзынæн, уый бæсты малæт хуыздæр уыздæн — зæгъгæ, та йын дзуапп куы радта Дебола, уæд салдæтты хистæр æрбахæссын кодта даргъ æфсæйнаг хæтæл, æмæ йæ уымæй рæх-йын байдыдтой къуыммæ. Куы-иу æй барæхуыстой, уæд-иу хæтæл хъамайæ бæргæ æрцафта, цæхæртæ-иу бæргæ акалдта, фæлæ уæддæр лидзæн нал уыдис.

Бирæ йыл фæцархайдтой, уæддæр нæ саста Дебола. Амалын куы нæ уал ардтой, уæд хистæр йæхи къухтæм райста хæтæл. Хæтæлæй Деболайæн цалдæр рæхуысты бакодта йæ гуыбын, фæлæ та-иу æй тугкалгæ къухæй ацахста Дебола. Фæстагмæ хистæр фыр мæстæй сырх-сырхид куы фестади, уæд йæ тых-йæ бонæй хæтæл æруагъта Деболайæн йæ сæрыл, сæр аскъуыдта, æмæ хæтæл банцад бæрзæйыл.

Цæсгом фенцъылдта æваст, зæнгтæ барызтысты, æмæ Дебола йæ зонгуытыл æрхауди. Исдугмæ ма хъавыди тох кæнынмæ йæ зонгуытыл лæугæйæ, фæлæ йын йæ бæрзæй дыккаг цаф куы æркодта хистæр, уæд бынтондæр æрхаудта зæхмæ æмæ афæлдæхти æнцъылдтæ цæсгомæй, уæддæр йæ хъамайы фистоныл хæцъиди фидар.

Хистæр куы ауыдта Деболайы зæххы дæргъæй, уæд йæ хæлафы дзыппæй къухты кæлмæрзæн систа æмæ дзы йæ ныхы рыгæмхæццæ хид уæззаугай æрсæрфта, йæ рихитæ адаудта, стæй фæлмæнгомау хъæласæй салдæттæй иуæн загъта:

— Цу, уартæ уыцы хæдзарæй дон рахæсс.

Салдат йæ къух йæ ныхыл авæрдта æмæ йын дзуапп радта:

— Хъусын дæм, дæ бæрзонддзинад, — æмæ арастис амьнд хæдзармæ.

Хистæр та радта дзырд:

— Фенут бæттæн æмæ йын йæ къухтæ йæ синтæм бабæттут. — Салдæттæ Деболайæн йæ рон райхæлдтой æмæ йын дзы йæ къухтæ бабастой йæ синтæм фидар.

Дон куы 'рбацыди, уæд дзы бапырх кодтой Деболайæн йæ

цæсгом. Цъусгай æрчыцыдта æмæ та йæхи стылдта. Куы бамбарста хабар, уæд ныхъхъæрзыди йæ зæрдæйы бынæй: «Гъехх, магуыр мæ бон, гъе!»

Ракасти йæ алы фарсмæ æмæ йæ хъама салдæтты хистæры къухы куы ауыдта, уæд йæ цæстытæ уайтагъд бацъынд кодта...

Бæрзæйы цафæй туг цыдис сабыргай, хъарм суадонау лæдæрст уырдыгмæ æмæ урс куырæты æфцæгготыл фæдтæ арæзта йæхицæн сæрибарæй, фæлæ-иу цухъхъайы сырх фурдмæ куы æрхæццæ, уæд-иу уым фесæфти. Дебола сабыргай лæмбынæг æмбарын байдыдта, цы йыл æрцыди, уый. Уæззау ныхъхъæрзыдис, стæй ставд, уæззау æмæ мæсты цæссыгтæ артылдысты йæ рустыл.

Салдæтты хистæр Деболамæ касти мæстæймарæн цæстæнгасæй, даудта йæ рихитæ æмæ афтæ бузныг уыди йæхицæй, раст, цыма, Наполеонау Европæйы басаста. Иудзæвгар куы рацыди хистæры фæуæлахизы цыныл, уæд сдзырдта йæ салдæттæм:

— Ракæнут куыдзы уæ разæй!

Салдæттæ слæууын кодтой Деболайы йæ къæхтыл æмæ йæ ракодтой сæ разæй. Станцæйы рæзты куы фæцæйцыдысты, уæд Дебола фæдта йе 'мбæлтты рæсугъд рæнхъыты лæугæ. Сдзуринмæ сæм хъавыдис, фæлæ йæ салдæттæ басхуыстой æмæ йæ сдзурыны бар нал фææцис.

Фæсивæд кæсынтыл фæсты Деболамæ, стæй сыл хистæр фæхъæр кодта, æмæ уæд аздæхтой се 'ргом размæ...

Будзи фыр мæстæй сырх-сырхид афæлдæхт, фæлæ дзургæ мур дæр ницы скодта, йæ цæсгом иуæрдæм аздæхта æмæ, цыма, семæ чи дзырдта, уымæ хъуыста, уыйау æнцæд лæууыд, йæ зæрдæйы фыхтис судзгæ маст, фæлæ йæ авналæнтæ æмæ йе сдзурантæ нæ уыдысты йæ бар. Сдзырдтаид, æвæццæгæн, фæлæ йæ зæрдыл дардта, цы уагæй æмæ æгъдауæй бахауд æфсадмæ, уый æмæ уымæ гæсгæ йæхи хъахъхъæдта æмæ йе 'взагыл хæцыд, кæд йæ зæрдæ сыгъдис пиллон калгæ, уæддæр.

— Растдæр слæуут! — зæгъгæ, сыл фæхъæр кодта сæ хицау, æмæ фæсивæд рæнхъыты базмæлыдысты сæхи растгæнгæйæ.

— Уый куыд лæууыс? Дæ гуыбын — мидæгдæр! Цы йæ рауагътай æддæмæ? Дæ риуыл хæц уæлдæр! — загъта кæмæндæр хистæр, рæнхъытæм тигъæй куы ракасти, уæд.

Адæм та базмæлыдысты, гъемæ алчи йæ гуыбын мидæмæ æлвæста, йæ риу та иста уæлæмæ.

Дзæвгар сæ куы фæрæстытæ кодта хистæр, уæд сæ фæстагмæ цыппæргæйттæй слæууын кодта æмæ сæ ракодта станцæй. Уынгмæ куы рахызтысты, уæд сæ æрурæдта æмæ сæ бафарста хъæрæй:

- Цавæр зарæг зонут хорз?
- Хазбийы... Хазбийы...
- Ларсаг Хъуыдайнаты... Хъуыдайнаты...
- Тотырадзы зарæг... Тотырадз...

Алы карæттæй алы хъæлæстæ дзырдтой алы зарджыты нæмттæ. Фæстагмæ фылдæртæ сидтысты:

- Хазбийы азарæм... Хазбийы...
- Цæйут уæдæ, кæд бынтон рæвдз нæ зонут «Хазбийы зарæг», уæддæр æй азарут.
- Са-а-быр! Размæ сауцыд!

Сиддонтæ куы рараствы, уæд та сын ногæй загъта:

— Зарын райдайт! — æмæ ныццæлхъ кодтой цалдæр хъæлæсæй «Хазбийы зарæг».

«Гъей, гъ-е-ей, Хазби.

Дæлæ дыууæ доны астæу

Æрбацæуынц не знæгтæ, дам, иу...» Сосæ фæндагыл сæ дзырты уынæр кодтой, цыма цавæрдæр стыр мæргътæ сæ базыртæ хойынц фæндагтыл, афтæ.

Хъæлæстæ кæрæдзийыл куы сбадтысты, уæд зарæг афтæ дардмæ хъуысын байдыдта, æмæ уынгтæ кæсæг адæмæй се 'мыдзаг баисты. Рудзгуйтæй, дуæрттæй, уынгты фисынтæй алкæцæй дæр хъуыстой æмæ кастысты адæм зарæг фæсивæдмæ стыр дисгæнгæйæ, уымæн æмæ ахæм дзæбæх æмæ рæсугъд хъæууон зарæг нукуы фехъуыстой горæты. Фæсивæд дæр сæхиуыл фервæссыдысты, адæм сæм афтæ бирæйæ æмæ æдзынæгæй кæй кастысты æмæ хъуыстой, уый тыххæй, æмæ уымæ гæсгæ сæ хъæлæстыл бынтондæр нæ ауæрстой, æмæ зарæг цыди итгæг рæсугъд.

Фæсивæдæн сæ фылдæр, Дзæуджыхъæуы фыццаг хатт кæм уыдысты, уымæ гæсгæ сæхæдæг дæр сæ цæстытæ нæ истой уынгтæй, хæдзæрттæй, фæндагтæй æмæ адæмæй: дис сæм кастис, тынг дис. Бынтондæр æмæ уæлдайдæр дис кодтой Æрхыхъæуы фæсивæд, уымæн æмæ сæхи хъæуæй дарддæр арæх цæуаг нæ уыдысты, æмæ сæ цæуын дæр ницæмæ хъуыди; Дзека сын Æрхыхъæуæн сæхимæ ласта алы базайрæгтæ, æмæ арæх нукуыдæм цыдысты хъуыддаджы тыххæй дæр æмæ æнæхъуыддаг дæр.

Уынгты ссыдысты, хидыл ахызтысты. Горæты кæрон сæ иу

даргъ хæдзары цур æрурæдтой, æмæ сын загъта сæ хицау:

— Ацы къазарматы уыдзыстут сымах.

Стæй сæ бахуыдта мидæмæ æмæ сын уым бацамыдтой сæ бынæттæ...

Мидæмæ куы бахызтысты æмæ куы афæлгæсыдысты къазармайы, уæд Æрхыхъæуы фæсивæд æрымысыдысты сæ хъæу æмæ кæрæдзийæн дзырдтой:

— Ацы хæдзар мах хъæуы куы уайд, уæд дзы æмтгæй бацауиккам æд маргъ, æд фос...

Дзæуджыхъæуы кæрон къазарматы сæхи æрæмбæрстой фæллад адæм. Федтой фæтæн быдыры рæсугъд хъæд æмæ ирон бæлццæтты; адон сæм афтæ тынг диссаг нал кастысты. Къазармайы алчи дæр йæ лыстæн базыдта, акастысты йæ алы къуымтæм æмæ фæцайдагъ сты цыбыр рæстæджы. Алы хуыссæны бынæй дæр зындысты хъæууон дзауматæ — хызынтæ æмæ хæррæгътæ. Улафыны сахат фæсивæд сæхи æруагътой хуыссæнтыл æмæ сабыргай ныхас кодтой.

Чыртæй-чыртæй бадтысты æмæ хуыссыдысты фæсивæд. Зын-дис, хуыссæнтæ дæр хъæугай кæй равзæрстой. Æрхыхъæуы фæсивæд æрбынат кодтой рæбинаг къуымы, фæлæ уыдонæн сæ ныхæстæ иннæ фæсивæды ныхæсты хуызæн нал уыдысты. Тымбыл тыгуырæй бадынц æмæ æнкъардæй мысынц Быдзеуы æмæ Деболайы æбуалгъ хабар. Ныхас дардмæ нæ хъуысы, фылдæр амонынц къухæй, стæй цæстæнгасæй дæр; чи цы зæгъынмæ хъавы, уый ныхас кæнынц сабыр æмæ æнцад, æрдæг хъæлæсæй. Нæ сæ уырны, дзæбæх ма баззайдзысты Быдзеу æмæ Дебола; уый сын хæры судзгæ мастæй сæ зæрдæтæ. Нæ сæ уырны, кæд уыдон ницы аххосджын сты æмæ сæ афтæмæй æрцахстой, уæддæр. Æдас не сты сæхæдæг дæр Æрхыхъæуы фæсивæд. Сæ зæрдæйæ нæ хизы Быдзеу æмæ Деболайы рæстдзинад æмæ æфхæрд...

Исдугмæ зæрдæйæ куы фæиуварс вæййы Деболайы хабар, уæд сæ ныхас аздæхы алырдæмыты æмæ тагъд-тагъд хизынц иу хабарæй иннæмæ. Уæлдай зæрдиагæй ракæс-бакæс кæнынц къазармайы къуымтæм; къухæй амонгæйæ кæрæдзийы цæстыты алы дзауматæ æмæ агъуысты арæзтытæ. Адарынц та къазармайы къуымтæм сæ цыргъ цæстытæ, — уæд сæ сæры февзæры сусæг хъуыды: «Ацы агъуысты Æрхыхъæу æнæхъæнæй бацауид». Ногæй та сæ цæстытæ ахæссынц къуымтыл.

Бадынц Ислам æмæ Будзи дæр, фæлæ уыдон уыйбæрц дистæм

не 'вдæлы, ныр æртæ æхсæвы хуыссæджы хъæстæ не сты æмæ рæдзæ-мæдзæ кæнынц, стæй сæ бынтон нæма уырны, фервæзтысты паддзахы фæдысмудтæй, уый. Бадынц æмæ ницы дзурынц, фæлæ æдзынæг хъусынц æмæ кæсынц сæ алы фарсмæ.

Цалынмæ фæсивæд улæфгæ кæнынц, уæдмæ архайынц сæ тых, сæ бонæй хицауттæ, тагъдгæнгæйæ бындзытау ратæх-батах кæнынц алы къуымты æмæ къазармайы кæрты. Цыдæртæ хæссынц, агурынц зæрдиагæй; хорз фысымау цыдæр цæттæ кæнынц улæфæг фæсивæдæн...

Хур арвы астæуæй куы фæдæлдæр, уæд фæсивæд чысылгай æнцайын байдыдтой. Нал хъуысти къазармайы алы къуымтæй мыдыбындзыты рæхснæг дыв-дыв. Бадынц ма чидæртæ сæ уæтты, фæлæ сæ ныхас бынтондæр нæ хъуысы; зыны, цыдæртæ кæй дзурынц сæ кæрæдзийы хъусты, фæлæ уынæр нæй. Фæсивæдæн сæ фылдæр хуыссынц нæртон уæйыджы фынайæ. Куы сæм кæсай, уæд сæ риутæ куы уæлæмæ ссæуынц, куы та дæлæмæ. Кæмæндæр та йæ былтæ æнахуыр змæлд кæнынц æмæ йæ хуыр-хуыр ссæуы, куы сулæфы, уæд. Чидæр йæ фындзæй афтæ æхситт кæны, æмæ цыма къазармайы алыфарс полицæ цæг æрæвæрдтой. Хуыссынц фæсивæд: чи йæ фарсыл, чи уæлгоммæ, кæмæн йæ иу къах хæрдмæ, кæмæн йæ рихийы кæрон йæ дзыхы, фæлæ уæддæр фынай сты, тынг адджын фынай...

* * *

Уæлæмæ, дæлæмæ, цæхгæрмæ, галиуырдаем, уынгты куы фæракæн-бакæн кодтой Деболайы салдæттæ, уæд æй æрæджиау иу агъуыстмæ бакодтой, æмæ йыл талынг ахæстоны дуар рахгæдта хъахъхъæнæг. Гуыдыр æмæ дæггæлты дзыггæл-мыггæл йæ хъустыл куы ауади, уæд ма бæргæ раппæрста йæхи дуармæ, фæлæ уæдмæ дуар æхгæд фæци хъахъхъæнæг, æмæ ма йæ къаххæртæ хъуыстысты сабырæй-сабырдæр, куыд дарддæр цыди, афтæ.

Дурынкъул талынг агъуысты мур дæр ницы зынди, æмæ Дебола иу къуыммæ батылди нæтгæ æмæ хъæрзгæйæ. Зæхмæ сарæзта йæ сæр, æмæ йæ цæссыгтæ йæ рустыл згъордтой æнæвгъауæй. Сабыргай йæ хабæрттæ йæ зæрдæйыл лæууын байдыдтой, йæ къухтæм-иу фæлæбурдта дæндагæй: «Æтт, тæхуды кæмæн уыдаид рæстæг!»

Рæсыд бæрзæйыл тугтæ ныхъхъæбæр сты, фæлæ ма уæддæр сабыргай туг йæ цæуын нæ уагъта. Гуыбын, риу, фæсонтæ, зæнгтæ æмæ кæм не ссаутæ ис буар? Гуыбын-иу æваст, куыддæр рæхойæг

рыст куы скодта, уæд-иу йæ хъæр нал баурæдта:

— Æллæх, æллæх, уæу мæгуыр мæ бон!

Ацы ныхæстæ афтæ хъæрæй æмæ æмхæццæйæ, æмбухгæйæ дзырдта, æмæ кæй фæндыдаид, уый дæр ницы равзæрстаид Деболайы хъæрзын æмæ нæтыны.

Уый-иу куы схъæрзыди, уæд та йæм-иу хъахъхъæнæг уаты дуар ныххоста дынджыр салдаттаг цырыхъхъæй:

— Замолчать, тебе говорят!

Фæлæ Дебола ахæмтæ хъуыды дæр нæ кодта. Уыдоныл нæ уыдис, нæ йæ æндæвтой салдаты ныхæстæ.

Цæфтæ куыд узал кодтой, афтæ тынгæй-тынгдæр рыстысты, æмæ Дебола нал æнцади йæ хъынцъымæй, йæ мидбынаты ризгæйæ æмæ схъиугæйæ...

Цыдæр змæлын байдыдта талынг агъуыстæн йæ иу къуымы. Змæлы сабыргай, рæстæгæй-рæстæгмæ, стæй та басабыр ваййы. Дебола йæ фæфиппайдта, фæлæ адæймагæн йæ цæст куы скъахтаис, уæддæр дæ нæ федтаид, афтæ талынг уыди ахæстон. Деболайы уыргæ дæр нæ кодта, æцæг змæлын хъуысы, уый; афтæ йæм касти, цыма сæнттæ хъусы, цыма йæ сæр дзæгъæл кæнын байдыдта, фæлæ та-иу уæддæр уынæр йæ хъустыл ауади рæстæгæй-рæстæгмæ. Хъусы змæлын, фæлæ сдзурын нæ уæнды, зæрдæ адзæгъæлтæ ваййы æмæ уæд ныхъхъæрзы, ныннæты: «О, мæгуыр мæ бон, цы мыл æрцыди, цы!»

Салдаттаг та дуар ныххойгæйæ бартхъирантæ кæны, фæлæ йæ Дебола ницæмæ дары.

Гуыбын-иу куы фæрæхуыста риссаг, уæд та-иу Дебола æнæвгъау йæ былтæм фæлæбурдта дæндагæй; дæндагæй бахордта йæ къухты фыдтæ дæр, æмæ йæ цæсгом тугæй æмахуырст сси.

Змæлын хæстæгæй-хæстæгдæр цæуы. Дебола йæхи раппарбаппар кæнын байдыдта; афтæ йæм кастис, цыма йæ зонд йæхи бар нал у, цыма æрра кæнын байдыдта, æндæра, дам, ам цæй змæлын æмæ змæлæг ис. Зæрдæ фыр хостæй риу арæмудзынмæ хъавыдис, цæстытæ размæ бырын байдыдтой, афтæмæй тухæнтæ кодта Дебола.

Иудзæвгар куы рацыди, уæд змæлын бынтондæр æрбахæстæг, æмæ мæнæ-мæнæ Деболайы цурæй ссæудзæн змæлын. Дебола йæхи къуыммæ ласы, йæ сæр къултыл хойы; уырнын æй байдыдта, йæ зонд кæй фæцауы, уый...

Змæлын йæ фæрсты æрбауади æмæ иннæ къулы рæбын фæсабыр; нал райхъуысти сыбыртт дæр.

Дебола йæхи раппæрста, æмæ йæ сæр къулыл сæмбæлди, йæ хъæрзын дæр та ныййазæлыди ахæстоны алы къуымты:

— О, мæ бон!

Хъæрзыны уынæр банцади ахæстонæн йæ дард къуымты æппынæрæджиау.

Дебола куы бафæллади æмæ йæ бон змæлын, йæхи раппар-баппаргæнгæйæ куы нæ уал уыди, уæд æрсабыр ис æмæ йæхимаæ хъусыныл фæци. Иу цыдæр Деболайы сæры цъупмæ фæныхылдта. Дебола фесхъиудта йæ мидбынаты æмæ йæ къухтæ ахаста йæ алыварс, фæлæ никуы æмæ ницы. Фæстæдæр та цыдæр сæмбæлди йæ буарыл, уынæр сыхъуысти йæ хæд цурай.

Дебола змæлгæ дæр нал фæкодта йæ мидбынатæй, йæ фæллад уангтæ æмрыстгæнгæйæ дудыдысты æмæ нал фæрæзта æнæфенгæ зындзинадæй. Фæлæ уæддæр хъуыдытæ нæ хызтысты йæ сæрæй, уыцы змæлын æмæ ныхилын ын уагътой йæ зæрды стыр тас, фæлæ фæллад æмæ рыст кæй уыди, уый тыххæй сызмæлын нал фæрæзта. Загъта йæхицæн:

— Цæй, цы уа, уый уæд, — кæд акæнон мæлгæ!

Бынтондæр дзы, цыма, ницы рыстис æмæ йæ ницы хыгдардта, уыйау æрсабыр ис æмæ æнхъæлмæ кастис, дарддæр цы уыдзæн, зæгъгæ. Афтæ æнхъæлмæ кæсыныл иудзæвгар рацыди, фæлæ нал хъуысти змæлды уынæр; стæй хилгæ дæр ничиуал кодта Деболамæ. Æппынæрæджиау, цыныл куы фæци Дебола, — мæ сæр мæхи бар кæнын байдыдта куы загъта йæхинымæры, уæд талынгæй райхъуысти тарст хъæлæсы арæхсгæ ныхас:

— Ирон дæ?

Дебола исдугмæ ницы сдзырдта, фæлæ æрæджиау сцин кодта æмæ радта дзуапп:

— Ирон бæргæ дæн, фæлæ цы кæнон!

Деболайæн йæ хъæлæс афтæ фæсус æмæ фæллад уыдис, цыма æнæхъæн къуыри куывды заргæ æмæ хъазгæйæ арвыста рæстæг; афтæ фенхъæлдтаис, исчи йæ, цыма, расыджы тыххæй баппæрста ахæстонмæ, фæлæ уыцы æнхъæлы сæфта хъæрзын æмхæццæ кæй хъуысти йæ ныхас, уый.

— Кæд ирон дæ, уæд цы кæныс, цæуыл хъæрзыс?

Деболайы ныр бауырныдта, æцæг ирон лæджы ныхас кæй хъусы, уый.

Йæ зæрдæ куыддæр фæхъæлдзæг æмæ сдзырдта:

— Уæдæ хæстæгдæр рацу.

Къуымæй чи дзырдта, уый уайтагъд æрбауади Деболайы

цурмæ æмæ йемæ райдыдта ныхас кæнын. Дебола базыдта Быдзеуы æмæ фæхæлдзæг:

— О-о, Быдзеу, ды та ардæм кæцæй æрбафтыдтæ, чи дæ æрбакодта?

— Æз дæр барвæндæй кæм æрбацыдаин. Раст у ныхас, — «Барджын тыхджын у». Ды кæцы дæ, цæмæй мæ зоныс?

— Уæдæ мæ нал зоныс, Быдзеу, нал зоныс, нæ?

— Уæллæй, раст куы загъон, уæд дæ нал хъуыды кæнын.

— Нал хъуыды кæныс Деболайы?

— Дебола дæ, Дебола! — загъгæ, сдзырдта тарст хъалæс æмæ йæ бафарста тагъдгæнгæйæ: — Цы дыл æрцыди, цы кодтай?

— Нæ мæ уыныс? Уæвгæйæ мæ уынгæ нæ кæныс, талынг у, фæлæ мæ зонгæ дæр куы нæ уал бакодтай, уæд мæ цы фæрсыс. Ныббырон, ныцъцъæл мæ кодтой æмæ мæ мæнæ ацы ранмæ æрбаппæрстой тыхæй. Æрхæсс-ма дæ къух мæ цæсгомыл æмæ мын уæд базондзынæ мæ хабæрттæ.

Быдзеу талынджы рацагуырдатæ Деболайы цæсгом, стæй йыл куы фæхæсти, уæд ыл арæхстгай йæ къухы тъæппæн æруагъта:

— Циу, афтæ тынг кæм схид дæ, æвæццагæн, дæ бирæ фæратæр-батæр кодтой.

— Уый хид нæу, Быдзеу, хид, фæлæ у сырх-сырхид туг, мæсты туг!

— Туг у?!

— Туг у, туг, дæ рын бахæрон, фыцгæ туг! — загъта Дебола, æмæ уæд уæззау ныхъхъæрзыди æмæ йæ сæр уырдыгмæ æруагъта.

Быдзеу исдуг фæджих ис æмæ йæ дзыхы дзырд нал æфтыд, стæй сдзырдта:

— Куыд?! Цæф фæдæ, æхсгæ дæ фæкодтой, лидзгæ кодтай? — загъгæ, фарстыты бын фæкодта Деболайы.

Дебола уæззау ныуулафыди, æмæ цадаггай райдыдта дзырын, цы 'рцыди, уыцы хабæрттæ. Быдзеу хъуыста афтæ зæрдиагæй, æмæ йæ улафын дæр нал хъуыстис. Йæ сæры гуырдысты æмæ сæфтысты бирæ хъуыдытæ, фæлæ исты загъын йæ бон нал уыди.

Дебола бирæ куы фæдзырдта, уæд йæ дзырды кæрон фидар бабаста хъæбæр ныхæстæй:

— Кæд ма мæ уд аирвæза ацы ахæстонæй, уæд цы хъæуы, уый махæдæг хорз зондзынæн. Карз, æнауæрдон тох, æндæр фæндаг махицæн нал æвзарын...

— Уый та куыд, цымæ уый гæнæн ис, æмæ адæммæ паддзах куы сида, уæд сæ салдæттæ та нæмгæ кæной? Цавæр хабар у ай? — загъта Быздеу, йе 'рфгуйтæ бæрзонд систа æмæ фæрсæг цæстæнгасæй бакасти Деболамæ. Дебола ныхъхъæрзыди, ныу-уæфыди.

— Æтт, тæхуды йæхи бар ма чи свæййы, стæй уæд зонн махæдæг, чи у паддзах, чи куыдз, чи хæрæг!.. Охх, магуыр ма бонны хай, рухсмæ ма куы аирвæзин. Æрхыхъæу ма куы фенин.

Ныхас ныхасы къахта, æмæ дыууæ дæр иуварс ацыдысты сæ райдианæй. Цъустай рох байдыдтой сæ маestyтæ. Деболайæн ристæ дæр нал кодтой йæ цæфтæ, æрмæст ма-иу хаттæй-хатт гуыбыны цæф фæрæхуыста зæрдæйы, æмæ-иу уæд схъæрзыдта.

* * *

Цалынмæ Цæрай æмæ Хъасбол горæты къазарматæ агуыр-дтой, уæдмæ хур ныгуылыныл ныллæууыди æмæ ма йæ фæстаг тынтæ даргъ цæджындытæй хæхтæм æрбыцæу кодта, афтæмæй фæстаг хатт хорз хæдзары хицауау кастис, листæггай уыдта зæххæн йæ цæсгом. Бæлвырд кодта, кæддæра алцыдæр йæ бынаты ис, кæддæра зæхх хæрз æфснайд у.

Къазармайы кулдуарæй куыддæр бахызтысты, афтæ уадын-дзы уасын сирвæзти кæцæйдæр. Адæм згъордтой кæртмæ æмæ сæ лæууæнты слæууыдысты, фæлæ уадынз не 'нцади йæ уастæй:

«Ду-ду-ду у-ут-тут-тут-тут-тут!»

Хъуыстис хицаутты хъæлæс:

— Алчи йæ бынаты слæууæд, тагъд!

— Цы ми кæныс уый, рацу тагъддæр!

— Дæ дарæс куыд конд у!

— Бараст ут, рахизæй галиумæ!

Иууылдæр куы слæууыдысты, куы сæ сраст кодтой, уæд сын уарын байдыдтой чысыл æрхуы къæртатæ æмæ хъæдын уидгуытæ. Уæрст куы фесты, уæд та райхъуысти командæ:

— Са-быр!

Цæхгæр фæзылдысты рæнхъæй.

— Къахдзæфтæй цыд!

Иу лæгау айстой сæ къæхтæ æмæ араст сты, зæххыл къæхтæ æмæвæргæйæ.

— Галиу! галиу! галиу! — Афтæ уыциу цыдæй ацыдысты æхсæвæр хæрынмæ.

Цалынмæ æхсæвæр хордтой, уæдмæ хур ахаста йæ дыдзы

тынтæ хæхты бæрзæндтæй, æмæ талынг тæрсгæ-тæрсгæйæ æрцæйхъуызыди хæхтæй быдыртæм. Хæрд куы фесты, уæд та сæ рæнхъæй слæууын кодтой æмæ рацыдысты къазармайы кæртмæ. Кæрты райхъуысти командæ:

— Æрлæуу!

Иууылдæр уыциу лæуд фæкодтой.

— Фæпырх ут!

Алчи йæхи, кæдæм æй фæндыди, уырдаем айста. Стæй хуысын афон куы сси, уæд та уадындз йæ диссаджы хъæлæсæй фæсидт хуыссынмæ. Алчи йæ дзауматæ раласта æмæ йæхи стыхта йæ хъæццулы. Райдыдта фыццаг боны фæстæ фыццаг æхсæв.

* * *

Абанайæ гæппытæ кодтой фæсивæд сырх-сырхид цæсгæмттæй, салдаты дарæс сæ уæлæ, афтæмæй. Æвæццагæн, сæм тæвд афтæ арф нукуы бахъардта, æмæ иуæй-иутæн сæ цæсгæмттæ æрттывтытæ калдтой сырхфарс фæткъуыйау. Къæсхуырдаерты цæсгæмттæ сырх сысты, фæлæ сын иннæтау нæрсгæ не скодтой, æмæ сын сойæ сæрст рæтæнæгъдтау æрттивæнтæ кодтой.

Дуарæй куыд хызтысты, афтæ æмбырд кодтой абанайы кæрты. Дзыгуыртæ кодтой æмæ кæрæдзийæн дзырдтой диссаджы «пецы» хабæрттæ:

— Куыд диссаг у, куы! Дон дзы куы бакалай, уæд йæ сыф-сыф ссæуы, стæй дзы уый фæстæ парахатæй тæф ракæлы.

— Дон кæдæм калынц, уырдаем лæг баппар, уæд цы уайд? — зæгъгæ, иу бафарста, æмæ йыл иннæтæ хъæлдзæгæй ныххудтысты æмхъæлæсæй, йæхæдæг дæр бамбæрста, йæ фарст зонды фарст нæ фæци, уый, æмæ ма йæхи сраст кæнынмæ хъавыди:

— Æз тæвдæй нæ загътон, фæлæ узалæй!

Ныххудтысты та йыл æмæ йæ бафарстой:

— Чи хъуамæ уа узал? Лæг, æви пец?

Лæппу фæфиппайдта, хынджылæг кæнын дзы байдыдтой, уый æмæ йæхи иуварс исынмæ хъавыди, фæлæ йын йæ цонгыл фæхæцыди иу:

— Кæдæм лидзыс уый, дзуапп нын ратт.

Йæ къух атыдта æмæ бацыди иннæ дзыгуыры цурмæ. Уым æрлæууыди ныхæстæм хъусынмæ, фæлæ дзургæ ницыуал.

Фæсивæдæй ма чидæр йæ фæстæ дзырдæппарæн кодта:

— Дæу дзы баппар, уæд дын ницы уайд мур дæр. Кæд бакæнис быны сыгъд, æндæр дын цы уайд.

Цалынмæ ныхæстæ кодтой, уæдмæ фæсивæд иууылдæр рацыдысты абанайæ æмæ алчи йе 'мбалы агуырдат. Ног дарæстæ кæй скодтой æмæ иууылдæр сæ дарæс æмхуызон кæй уыди, уымæ гæстæ хъæрай сидтысты сæ кæрæдзимæ æмæ хъæугай, сыхгай дзыгуыртæ кодтой кæрты алы къуымты.

Фæстаг хатт рацыдысты хицæуттæ æмæ афæлгæсыдысты фæсивæдыл, стæй радтой дзырд:

— Слæуут!

Алчи йæ бынатмæ згъордта тагъдгæнгæ, æмæ уадидагæн рæнхъытыл разындысты иууылдæр.

— Чи куыд бæрзонддæр у, афтæ рахизырдыгæй слæууæд! — райхъуысти хицауы барджын хъæлæс.

Фæсивæд базмæлыдысты æмæ, чи куыд бæрзонддæр уыди, афтæ рахизмæ цыди, фæлæ-иу дыууæ æмиасы куы баиу сты, уæд-иу самадтой быцæутæ:

— Æз дæуæй бæрзонддæр дæн.

— Нæннæ, дæхæдæг ацу дæлæмæ.

— Ницы ацæудзынæн æз, ацу ды — ныллæгдæр дæ.

Цалынмæ-иу сæ кæстæр хистæртæй исчи слæууын кодта, уæдмæ нæ уагътой сæ хыл. Фæлæ-иу дæлейæ кæй слæууын кодтой, уый ма-иу йæ цæстытæ сдзагъуыртæ кодта иннæмæ. Иннæ та-иу йæ сæр бæрзонд систа, цыма тынг стыр хъуыддаджы расгуыхти, афтæ.

Уайтагъд та-иу райхъуыст ног хъаугъайæ ныхæстæ:

— Иуварс, хъабахъ! Уæлдæр алæуу, науæд дын иу ныуудайдзынæн.

— Ды хъабахъ кæй хоныс?

— Дæлдæр, æмбыд бутъыро!

Ахæм ныхæстимæ кæрæдзи схойгæйæ, рæнхъытæ сабыргай раст кæнын райдыдтой. Фæстагмæ алчи йæ бынат ссардта, æмæ ацы ныхæстæ нал хъуыстысты, фæлæ кæрæдзимæ цæстытæ чи зылдта, ахæмтæ дзы бирæ уыд.

— Цæй, нæма слæууыдыстут, нæма фестут! — зæгъгæ, сæ бафарста хицау.

Чидæртæ хъаст кæнынмæ хъавыдысты хицаумæ сæ бынæтты тыххæй, фæлæ сын уый сæ хъаст куы нæ айста, уæд ницыуал сдзырдтой. Кæд сæ бынæтты слæууыдысты, уæддæр рæнхъытæ

не змæлыдысты се змæлдæй. Змæлыдысты, сæрдыгон бон зад мæнæуы хуым куыд фæзмæлы, афтæ.

Æрæджиау хъæлаба сабыр кæнын куы байдыдта, æмæ алчи йæ бынаты бæстон куы æрфидар, уæд хистæр йæ цæст рæнхъытыл ахаста. Кæй хъуыди, уыдон барæстытæ кодта æмæ ратта командæ йæ дзыхы дзагæй:

— Са-а-быр! — Рахизмæ уæхи рараст кæнут!

Фæсивæд сæ риутæ бæрзонд систой æмæ рахизырдем сарæзтой сæ цæстытæ.

Уæд та райхъуысти ногæй:

— Цыппæргæйттæ слæуут!

Рæстмæ нæ зыдтой цыппæргæйттæ лæууын, фæлæ сæ кæстæр хистæртæ куы бараст кодтой, уæд сифтонг сты, æнхъæлмæ кастысты дарддæры дзырдмæ. Командир арæхстгай йæ дзых байгом кодта:

— Размæ къæхдзæфтæй цыд!

Уыцы сæрмагонд цыд ууыл ахуырчындыуыди. Хистæрæн сæ цыдæй йæ зардæ бахъæлдзæг æмæ сæ бафарста:

— Уырыссагау зарын зонут?

Иуцалдæр лæппуы рахъæр кодтой: — Жнаем! — Фæлæ иннæтæй ничи ницы сдзырдта. Куы фехъуыста «жна-ем», уæд, астæуæй цы цыппар кæстæр хистæры цыди, уыдонæн загъта:

— Райдайут зарын!

Æмæ æмхъæлæсæй ныццæлхъ кодтой:

Соловей, соловей пташечкæ,

Конарейкæ жалоппо пойот...

Адон-иу уырыссаг зарæг куы схъæр кодтой, уæд сын лæппутæ хъырнын фæлварын байдыдтой, фæлæ зарæг кæй нæ зыдтой, уымæ гæстæ йын хъырныдтой, «Хазбийы зарæгæн» куыд фæхъырнынц, афтæ. Чи цы зарæг зыдта, уый хъырныд алы хъæлæстæй. Куы-иу фæбæрзонд Тотырадзы зарæджы лæлæй-лæлæй.

Гей, лæлæй, лæп-пу-тæ...

Куы та-иу фыццаг бынат æрцахста:

Гъе-гъе-гъе.

Гъе-гъе-е, гъе-гъей-й...

Хазбийы зарæгæй.

Чи цы зарæг зыдта, уымæн хъырныдта, фæлæ хъæр афтæ тынг кодтой, æмæ ма иу уырыссаг зарджыты зардæй хатт райхъуысти æрмæст:

.....Соловей пташечка...

.....

.....пойот.....

Цы ма-иу райхъуысти зарæгæй, уый дæр-иу уайтагъд «уæ-райдæйы» бын фæци. Хъæр афтæ дардмæ хъуыстис æмæ уынгтæ адæмæй байдзаг сты. Адæм дисгæнгæйæ кастысты зарджытæм æмæ сыл зардæбынæй худтысты. Сывæллæттæ зарджытæ фæзмьдтой мæстæймарынæн æмæ-иу куы фысау, куы та рæуæдау бауасыдысты цæуджыты 'рдæм.

Хистæрмæ куыддæр диссагау фæкасти æмхæццæ зарæг æмæ разæй цыдис. Ферох дзы ис, куыд цæуынц, уымæ кæсын; æрмæст ма йæхæдæг цыди æмæ йæ хъустæ зарæгмæ сарæзта, æндæр ницыуал.

Фæсивæд, алы зарæг æмæ хъæлæсы хатмæ хъусгæйæ, сæ къæхты айст афтæ сæмтгъеры кодтой, æмæ ма дзы йæ къæх чи куыд айстайд, уымæн ницыуал зыдтой. Кæрæдзийы завæттæ-иу скъуырдытой æмæ та-иу уæд райхъуысти ирон ныхас:

— Хе-хе, гал, кæдæм бырсыс уый, дæ размæ цæуылнæ кæсыс?

Къæхты хъæр æмæ зарæг сæмхæццæ сты, æмæ ма чи куыд ацыдаид, уымæн ницыуал зыдта.

Уынармæ куыйтæ афтæ сызнæт сты, æмæ рæйгæ-рæйын сæ рахыстæ ратоньнмæ хъавыдысты, кæрчытæ хъуыдатгæнгæйæ кæртытæм лыгъдысты. Цæхгæрмæ уынгтæй-иу городскойтæ суасыдысты мæстыхуызæй, фæлæ-иу куы ауыдтой æфсады цæугæ, уæд-иу сæ бынæтты михсагъдæй баззадысты... Сывæллæттæ нæ уагътой сæ мæстæймарын, æмæ æфсады фæдыл цæугæйæ чи æхситт кодта, чи мырмыраг цагъта, чи та фæйнаджы гæппæл лæдзæгæй æнауæрдон хоста.

Хицау зарæгмæ хъусынай куы æрчыцыдта, уæд цæхгæр фæзылди фæстæмæ æмæ радта дзырд:

— Зарæг ныууадзут.

Фылдæртæ фæуагътой сæ зарæг, фæлæ ма уæддæр иуæй-иутæ «уæрайдæ-уæрайдæ» хъæргæнгæ сæ къæхтæ истой размæ куыдфæндыйæ. Куы ныууагътой зарын се 'ппæт дæр æмæ куы æрсабыр сты, уæд сын хистæр командæ кодта мæстыхуызæй:

— Иу... дыууæ, иу... дыууæ! — йæ цæст ахаста рæнхъытыл æмæ кæмæдæр фæкомкоммæ:

— Куыд исыс дæ къæх? Нæ хъусыс? Иу, дыууæ, галиу, галиу!

Æмист кæнын куы байдыдтой къæхтæ, уæд сæм адæм дæр

афтæ æдзынæгæй нал кастысты, стæй сывæллæттæ дæр фæстейæ зарын байдыдтой.

Цæхгæрмæ уынджы куы фæзылдысты, уæд къазарма разынди æмæ сæ къæхтæ рæвдздæр исын байдыдтой. Уайтагъд къазармайы кæрты фæмидæг сты, æмæ сын сæ хистæр скомандæ кодта:

— Иу... дыууæ, иу... дыууæ! — къæхтæ истой хъæддыхдæр. Стæй азæлыд:

— Æрлæуу!

Æмæ фæсивæд сæ мидбынæтты сагъдæй аздадысты. Хистæр рæнхъыты комкоммæ слæууыди æмæ мастыхуызæй дзырдта салдæттæм:

— Кæм схъомыл стут! — йæ дзырд наема фæци, афтæмай йын чидæр дзуапп радта:

— Чи кæм, чи кæм. Æз махæдæг дæллаг Бæрзджыны.

— Банцай! Фæлæудзынæ подвинтовкæ цыппар сахаты! — иучысыл алаууыди æмæ йæ маст куы фæсабыр, уæд та дзырдта дарддæр:

— Хъæды схъомыл стут сырдитмæ, æви хъæуты адæмимæ? Зарын нæ зонут, цæуын нæ зонут, худинаг уæм нæ кæсы æппын?

Фæсивæд æрсабыр сты æмæ æппæты фыццаг сæхи федтой æцæг салдаты уавæры æмæ æвæрды; иуæй-иутæ сæ цæстытæ зæхмæ сарæзтой æмæ æнкъардæй хъуыдытæ кодтой сæ дардæры цардыл, салдаттаджы цардыл.

Хицау дзырдта ноджы:

— Сихор куы бахæрат, уæд мæнæ кæстæр хистæртимæ — ефрейтортимæ ацæудзыстут уæртæ быдырмæ æмæ ахуыр кæндзыстут зарджытæ. Райсоммæ иу-æртæ зарæджы куыд базонат, афтæ. Ныртæккæ фæхæлиу ут æмæ æнхъæлмæ кæсут сихормæ. Цæугæут уæ бынæттæм æмæ уæ дзауматæ бафснайут.

Уайтагъд фæхæлиу сты салдæттæ. Алчи йæ дзауматæ æфснайыныл схæцыди, стæй сихормæ æнхъæлмæ кæсыны æмбырдтæ кодтой къордгæйттæй алы къуымты.

Цæрай æмæ Будзи бадтысты кæрæдзи комкоммæ æмæ ныхас кодтой. Сæ альварс сабыргай фæсивæд тымбыл кæнын байдыдтой. Æрхыхъæуы фæсивæд уæндонæй бадтысты сæ цуры, фæлæ иннæ хъæуккæгтæ куыддæр къæмдзæстыгæй кастысты дардæй Цæраймæ. Ныхас та бацайдагъ Дебола æмæ Быдзеуы хабарыл.

Чысылгай æндæр хабæрттæм куы ахызтысты æмæ Деболайы

хъуыддаг иуварс куы аздади, уæд Цæрай худæнбылæй æрымысыди.

— Уæдæ диссаг нæ уыди абон нæ зарæджы хабар?

— Цæй диссаг уыди, — загъта Будзи, — мах ирон адæм стæм æмæ ирон зарджытæ зонæм, уыдон та нын уырыссагау зарын кодтой æмæ нын хæццæ цыдис.

Сæ алыварс цы фæсивæд æрымбырди, уыдон дзургæ арæх нæ кæнынц, æрмæст æдзынаг кæсынц дзурджытæм, æмæ сæ хъустæй ницы ирвæзти.

Хъасбол æмæ Ислам ныхас кæныны бæсты сæхи сæ хуысæнтыл æруагътой æмæ улæфыдысты.

— Нæй гæнæн, — зæгъгæ, та бакодта Цæрай, — базонын хъæуы уырыссаг зарджытæ, науæд хъуыддаг хорз нæ ацæудзæн.

Фæсивæдæй кæд дзургæ ничи ницы кодта, уæддæр зынди сæ цæстытæй, Деболайы хабар сæ зæрдыл кæй дардтой, уый.

Цалынмæ Цæрай фæсивæдæн ныхæстæ кодта, уæдмæ хабар хъус-хъусы ахызтис къазармайæн йæ алы къуымтæй:

— Уа-алæ уыцы лæг Цæрай у.

— Кæцы Цæрай, цавæр Цæрай?

— Сырхауты абырæг...

— Уый у?

Цадæггай цæстытæ разылдысты æмæ Цæраймæ скодтой сæ каст къазармайæн йæ алы къуымтæй. Хъуыстис ныхасы скъуыддзæгтæ:

— Куыд ставдуæнг лæг у!..

— Йæ цæсгоммæ ма йын бакæс!..

— Цæстытæ цæхæр...

Ныхас куыд цыдис, афтæ фылдæрæй-фылдæр кодтой Цæрайы алыварс фæсивæд. Фæстæгтæ раззæгты ивæзтой фæстæмæ, сусæгæй дзургæйæ:

— Мæн дæр ма бауадз, æз æй нæма фæдтон.

— Фæлæуу, бауадз уал мæ.

Иуай-иутæ та сæ хуыссæнтыл слæууыдысты, афтæмæй кастысты Цæраймæ. Тынг бæллыдысты иууылдæр йæ фенынмæ, уæлдайдæр та йæ дзырд фехъусынмæ. Алкæй дæр фæндыдис, æмæ Цæрайы раз куы абадтаид, йемæ куы аныхæстæ кæнид. Исты-иу куы сдзырдта Цæрай, уæд та-иу сыбыртт дæр нал фæцыди къазармайы, алчи дæр ахста Цæрайы дзырдтæ, алкæй дæр фæндыди Цæраймæ байхъусын, фæлæ Цæрай бирæ нæ дзырдта, фылдæр касти йæ алы фарсмæ, æмæ алы хъуыдытæ æвзæрди йæ сæры. Æрлæууыдысты йæ зæрдыл йæ ивгъуыд

бонтæ. Йæ сæр батылдта æмæ йæхинымæры загъта: «Тæхуди-
аг, ацы фæсивæд кæй къухы сты». Ацы дзырдтæ куы загъта,
уæд йæ зæрдæ йæхиуыл фæхудти: «Кæй къухы сты? Кæй къу-
хы сты?», зæгъгæ, дыууæ хатты радта йæхицæн фарст æмæ та
йæ цæст фæсивæдыл ахаста. Фæндыди йæ цыдæр зæгъын, ба-
фæрсын:

«Куыд цæуы салдаты цард уæ зæрдæмæ?» — фæлæ куы ахъ-
уыды кодта, уæд йæхиуыл фæхæцыди æмæ ницыуал сдзырдта.

Къазармайы уынар æгæрæй-æгæрдæр куы кодта, уæд Цæрай
фæтарсти, фæсивæдæй исчи ахсты куы бахауа хъæлæбайы
тыххæй, æмæ сæм сабыргай сдзырдта:

— Лæппутæ, уынар ма кæнут, науæд уæ бафхæрдзысты, ам
хицæуттæ бирæ сты.

Уынар фæсабыр и, фæлæ та алчи лæууыди йæ бынаты, æмæ
сæм сдзырдта Будзи:

— Уæ бынæттæм ацæут, науæд исчи куы æрбауайа, уæд ха-
бар хорз нæ рацæудзæн.

Фæсивæд æвæндонæй сæ бынæттæм цыдысты æмæ уæддæр
уырдыгæй кастысты Цæрай æмæ Хъасболмæ. Уынар бынтондæр
басабыр.

Цалынмæ Цæрай Æрхыхъæуы фæсивæдæн ныхæстæ кодта,
уæдмæ хур фæуырдыг кодта фæсхохмæ. Ислам æмæ Хъасбол
баисты адджын фынай æмæ сæ хуыррытт хъуыстис агъуысты
алы къуымтæм. Цæрай иннæрдæм раздæхти æмæ ницæуыл уал
дзырдтой, йæ фæстæ чи бадти, уыдон. Йæ нуарджын бæрзæй
æмæ йæ нарæг астау афтæ тыхджын зындысты, цыма домбай
у. Фæсивæд та сабыргай ныхас кодтой:

— Ахæм лæгæн йæ бон алцы дæр у, — загъта къæсхуыр
лæппу, фæлæ йæм дзырдыхай баппæрста:

— Афтид ставд нуарджын бæрзæй æмæ нарæг астау нырма
ницы давынц, хъуамæ сæ мидæг хъæру æмæ тых уа. — Афтæ куы
загъта, уæд йæ алы фарсмæ фæрсæджы цæстæнгасæй акасти.

— Афтид хъæру æмæ тых дæр ницы сты, адæймагмæ зонд
куы нæ уа, уæд. Зонд хъæуы, цæмæй хъæру æмæ тых фаг ар-
хайой, уый тыххæй, — дзуапп загъта аннæ дыккагæн.

— Цы дзурут, цы? Нæ йын фехъуыстат йæ хабæрттæ? Ас
дæр дзы ис, тых дæр æм ис æмæ алцыппæт дæр. Цæрай, уæ
дзыхы кæй радават, ахæм лæг нæу, цы у, уымæй иууыл — ныфс,
зонд æмæ хъæру у, — йæ дзырд балхынцъ кодта, æппæты дæлейы
æмæ арæх цы лæппу нæ дзырдта, уый.

* * *

Сабыр ныхæстæ, адджын фынтæ æмæ дисы хъуыдыты бæхау завæтæй нырриуыгъта кæртæй уадындз. Адæм базмæлыдысты мыдыбындзытау æмæ згъордтой æд æрхуы къæртатæ кæртмæ; кæрты лæууыдысты рæнхъæй. Хъуыстис хистæры хъæргæнаг хъалæс:

— Сихормæ æд къæртатæ, тагъд!

Иууылдæр куы слæууыдысты сæ бынатты (алчи сæ ныр йæ бынат базыдта), уæд ма хицæн рæнхъытæ иучысыл барастытæ кодтой æмæ сæ дæсгæйттæй æрвитын байдыдта хæрæндонмæ. Дæсгæйттæй уадысты хæринагмæ æмæ алы дæс дæр ахстой иу цыппæрдигъон фынг. Фынгтæ рæбынæй ахсгæ рацыдысты æмæ уæгъд фынг куы нæ уал уыди, уæд хæрынмæ бавнæлдтой. Алкæмæн йæ къæбæр йæхимæ лæвард кæй уыди, уымæ гæсгæ зыд ничи кодта; алчи дæр хордта сабыргай æмæ бæлвырд, сæ комдзаг æууылдтой арæхстгай... Тагъд нукуыдæм кодтой, хæрыны йедтæмæ сæ æндæр хъуыдаг дæр ницы уыди ацы сахат. Афтæ куы нæ уыдаид, уæд хистæры хъæрмæ сеппæт афтæ знæт каст цæмæн фæкодтой.

Хистæр æваст ныхъхъæр кодта:

— Гъей, кæцы дæ уый, дæ худ дæ уæлæ цæмæн ис?

Хæрæндоны астæуæй иу ставд лæппу сыстади æмæ хатыр куырдатæ хистæрæй:

— Ныббар мын, мæ уæлæ ферох, афтæ нукуы уал бакæндзынæн.

— Сыст æмæ ацу, ардæм мауал æрбацу, — зæгъгæ, загъта хицау.

— Бах...

— Банцай, — зæгъгæ, йæм фæтагъд хицау æмæ лæппуйæн ныхасы æрдæг йæ хъуыры аирвæзт.

Лæппу растади йæ бынатæй æмæ, зæхмæ кæсгæйæ рацыди хæрæндонæй. Къæсарæй куы рахызти, уæд та йæм фæхъæр кодта:

— Раздæх фæстæмæ!

Лæппу хъæлдзæгдæрæй ракасти хистæрмæ, æрбацыди йæ цурты æмæ йæ бынатмæ барасты. «Ныр æрбадон æмæ хæрынмæ бавналон» куы загъта лæппу, уæд та йыл сцагъта йæ къæхтæ хистæр:

— Кæдæм, чи дын загъта æмæ сбадай?

— Нæ мын загътай «раздæх?»

— Æмæ «раздæхæй» «сбады» 'хсæн ницы хицæндзинад æвзарыс?

Лæппу йæ мидбынаты сагъдæй аздади, цы ма бакæна, уымæн ницыуал зоны. Нæ дæр размæ уæнды, нæ дæр фæстæмæ.

— Цы слæууыдтæ уым, ацу дын нæ загътон!

Лæппуяг йæ цæстытæ доны азылдысты. Фæлæ дзургæ ницы скодта, рараст та хæрæндонæй. Къæсармæ та куы рахæццæ, уæд та йæм сдзырдта хистæр:

— Фæстæмæ!

Йæ мидбынаты та разылди уый æмæ æнцæд слæууыди.

— «Фæстæмæ» дын нæ загътон, дæ бынаты цæмæннæ бадыс?

— «Фæстæмæ» æмæ «дæ бынаты сбад»-ы æхсæн хицæндзинад ис.

— Хорз, хорз æй бамбæрстай! Сбад æмæ бахæр, фæлæ фæсси-хор хъахъхъæнынмæ ацæудзынæ æнæ рады.

Цæрай бирæ фæкасти уыцы лæппумæ, фæлæ йын сдзурæн ницы уыди æмæ мæстæй мардис. Йæ сихорæй æрдæг дæр нæ бахордта, афтæмæй фæбадти кæронмæ æмæ æнхъæлмæ касти йе 'мбæлттæм. Хæрд куы фесты æмæ къазармамæ куы ссыдысты, уæд Цæрай йæ сынтæгыл æрбадт æмæ йæ сæр йæ къухтыл æруадзгæйæ хъуыдытыл фæци. Йæ цæстытыл та ауади йæ рагон царды ныв суанг райдианæй, æмæ уæззау ныуулафыди. Йæ дарæстæм æдзынæг кæсгæйæ дзырдта йæхинымæры: «Кæд æфсæйнаг не сты, уæддæр хъадамантæй, адонæй цы уæлдай ис?»

Ацы сахат та Цæрай базыдта адæймаджы сæрибардзинадæн йæ аргъ. Ницы та йæм касти уымæй хуыздæр æмæ бæлгæйæ дзырдта: «О, сæрибар, сæрибар, адæймаджы сæрибар!» — йæ цæстыты раз æрлæууыдысты Балхъæды рæсугъд бæлæстæ, Ассиыйы уæтæртæ, йæ саби... Йæхицæн зæрдæтæ æвæрдта.

«Æмæ цы кæны, ам дæр сæрибары фæрцы дæн, ардæм дæр уымæн ссыдтæн, кæд мын уыйфæстæ бынтон сæрибар уайд... Хъадаманты фæрцы сæрибар!..» — ахъуыды кодта, йæ дарæстæм æркасти æмæ бахудти: «Хы-хы-хы, хъадаманты фæрцы сæрибар! Куыд дзæбæх хъуысы, куы!» — стæй та æргомай:

— Хъадаманты фæрцы сæрибар! Ха-ха-ха!

Бадтис æнцæд, æнæзмæлгæйæ æмæ йæ хъуыдытæ йæ сæры змæлыдысты, мæнæ каркæн йæ быны цъиутæ куыд фезмæлынц, афтæ, фæлæ æрфгуытæ æмæ цæсгом уыцы тынг æлвæстæй лæууыдысты. Чи йæм касти, уыдон уыргæ дæр нæ бакодтаид, Цæрай истæуыл хъуыды кæны, уый, афтæ сабыр æмæ æнцой бадтис.

Фæстагмæ та йæ цæстытыл ауадис йæ чысыл лæппу æмæ уæд бынтондæр сдызæрдыг, æрфæндыдис та йæ фæстæмæ йæ

хæтæнтæм. Æрфæндыдис та йæ йæ сау бæхыл быдырты зардæйы фæндон æрхъазын, сæрибар гæлæбуйæ уыгæрдæнты аратæх-батæх кæнын. Цалынмæ уыцы хъуыдытæ йæ сæры кæрæдзийы ивтой, уæдмæ йæ цуры Будзи æрбадти æмæ йын йæ фарс йæ рæмбыныкæдзæй басхуыста, стæй йæ худæнбылæй афарста:

— Гъей, цы зæгъыс, куыд у царды хабар? Федтай!

Цæрай арæхстгай йæ сæр систа уæлæмæ, стæй радта Будзийæн дзуап:

— Цæй, цы дын зæгъон, фендзыстæм дарддæр, бакæсын хъæуы ноджы.

Будзи дзыппæй систа дзулы карст æмæ йæ арæхстгай бадардта Цæраймæ:

— Хæц, кастæн дæм æмæ ницы бахордтай, уыдæттæ ницы сты. Хицæуттæ цал хатты бафхæрой искæйты, ды та хæргæ куы нæ кæнай, уæд дæ сæр бахъуыди.

— Хъуыддаг æфхæрды нæй, фæлæ мæм æлгъаг фæкасти сæ хæринаг. — Къæбæр йæ дзыппы сывæрдта æмæ фæйнæрдæм акасти, стæй Будзийы бафарста:

— Мачи нæ фенæд, науæд та мах дæр бафхæрдзысты.. æмæ хъуыддаг æфхæрдыл нæу, фæлæ сæм адæймаг куы нæ уал фæлæууа, уæд хъуыддаг хорз нæ рауайдзæн.

— Раст у уый дæр, — йæ сæр батылдта Будзи.

Цæрай та йæ сагъæсты бын фæци æмæ æнкъардæй кастис зæхмæ. Будзи йæ бамбæрста æмæ йæм ницыуал дзырдта, фæлæ ма йæм кæсгæйæ баззади джихауы хуызæн.

Æддейæ ма чи уыди, уыдон иугай-дыгай цæуын байдыдтой мидæмæ. Æрхыхъæуы фæсивæдæй чи æрбацæуы, уый та Цæрайы хызыны дзулы карст ныппары æмæ Цæраймæ къæмдзæстыгæй бакæсы. Æвæццæгæн, се 'ппæтæн дæр сихор хæргæйæ сæ каст уымæ уыди æмæ федтой, чысыл йедтæмæ кæй ницы бахордта, уый. Цæрай йæхæдæг дæр æфсæрмы кæны, фæлæ исты зæгъын йæ къухы не 'фты. Куыддæр йæ зардæйæн æхсызгон уыди, сæ цæст æм афтæ тынг кæй дарынц æмæ сæм афтæ кæй у, уый. Иу лæппу та куы ныппæрста дзулы карст, уæд æм нал фæлæууыди Цæрай:

— Цы æрцыди, уæ хорзæхæй, цы кæнут уыйбæрц кæрдзынæй, афтæ фыдгуыбын куы нæ дæн.

— Æмæ гъа, цæуыл, фæлæ нын фæбирæ сты. Мах дæ фыдгуыбын нæ хонæм.

— Хорз, хорз, ницы, — æмæ та йын йæ уæхск æрхоста.

— Цæрай, бауырнæд дæ, ацы кæрдзынтæн сæ бафснайын сагъæссаг фæци, — бадзырдта Будзи Цæрайы хъусы.

— Исты амал сын уыдзæн, мах та сæ калгæ акæндзыстæм искуыдæм.

— Хабар дæр уый у, æмæ сæ кæдæм акалæм, уый нæ уыдзæн; искуы сæ куы ссарой, уæд нæ æрцагурдзысты.

— Куыд тæппуд æмæ тыхст лæджы ныхæстæ кæныс уый, ау! Кæдæм сæ акалæм, ахæм фæсфæд бынат никуы уал ссарæм!

— Аргæ цауылнæ, фæлæ бацагурын хъæуы дзæбæх, æндæра сæ ссардзысты, уыдон хуытæй уалдай не сты, алцы дæр къахгæ кæнынц.

— Куы нæ агурай, уæд дæ уат дæр не ссардзынæ, уый раст у, — зæгъгæ, йын сфидар кодта йæ ныхæстæ Цæрай.

Иу лæппу та æрбахаста дзулы карст, иннæ дæр — йæ фæстæ. Цæрай та сæм нал фæлæууыди:

— Афтæ, афтæ, лæппутæ! Мæн уæ дзулы къæбæртæ мæрдтæй нæ раздахдзысты, фæлæ уе 'мбæлттæн аргъ кæнын куы зонат, уæд уый стыр хорз у.

Фыццаг фæфсæрмы сты дыууæ дæр, стæй сæ иуы къухы бафтыди иунæг ныхас:

— Раст зæгъыс, Цæрай.

Иннæ дæр уæдмæ бафтауинаг ссардта фыццаджы дзырдмæ:

— Кæй зæгъын хъæуы, тæригъæд сты Дебола æмæ Быдзее дæр, фæлæ сын нæ бон ницы у.

Ацы ныхæсты фæстæ лæппутæ азылдысты æмæ сæ хуысæнтæм ацыдысты.

Хызын кæрдзынтæй афтæ байдзаг ис æмæ дзы иу-дыууæ къæбæры зæхмæ дæр ма рахауди. Кæрдзынтæм Будзи фæком-коммæ æмæ бахудтис Цæраймæ:

— Нæ дын зæгъын, нæ, ацы кæрдзынтæ нæ фыдбылызы бафтаудзысты!

— Циу, цы æрцыди, исчи æрбацауы? — зæгъгæ, йæ афарста тагъд-тагъдæй Цæрай.

— Цæугæ ничи æрбакæны, фæлæ ма ныккæс зæхмæ, хызыны нæ цауынц æмæ зæхмæ кæлын байдидтой, афтæмæй сæ куы æрбайафой, уæд хъуыддаг схæццæтæ уыдзæн.

— Ныхæсты бæсты сист æмæ сæ дæ дзыппы ахæсс æддæмæ, ратт сæ бæхтæн, кæнæ та куыйтæн; искæмæн сæ ратт, куыд никуыцæй разыной, афтæ.

Будзи рабадти æмæ кæрдзыны кæрдихтæ йæ дзыппы нывæрдта,

афтæмай рарасты æддæмæ. Бирæ фæракæс-бакæс кодта, фæлæ нæдæр куыдз федта, нæдæр бæх æмæ ма цы кодтаид, уый куы нæ уал зыдта, уæд сæ уазæгдоны ныппæрста. Æппаргæ та сæ афтæ ныккодта иуварсырдæм æмæ сын ссарæн нæ, фæлæ фенæн дæр нæй. Мидæмæ куы бацыд, уæд æй уайтагъд Цæрай афарста:

— Цы сæ фæкодтай?

— Ахæм фидар ран сæ бавæрдтон, æмæ сын ссарæн нæй; раст сæ уазæгдоны ныппæрстон.

— Уæдæ сын куыд нæ ис ссарæн, райсом сæ фендзысты.

— Мур дæр сæ ничи фендзæн, иуварсмæ сæ баппæрстон.

Ацы ныхасы фæстæ Цæрай дæр йæ дзыппы кæрдзыны кæрдихтæ савæрдта æмæ æддæмæ рахызти...

Уæлдæф æваст алыг кодта уадындзы уасын. Хъуыстис хъалæс:

— Æддæмæ, æддæмæ иууылдæр!

Фæсивæд ракалдысты кæртмæ. Слæууын сæ кодтой дæсгæйттæй æмæ алы дæсæн дæр радтой иу хистæр; уыйфæстæ сæ акодтой быдырма зарджытæ ахуыр кæнынмæ.

Быдырма куы ахæццæ сты, уæд дæсгæйттæ фæпырх сты фæйнардæм æмæ райдыдтой зарджытæ ахуыр кæнын. Хистæр-иу базарыди къобор куыдзы ниудау, стæй та-иу йæ фæстæ фæйна хъалæсæй снудтой салдæттæ. Кæд тынг архайдтой, уæддæр нæ хæст кодтой зарæгыл салдæттæ, æмæ мæсты кæнын байдыдта хистæр. Дæстæ кæрæдзимæ дæрддзæф уыдысты, фæлæ уæддæр хъуыстой æрмæст ефрейторы ниуын, аннæтæ нæ ахуыр кодтой. Ефрейтор-иу куы смæсты, уæд райдыдта аргъауын æцæг уырыссагау, фæлæ йæм фæсивæд сабыр æмæ æнцойæ æдзынæг кастысты, мæнæ, цыма, боньгон хъæуы астæуты бирæгъ фæцæйцыди, афтæ. Æвæдза, бирæгъ куы фæцæйцыдаид боньгон сæ цурты, уæд сызмæлыдаиккой, фæлæ ефрейторы хъуыды дæр нæ кодтой, уымæн æмæ ницы æмбæрстой йæ зарджытæй.

Цæрай, Будзи æмæ Хъырым æртæйæ дæр иу дæсмæ бахандысты. Сæ дæс зарын фæлвæрдта, фæлæ уымæй дæр ницы цыди æппын. Бирæ куы фæцархайдтой æмæ сын дзы куы ницы рауади, уæд æрæджиау Хъырым цъæлтæ ныхæстæй, къухтæ тилгæйæ бамбарын кодта йæ хъуыды:

— Мне ист жнай, адна песнæ.

Худинаг æм касти, сæ зардæй кæй ницы цæуы, уый.

— Што етæ за песня?

— Етæ кадæ будет немного ивraith вас несайт.

— Давай, давай пасмотрим, что за песня.

Хъырым йæхицæй рагацау ныббузныг æмæ йæ къух ныхмæ сдавгæйæ райдыдта мысын зарæгæн йæ дзырдтæ. Йæ зæрдыл æрлæууыди, Сыбыры-иу æй куыд зарыдысты, уый, фæлæ йæ рæстмæ нал зыдта. Йæ алыварс чи уыди, уыдон æм æнхæлмæ кастысты, фæлæ æгæр æрæгмæ куы кодта, уæд та йæ ефрейтор бафарста:

— Забыл, что ли?

— Будит, будит, благарод! — йын загъта дзуапп æмæ уайтагъд йæ цæсгоммæ бакасти цины хур. Йæ къух схъил кодта æмæ уымæй бамбарын кодта, йæ алыварс чи уыди, уыдонæн, зарынмæ кæй хъавы, уый. Йæ дзых сабыргай байгом и æмæ дзы схаудта:

— Сме-е-ел... — ферхæцыди æмæ ницыуал сдзырдта.

Фæлæ та йæм ефрейтор фæрæвдзи:

— Что за чорт, если поешь, то пой!

— Ест у, ест у, благарод! — схъæр кодта Хъырым æмæ бавнæлдта зарынмæ:

Смел товаричного-а-а

Духом кæрпет барба

Царста дагоу слабода

Грудум положем себе...

Фæстаг дзырдтæ куы загъта, уæд уæззау сулæфыди æмæ фæрсæг цæстытæй бакасти ефрейтормæ, йæ цæстытæ дзыртой бæлвырдæй: «Куыд у?».

Ефрейтор бафарста фæсивæды, кæцы зарæг сæм æнцондæр касы æмæ дзуапп радтой æмдзыхæй:

— Хъырымы. Хъырымы зарæг!

— Цæй, уæдæ йæ ахуыр кæндзыстæм, æрмæст дзæбæх хъусут. — Хъырыммæ бакасти æмæ йын бамбарын кодта, йæ зарæг ын зарын кæй кæны, уый. Хъырым, йæ сæр бæрзонд сисгæйæ, бафарста ефрейторы æргомай:

— Как наш песнæ?

— Ничего, давай петы!

Хъырым та йе 'фсæртæ фæйнардæм фæхæсгæйæ ныззарыди йæ тых, йæ бонæй, йæ зарæг ын кæй айстой, ууыл афтæ цин кодта, æмæ йæ хъæлæсыл дæр нал ауæрста. Хъуыстис йæ зарæг сыхаг дæстæм, æмæ сæ ефрейтортæ кодтой хæлæг Хъырымы ефрейтормæ, ахæм зарæг кæй дæсы ис. Хъуыстис дардмæ:

Смел товарчног-а-а
 репнет барба
 слобода
 сабе..

Куыд фылдæр зарыди, афтæ дзырдтæн сæ кæрæтты йеддæмæ дзурын йæ бон нал уыди, фæлæ ма-иу уыдон систа хæрдмæ афтæ, æмæ иннæ дæстæм куыд хъуыстаид йæ хъæлæс.

Ефрейтор дæсы рæнхъытæй слæууын кодта æмæ йæ заргæ рацу-бацу кæнын кодта. Лæппутæ архайдтой, фæлæ сын ницы цыди сæ фыдабонæй дзæвгар рæстæджыты, æрмæст æрæджиау цъусгай æмбæлын байдыдтой зарæгыл, фæлæ йын йæ ныхæстæн ницы фæрæзтой. Кæд тынг зæрдæйæ архайдтой, уæддæр сæ зæрдыл нæ лæууыдысты, стæй сæ бон дæр нæ уыди уыцы дзырдтæ зæгъын; се 'взаг нæ тасыди Хъырымау, уымæн æмæ уыдонæй уырысы 'хсæн ничи фæцарди, Сыбырма хасты ничи уыди. Ефрейтор къæхтæ зæххыл хойы, фæлæ уæддæр уый фæндæй ницы уайы — зарæг хорз нæ цæуы. Суанг изæрма фæцархайдтой æмæ тыхтæй-амæлттæй базыдтой Хъырымы зарæг цъæррæмыхстытæй. Сæ алыварс цы дæстæ уыд, уыдон дæр фæйна зарæджы, æвæццæгæн, сахуыр кодтой æмæ сæ хъæр хъуысын райдыдта. Зарыдысты цæугæ-цæуын, къах кодтой æмист.

Куы нæ хæст кодтой фæсивæд зарæгыл, куыд æмбæлдис, афтæ, уæд сын ефрейтор улæфыны рæстæджы бар радта, цæмæй, кæй цы фæнды, уый зарыдаид. Бирæты фæндыди Хазбийы зарæг ныццæлхъ кæнын, фæлæ сæхиуыл хæцыдысты, бафхæрынæй тæрсгæйæ. Зæрдыл-иу æрлæууыд Таймураз, Тотырадз, Хъуыдайнат, науæд хуссайраг зæронд лæджы зарæг, фæлæ былтæ æхгæд уыдысты, нæ уыдис ахæм зарджытæ зарæн.

Царай, кæд уырыссагау чысылты йеддæмæ нæ зыдта, уæддæр архайдта Хъырымы зарæг базоныныл. Архайгæ та уымæн кодта, æмæ хицауæй йе 'хсæн исты ныхас куы æрцауа, уымæй тарсти. Бадтис иппæрд иннæтæй æмæ йæхинымæры ахуыр кодта Хъырымы зарæг. Исты-иу дзы куы ферох, уæд та йын-иу йæхи афарста...

Слæууыдысты та, райдыдтой та зарын æмæ сын хуыздæр арæхсын байдыдта: цин кодта ефрейтор:

— Маладци, маладци!

Сæхицæн дæр æхсызгон уыди, кæй райдыдтой арæхсын, æмæ архайдтой ноджы зæрдиагдæрæй. Куыдфæстæмæ, зарæгæн кæд йæ ныхæстæ афтæ дзæбæх нæ зыдтой, уæддæр зарæг йæхæдæг

цауын байдыта. Ефрейтор фырцинай, аэвэцэгэн, чысыл сырæзыдис, кæд ын рæзын афон нал уыдис, уæддæр. Йæ зæрдæ фæпарахат и æмæ загъта:

— Сымах ноджы дæр аулæфут, æз дæлæ нæ сыхæгтæм ныу-уайон. — Ацы ныхæстæ загъта æмæ арасти сыхаг дæсмæ. Цыдис фæндагыл, цин кодта æмæ дзырдта йæхæдæг йæхицæн:

— Ам лæппу ис, лæппу, — йæ къæхтæ тагъддæр иста, фæндыдис æй йæхицæй тагъддæр раппæлын йе 'мбæлттæн. Уайтагъд ныххæццæ æмæ æрлæууыди дæсы цур, фарста ефрейторы:

— Куыд у хъуыддаг, нæма базыдтой зарын?

— Мард сæ хæдзарæй рабырæд, «соловей, соловей» кæнынц, æндæр зарын æмбаргæ дæр нæ кæнынц, фæлæ сын ницы у уæддæр, — уый дæр фæндыди йæхицæй раппæлын æмæ ма йæ дзырдыл бафтуан кодта æрæджиу:

— Цæуынмæ тынг дæсны сты; кæс-ма, æз сæ ацауын кæнон.

— Хорз, кæсын мæ быгъдуан, цауын та сæ ды акæнын кæн. Лæг фæзылди йæ дæсмæ æмæ скомандæ кодта:

— Сабыр, раст слæуут!

Салдæттæ сæ бынатты æнæзмæлгæ слæууыдысты, æнхæлмæ кастысты нæуæг командæмæ. Ефрейтор та скомандæ кодта:

— Рахизмæ!

Цæхгæр фæзылдысты дæс.

— Æмраст размæ!

Æмист акодтой сæ къæхтæ æмæ араст сты. Ефрейтор йе 'мбалы цур слæууыди æмæ уырдыгæй лæвæрдта командæ, йæ æмбалимæ ныхасгæнгæйæ:

— Уыныс, куыд хорз цауынц, уый?

— О, цаугæ хорз кæнынц, фæлæ заргæ нæ, стæй ма сæ цаугæ-цауын фæзил рахизмæ, — зæгъгæ, йын куы загъта сыхаг ефрейтор, уæд дæсы хистæр нал фæлæууыди, кæд сын уыцы фæзылд рæстмæ нæ бацамыдта, уæддæр:

— Рахиз-мæ!

Салдæттæ цæхгæр фæзылдысты рахизмæ фарастæй, фæлæ дæсæм чи уыди, уый рагæй дæр тыххæй æвзæрста, рахиз æмæ галиу чердыгæй ис, уый, æмæ уымæ гæстæ галиуырдаæм аздæхти æмæ йæхи скъуырда йæ сыхагыл. Уайтагъд райхъуысти ефрейторы хъæлæс:

— Дæ мад, дæ фыд, куыд цауыс, уый чердаæм цауыс?

Рæдийæг ма бæргæ фæзылди фæстæмæ, фæлæ йæм фæсидти ефрейтор йæхимæ:

— Ардæм рацу, куыдзы хъыбыл, æз демæ бадзурон!
 Лæппу нæуæндонæй араст ефрейтормæ. Уæдмæ иннæтæ адард
 сты æмæ та сæм фæдзырдта:

— Рахизмæ!.. рахизмæ!.. æмраст!

Фæсивæд сæ цыды куыст кодтой, фæлæ галиумæ чи азылди,
 уый æрлæууыди ефрейторы цур. Ефрейтор æй бафарста:

— Цал хатты дын бацамыдтон, куыд зылын хъæуы, уый?

— Бирæ хæттыты.

— Уæддæр цал хатты?

— Иу-цалдæр хатты, — лæппу хъуыды дæр нал кодта, цал
 хатты йын амьдта, уый æмæ бæлвырд дзуаппæй тигъ кæны йæхи.

Ефрейтор хъæддыхæй фæрсы:

— Цал хатты дын бацамыдтон, зæгъ æй! — иннæтæм йæ
 цæст фæдардта æмæ, æгæр дард куы цыдысты, уæд ма йæ дзыр-
 дыл бафтыдта:

— Æрлæу-ут!

Фæсивæд æрлæууыдысты.

— Иу-дæс хатты, — тæрсгæ-ризгæ дзуапп радта рæдийæг.

— Дæс хатты?

— О!

— Уæдæ раст слæуу!

Лæппу раст слæууыди, йæ къухтæ йæ фæрстæм æруагъта
 æмæ ефрейтормæ кастис. Уый дард фæхаста йæ рахиз къух
 æмæ дзы лæппуйы æхсæрфарс ныцъцьыкк кодта, лæппу фезмæ-
 лыди æмæ та йыл скомандæ кодта:

— Сабыр лæуу дæ бынаты!

Лæппу та йæ бынаты куы слæууыди, уæд йæ галиу къух
 дард фæхаста ефрейтор æмæ та уæлхъусæн цъыкк, йæхæдæг
 хъæрæй загъта:

— Дыууæ!

Лæппу-иу куы фезмæлыди, уæд та-иу æй йæ бынаты слæу-
 уын кодта, афтæмæй банымадта:

— Иу, дыууæ, æртæ, цышпар, фондз!

Зæхмæ æрхаудта æмæ фестынмæ хъавыди, фæлæ йыл еф-
 рейтор йæ къах æрæвæрдта:

— Ма сист! — къах-иу дард фæхаста, афтæмæй фæсонтæн
 цæф. Банымадта та:

— Æхсæз, авд, аст, дæс!!! Сыст уæләмæ ныр!

Лæппу дзойдзойгæнгæ сыстади йæ къæхтыл, фæлæ фæстæмæ
 æрхаудта...

Дыууа ефрейторы ныхæстыл фесты, фæлæ Кулаков æрæджиау райдыдта йæхицæй æппæлын:

— Мæуонтæ ахæм зарæг сахуыр кодтой, æмæ иу полчты дæр кæй нæ зонынц, цæугæйæ тынг хорз цæуы.

— Æмæ уагæры цавæр зарæг у, полчты кæй нæ зонынц, уын?

— Ис ахæм зарæг, нæ дын æй зæгъдзынæн, науæд æй ды дæр базондзынæ, — радта дзуапп Кулаков йæ сыхаг ефрейторæн. Сыхаг кодта ноджы хынцфарст:

— Ау, уæдæ цавæр зарæг у?

— На, нæ уыдзæн, дæу чи фæнды, уый, — йæхицæй ныббузныг уæвгæйæ йæ дзырд аиуварс кодта Кулаков.

— Ды зарджыты кой кæныс, фæлæ адонæй хъæддагдæр адæм дунейыл нæй, сырдатæ сты, æндæр цæй адæм сты. Цæуын нæ зонынц, зарын нæ зонынц, цы ма зонынц, уымæн мæ сæрæн ницы æмбарын.

Кулаков бахудти йæ сыхаджы ныхæстыл æмæ йæм бæрзондæй цыма уырдыгмæ касти, ахæм цæстæнгас бадардта. Йе 'рфгуйтæ бæрзонд систа исдугмæ, афтæмæй алаууыди, стæй йæ амонæн æнгуылдз радаргъ кæнгæйæ райдыдта:

— Алцæмæн дæр ис хос, æрмæст уыцы хос хъæуы. Йæ хос ын куы нæ зонай, уæд ницы бакæндзынæ цыфæнды хуымæтæг хъуыддаджы дæр. Алцæмæн дæр ис гæнæн, æз уый уымæн зæгъын, æмæ йæ мæхæдæг бафæлвардтон. Бафæлвар æмæ ды дæр ссардзынæ амал; дæ дæс зарын дæр æмæ цæуын дæр базондзысты æрмæст уæд.

— Æмæ цавæр амал ссардтай ды?

— Æз цы ссардтон, уый мæн у, фæлæ дæхæдæг агур дæхицæн, — загъта худæнбылæй Кулаков. Сыхаг мæсты кæнын байдыдта, æмæ цæмæй йæхи сраст кæна, уый тыххæй ма сдзырдта:

— Æфсæддон уагæвæрд хъуыды кæнын æмæ агурын нæ уадзы. Уым алцы дæр хъуыдыгонд æмæ агуырды у, æрмæст æй хъæуы царды æнæмæнгæй уадзын. — Йæ дзырдтæ йæм афтæ зæндджын фæкастысты, æмæ ма йæ мидбылты дæр бахудтис.

Кулаков йе уæхсчытыл схæцыди, йæ дæсы 'рдæм акасти, стæй йын фæстагмæ афтæ:

— Цæй уæдæ, фендзыстæм райсом, кæддæра кæй дæс хуыздæр уаиккой. Фенынмæ уал, мæ сыхаг!

— Фæндараст, фæндараст, Кулаков, фæлæ фендзыстæм, кæй дæс хуыздæр разына, уый.

Кулаков худәнбыләй бацыди йә дәсы цурмә әмә фыццаг дзырд уый фәци — зарын бо-оо-о! — худәгәй бакъәцәл. Йә алы фарсмә акасти әмә куы ничи худти, уәд ма йыл бафтыдта:

— Цәугә та, мәнә хәххон хәрәг уәззау уаргъы бын куы джыртт-джыртт кәна, афтә кәнынц. Иу дзырдәй, махәй хуыздәр ничи сахуыр кодта абон. Цәй, азарут та. Сләуут уә бынәтты!

— Сабыр! Рахиз-мә!

Фәсивәд цәхгәр фәзылдысты әмә раст рәнхъытәй ләугәйә кастысты сә размә. Кулаков сә алыварс әрзылди, йәхицәй ныббузныг, стәй уәд аздәхти сыхаг дәсырдәм әмә бахудти йәхинымәры.

— Размә, къахдзәфгай! — әмист кодтой сә къәхтә. Иуцъус куы ацыдысты, уәд Кулаковы әрфәндыди зарәгмә байхъусын.

— Зарәг ныззарут!

Цалынмә Кулаков сыхаг ефрейторимә ныхәстә кодта, уәдмә Будзиитә сахуыр кодтой ноджы хуыздәр әмә сын дзәбәхдәр цыдис. Кулаков зарәгмә хъуыста, къахистмә касты, стәй нал фәләууыди әмә фәхъәр кодта фыр цинай:

— Маладци, харашо!

— Уалынмә къазармайә уадындзы уасын әрбайхъуысти. Уадындз сидтис къазармамә. Кулаков раздәхта фәсивәды, әрләууын сә кодта әмә байдыдта фәдзәхсын йә дәсән:

— Хъусут, исчи уә куы фәрса, чи уә сахуыр кодта зарын, зәгъгә, уәд-иу раттут дзуапп әмхәләсәй: ефрейтор Кулаков! Бамбәрстат мә ныхас?

Фәсивәд хорз куы загътой, уәд сә рахуыдта йә фәдыл къазармамә. Зарын сә нә бауагъта, исчи, дам, әй базондзәни. Цәуы Кулаков йә дәсимә әмә зәрдә фыр цинай хъылдымтә кәны. Йә къах бәрзонд исы әмә йә зәххыл әртәап кәны знәт фысау, сәр афтә бәрзонд систа, әмә фындзыхуынчъыты дымгә әхситт кәны. Йә цәстытыл уайы, афицер ын куыд зәгъдзәни:

— Маладец, — әмә уый цинай хъуыды дәр ницыуал кәны...

Дәстә къазармамә куы әрымбырд сты, уәд сә афицер кәрты әрурәдта, рәнхъәй сә сләууын кодта командәгәнгәйә:

— Сабыр! — рәнхъыты рәзты дәләмә ныццыди әмә алы салдатмә дәр хицәнәй бакаст, фәндыдис әй базонын: «Цыма сә куыд сахуыр кодтой?» Ацы фарст йә сәры әккойә касты лыстәггай алы салдатмә дәр.

Салдәттә ләууыдысты, куыд әмбәлди, афтә: иу сә нә кодта уәлдай змәлд әмә афицер йәхицәй ныббузныг. Йә зәрдә схъазыди әмә йә цәстытыл ауадис, булкъон дзы куыд рапшәлдзән, куыд ын зәгъдзән: «Маладец!» Хъуыдытә кодта, цы дзуапп ратдзән, уый тыххәй, стәй йә цәсгом ферттыфта:

— Тырнынмә цәттә! — Фәстаг хатт ма йә цәст ахаста салдәттыл, стәй скомандә кодта:

— Галиу-мә!

Цәхгәр фәзылдысты, фәлә та иу галиуы бәсты рахизмә разылди.

— Гъей, ардәм ма рацу! — ләппу рацыди рәнхъәй әмә сләууыди афицеры цур.

— Ефрейтор Кулаков!

— Мәнә, дә бәрзонддзинад! — загъта, йә къух йә ныхмә сдаргәйә. — Хъусын дәм, — раст санчъехтәй әрбацыдис әмә афицеры цур әрләууыди. Афицер йә къухтәй бацамыдта, чи фәрәдыди, уыцы салдатмә.

— Цу әмә йә сахуыр кән разил-базил, дәуән дә дәс хорз зылыңц әмә уый дәр сахуыр кән.

Кәд Кулаковы дәсәй нә уыди рәдийәг, уәддәр Кулаковмә кад касти, ахәм хәс ын йә бар кәй бакодта афицер, уый, йә къух та ныхыл авардта әмә радта цыбыр дзуапп:

— Хъусын дәм, дә бәрзонддзинад! — Ацы ныхәсты фәстә салдаты йә фәдыл акодта әмә къазармайы кәрты иу къуым-мә ацыди. Афицер йә командә дарддәр кодта:

— Са-быр! Рахиз-мә! Галиу-мә!

Фәсивәд рәсугъд әххәст кодтой командә әмә сын фәстагмә саламы ныхасән загъта афицер:

— Маладци!

— Цәттә тырнынмә кәддәриддәр, дә бәрзонддзинад! — әмдзыхәй загътой салдәттә, фәлә ныхәстә дзурын кәй нә фәрәзтой фылдәртә, уымә гәсгә сын афтә рауади: чи зыдта, уыдон дзырдтой ныхәстә, иннәтә та сын хъыргә кодтой:

— Әу, әу, әу, әу!

Фәлә уәддәр дзәбәх рауади, афицер бузныгәй баззади. Ауадзынмә куыд хъавыди афицер салдәтты, афтә йә зәрдыл әрләууыди ног куыст әмә сын фехъусын кодта:

— Райсом раджы уеппәт дәр фондзәхстәттә куыд ныс-сыгъдәг кәнат, афтә, хъуамә әрттивәнтә калой.

Зындис, афицер бынтон әнцой хъәләсәй кәй нә дзырдта,

уый, фәлә цы әрцыди, уый ничи әмбәрста. Фәстаг хатт ма радта командә:

— Сабыр! Фәпырх ут! — әмә фәсивәд баивгъуыдтой къазармамә. Әнхәлмә кастысты әхсәвәрмә.

Кәртәй хъуыстис әнәнцайгә хъәр:

— Галиу-мә! Рахиз-мә! Зилдух!

Уый Кулаков ахуыр кодта фәрәдияг салдаты. Фәндыди йә хицауы раз йәхи равдисын әмә архайдта зәрдиагәй. Йәхәдәг къодахыл сбадти әмә уырдыгәй ләвәрдта командә. Ахуыр кәй кодта, уый бафәллади, йә зәнгтыл дәр ма тыххәй ләуыди, фәлә уәддәр командә әххәст кодта.

Әрәджиау афицер йәхәдәг дәр бацыди Кулаковы цурмә әмә йәхимә райста командә:

— Галиу-мә! Әрмәст сәпп-сәпп!

Ләппу згъорын байдыдта, фәлә та уый зәрдәмә нә фәцыди әмә йыл схъәр кодта:

— Згъоргә нә, фәлә сәпп-сәпп!

Цы ма кодтаид, уый нал зыдта ләппу, стәй йә амондән уадындз сидтис әхсәвәрмә. Афицер ма уәддәр скомандә кодта:

— Әр-ләуу!

Ләппу дзыхләуд ныккодта йә мидбынаты әмә әнхәлмә касти дардәры командәмә.

— Галиу-мә! Рахиз-мә! Галиу-мә, рахизмә! — зәггә, тагъд-тагъд байдыдта афицер, стәй йәм фәсидти йәхимә:

— Ардәм рацу.

Ләппу әрбацыди.

— Куыддәр ма фәрәдияй, афтә дә ахуыр кәндзынән алы хатт! Бамбәрстай?

— О, нал фәрәдидзынән! — зәггә йын дзуапп куы радта салдат, уәд ын хахуыргәнәгау фехъусын кодта:

— Иу хатт әнәрады хәхәхәәнәг аңәудзынә. Ацу ныр.

— Хъусын дәм, дә бәрзонддзинад! — зәггә, загъта кхухныхмә сдавгәйә әмә раарсти салдат...

Салдәттә уадындзы сидтмә ракалдысты кәртмә, сә әрхуы къәртатәй дзыгәл-мыгъулгәнә. Алчи згъордта йә бынатмә. Сидтысты кәрәдзимә.

— Сабыр! — зәггә, куы райхъуысти афицеры хәләс, уәдмә алчи ләууыди йә бынаты әмә змәлгә дәр ничиуал фәкодта йә бынаты.

— Рахизәй галиумә! Иу, дыууә! — хъуыстис хъәр дарддәр.

Нымад куы фесты, уæд сæ дыгæйттæй слæууын кодта афицер æмæ сæ арвыста æхсæвæр хæрынмæ.

Цæугæ-цæуын цалдæр хатты фæлвæрдтой исты ныззарын, фæлæ дзы ницы цыди сæ фæлвæрдæй — зарын нæма зыдтой. Кулаковы фæндыдис, йæ дæс куы ныззариккой, фæлæ куы ахъуыды кодтой, уæд сын ратта дзырд:

— Мачи зарæд сымахæй! — Æмæ схъæл бæрзæйæ цыди йæ дæсы фарсмæ æмæ йæ мидбылты худти, зарын чи нæ зыдта, уыдоныл.

Æхсæвæр цалынмæ хордтой, уæдмæ цырагътæ ссыгъдысты; арвыл та иугай фæлурс стъалыты бæсты æрттивæнтæ калдтой минтæ æмæ миллионтæй сызгъæрин, рæсугъд стъалытæ.

Мæй худæгæй марди, афтæмæй йæ цæсты рухс сарæзта Дзæуджыхъæумæ; кастис раст сæйраг уынгмæ.

Уым дыууæрдæм тезгъо кодтой адæм, сæхи кæрæдзиуыл хафгæйæ...

Æхсæвæр куы бахордтой, уæд ссыдысты æмæ къазарматы алчи йæ дзауматæ ласынмæ хъавыди, фæлæ ма æнхъæлмæ кастысты уадындзмæ, æнæ уадындз сын хуыссæн нæ уыди. Цæрай йæ рон сыхæлдта, йæ дзабыртæ раласта, афтæмæй йæ хуыссæны бадти.

Цалдæр хицауы тагъд-тагъд бауадысты къазармамæ, акастысты алыварсмæ, фæдтой фæсивæды æмæ раздæхтысты фæстæмæ.

Уадындз: Дут-ду-ду-ду-ут!

— Тæ-тæ-тæ-тæ-тæ-тæ-æ!

Хъусын кодта адæмæн, хуыссын афон кæй æрцыди, уый. Алчи йæ дзауматæ ласынмæ фæци. Уыцы сахат чидæр æрбадзырдта къазармамæ:

— Цæрай Сырхауты!

— Ам ис, ам, — уыди дзуапп.

— Ардæм цæттæйæ! — фæстæмæ йæ дзабыртæ скодта, йæ рон бабаста, афтæмæй рацыди сидæгмæ...

Салдæттæ тагъд-тагъд аныгъуылдысты сæ хуыссæнты æмæ бафынæй сты, фæлæ хуыссæг нæ хæцыди Æрхыхъæуы фæсивæдыл. Сæ зæрдæ сын хордта иу фарст:

— Цæмæ фæсидтысты Цæраймæ, кæд æрбаздæхдзæн?

Ныхас кæныны бар кæй нал уыди фæсуадындз, уымæ гæсгæ кæрæдзимæ дзургæ нæ кодтой, уæддæр кæрæдзийы хорз æмбæрстой.

Æмбисæхсæв Будзи кæртмæ рацыди æмæ Цæрайы хъахъхъæн-гайæ федта кулдуармæ. Йæ иу фæрсты йæхи баласта æмæ йæ аивæй бафарста:

— Цæй тыххæй?

— Мæ дзабыртæ æмæ роны тыххæй, — радта дзуапп Будзийæн аивæй.

— Ацу мидæмæ, науæд та нæ фæфиппайдзысты, — зæгъгæ, бауынаффæ кодта Цæрай Будзийæн. Будзи цæхгæр фæзылди æмæ баивгъуыдта къазармамæ. Йæ хуыссæны абырыди арф æмæ бафынæй ис уыцы сахат. Йæ зæрдæ нал æхсайдта Цæраймæ.

ДЫККАГ ЧИНЫГÆЙ

Хъарадзауты хъæу куыддæр æрсабыр, цыма тарст тæрхъус пыхсы бын дзуццæджы æрбадт фыр азарæй, уыйау. Хæсты быдырæй фæдисонæй-фæфæдисондæр хабæрттæ цыдысты кæрæдзийы фæдыл. Хъæуæн æмæ мыггагæн дæр сæ хистæр Челеметы хæдзары, йæ уазæгдоны-иу амбырд сты хъæуы карджын адæм æмæ хъуыстой хæсты хабæрттæм. Хабæрттæ-иу сæм ссыд фыстæджыты, хæсты сæ цы фæсивæд уыдис, уыдонæй. Иннæ хæттыты хуызæн та абон дæр æмбырд ис Челеметы уазæгдоны. Челеметæн йæ къухы гæххæтт æмæ уымæ æркæсы, стæй уæд радзуры хабæрттæ:

— Хъарабыгъаты Сослæнбег райста булкъоны цин, нæхи Дафайы раивтой ирон бæхджын полкъмæ.

— Уый йын цымæ цы чин радтой, æрыгон афицер куы у? — афарста зæрдæтæй иу.

— Уый тыххæй ацы ран фыст иицы ис, фæлæ йæм уæддæр дæ зæрдæ ма æхсайæд, афтæ бирæ йæ уарзынц хицæуттæ æмæ йæ æцæг ном Дафайæ дæр ничи зоны, иууылдæр æй Данел хонынц. Тынг буц æй дарынц хицæуттæ. Йæхæдæг дæр йæхи Дафа нæ хоны, фæлæ Данел, — ахæм ныхæстæй Челемет хъавыд Данелы фыды зæрдæ балхæнынмæ, фæлæ зæрондмæ хорз нæ фæкастысты:

— Челемет, хистæр дæ æмæ бахатыр кæн, фæлæ мæ зæрдæмæ нæ цæуы Дафайы номы хабар. Нæй, афтæ фыст никуы ис нæ дины чингуыты æмæ махæй адаймаг йæхи Данел схона. Йæ ном Дафа куы у, уæд цæй Данел у?

Челемет уæззау цæстытæй бакаст зæрондмæ. Йæ зачъетæ ардаудта, стæй загъта уæзбынæй:

— Уый мәстыйаг у, фәлә мәстыйагдәр нәу. Цәмән, уый зоньс? Уымән әмә кәд афтә не 'мбәлы динмә гәсгә, уәддәр дын агайтма хицәутгә дә сабийы уарзынц. Ууыл цәмән мәсты кәныс? Хәст куы фәуа, әфсадәй куы рацәуа, уәд та йә хондзыстәм Дафа.

— Әмә мын хатыр бакән, Челемет, мәныл ахәм ныхас әмбәлгә дәр нә кәны, фәлә мәм дис куыд кәсы, уымә гәсгә дә бафарстон, — загъта къямдзәстыгәй зәронд әмә йә бандоны арф аныгъуылд.

Уалынмә агъуысты дуар фегом әмә уатмә къямдзәстыгхуызәй бацыд Цәрайы ләппу Куыцыкк. Куыцыкк йә әнгуылдз йә дзыхы бакодта, афтәмәй фәсдуар әрләууыд. Йә хъоппәг цәстытә Челеметмә сарәзта әмә йәм йә әрфгуыты бынты каст. Челемет сывәллоны куы федта, уәд куыддәр барызт йә мидбынаты әмә йә къухтә кәрәдзиуыл асәрфтытә кодта. Әрәджиау нал фәләууыд әмә схъәр кодта Куыцыккы:

— Ауай ардыгәй!

Куыцыкк сабыргай параст. Йә цәстытәй цәстысыгтә әрттивын фәнд кодтой, фәлә йә бакаст афтә уыд, цыма сә барәй уромы. Куыцыкк куы рацыд, уәд дзырдта Челемет дарддәр:

— Кәд саби у, кәд ницы аххосджын у, уәддәр йә уындәй мә цәстытә ристә кәнынц. Нә мыггаджы худинаджы әвдисән у. Куыддәр әй ауынын, афтә та мә маст ног фесты.

— Табуафси, Челемет, иу хъуыддаг.

— Циу?

— Мәнә Дафамә цы хабар арвыстам айфыццаг, уымәй нырма ницы бәрәг ис?

— О, уыцы хъуыддагәй бәрәг бәлвырд хабар нырма нәма ис, фәлә куыд хъусын, афтәмәй ирон бригады дәр хәстмә акодтой әмә уый дәр уыцы бригады ис. Исты амал кәндзән Дафа.

— Гъе ныр ма нә къухы куы нә бафта, уәд никуыуал, — бапәрста йә дзырд, къуымы цы ацәргә мыдхуыз зачъе зәронд бадтис, уый.

— Ныхасы сәр цәуыл у, уый әз дзәбәх нә әмбарын, — бафарста зылынкъахджын кәройнаг. Уымәй тынгдәр әнәхъән Хъарадзауты мыггагәй уәздандзинад ничи кодта, фәлә йә амонд хорз нә разынц. Суанг ма чысыл куы уыд, уәд бәхәй рахаудта әмә йә зәнг асаст. Баст афоныл әмә рәстмә нә

фæци. Зæнг зылынаы баззад. Æмæ ныр хъæуы искай мæстæй куы фæмарынц, уæд дзы Мæхæмæты койæн æнæ скæнгæ нæ ваййы: «Æнæ фæнык», «зылынзæнг», «егарртæн», «уисы дæргъæн» — адон сты Мæхæмæты фæсномыгтæй. Кæд Мæхæмæтмæ мулкæй ницы ис, уæддæр йæ уæздандзинадыл фидар хæцы. Зилы хæдзари-хæдзар йæ æрвадæлтыл, иннæ хъæутыл æмæ йæхи дæр, стæй йæ цъæх бæхы дæр хæссы афтæмæй. Цъæх бæх рад, кæмæ кæд цæуын хъæуы, уый афтæ базыдта æмæ йæ идон дæр нал хъæуы. Кæй рад ваййы, уый хæдзармæ бараст ваййы æмæ бахæссы Мæхæмæты дæр раст къæсæрмæ.

Мæхæмæт кæддæр хъæздыг уыдис, фæлæ йæ мулк ставд сасирай, царды ставд сасирай алорста æмæ йæм дзы йæ цъæх бæхы йедтæмæ ницыуал баззад. О, хæдæгай, йæ дзыппы ма ис астæубосмæ гæрзы гæбазæй баст хæрынкъа æмæ къамтæ, — æндæр мулк нал ис Мæхæмæтмæ, фæлæ адæм хорз сты уæддæр. Мæхæмæт уæздæтты æхсæн у фыццаг уæздан, сау адæмы æхсæн та — сатæгсау. Иу ныхасæй, царын чи зоны, ахæм уæздан хуыдтой Мæхæмæты. Æмæ йæ кæд алчидæр бирæ уарзта, кæд ын-иу æфсæрмай еблагъуæ загъта, уæддæр ын нæ дæр уæздæттæй, нæ дæр «сау» адæмæй æхца æфстау ничи лæвардта. Зыдтой йæ иууылдæр, цы у, уый. Мæхæмæт иу хуынд, иу хæрнæг дæр никуы ауагъта æнæ бабæрæг. Æмбырдтæм цæуаг нæ уыд. Хæрд æмæ нозт цы æмбырды нæ зыдта, уымæн-иу йæ рæзты сивгъуыдта йæ сираг цъæх байрагыл, фæлæ ацы бон бафтыд ацы æмбырдмæ æмæ уымæн ницы æмбары хъуыддæгтæн. Уымæн фæрсы, ныхасы сæр цæуыл у, уый. Челеметы нæ фæндыд дзуапп дæттын Мæхæмæтæн æмæ йæ цæстгом фенцъылдтæ кодта:

— Махæй чи у, уый æмбардзæн нæ хъуыддæгтæ.

Тæрсгæ дæр кодта Челемет Мæхæмæтæй, хабар куы базона æмæ искаемæн куы радзура, загъгæ. Мæхæмæтмæ хъыгау фæкаст Челеметы дзуапп, фæлæ дзургæ ницы скодта. Иудзæвгар ма абадт, стæй уæд хатыр ракуырдыта.

— Ныббарут мын, фæлæ кæдæмдæр цæуын хъæуы мæн, — загъта йæ бынатæй систгæйæ Мæхæмæт.

— Табуафси, табуафси, — уыд æхсæны дзуапп. Мæхæмæт сыстад æмæ рацыд æмбырдæй.

Челемет дзырдта дарддæр:

— Уыцы джауыры ма хæсты быдыры дæр куынаæ бафснайой нæ фæсивæд, уæд худинаг æмæ аллайæг фæуыдзыстæм.

Данелы фыд йæ бынатæй фестад бустæгæнгæ:

— Уанцон Цæрай нæу, уæ хорзæхæй, ау, уый бафснайын афтæ стыр зын у? Хæсты быдыры йын нæ фæсивæдæй исчи йæ фæсхъус аныхдзæн æмæ ууыл хъуыддаг фæуыздзæн, æндæр ма дзы исты ис, — æрбадт йæ бынаты æмæ йæ алы фарсмæ акаст.

Алы къуымтæй дзырдтой æмхъалæсæй:

— Афтæ, афтæ.

— Дафа йæ бафснайдзæн.

Сæ хабæрттæ куы фесты, уæд æмбырд райхæлд. Зæрдæтæ сæ лæдзджытыл æнцойгæнгæ тындзыдтой сæ хæдзæрттæм. Челемет тыргъмæ рацыд сæ фæдыл, стæй баздæхт фæстæмæ йæ уатмæ. Йæ бадæны нæма æрбадт, афтæ картæй æрбайхъуысти тызмæг хъæртæ:

— Гъе, джауыр, нæ йæм кæсут, нæ, ныхы сæры йасы йедтæмæ нæу æмæ цы митæ каны! Цæв ма йæ лæдзæгæй.

Уалынмæ сывæллæтты кæуын дæр ссыд. Челемет æддæмæ фæци. Куыцыкк æваст кауы сарты æрбагæпп кодта цæхæрадонмæ, стæй агъуысты бын фæмидæг уырийау. Челемет тыргъæй рахъæр кодта:

— Цы у, цы хабар та æрцыд?

Чидæр ын дзуапп радта уынгæй:

— Чысыл абырæг сывæллæтты ныппырх кодта æмæ фæлидзы кæртмæ.

— Гъæ гуыбынниз æй фæхæсса, кæд дзы нал фæразæм, уæд. Цы фæци, цы?

— Дæ цуры цæхæрадонмæ балыгъди, æмæ ма йæ чи ссардзæн.

Уынар нæма æрсабыр, афтæ айхъуыста ныхæсты Мисурæт æмæ рудзынджы зыхъхъырай каст æддæмæ. Челемет йæ лæдзæгæй тыргъ æрцафта:

— О, мæ тæригъæд æй уа, æмбал кæмæн нæй, уыцы Хуыцау ма сразы уа, гъе, кæд мын мæ зæронды бонтæ цæмæн сæнад кодтат, уæд, — æмæ баздæхт йæ уатмæ.

Мисурæт рудзынг рахгæдта. Йæ бадæны æрбадт. Йæ цæстытæ сынтагмæ фæкомкоммæ сты æмæ æрæмысыд йе скъæфæн æхсæв. Гъе раст ацы сынтагыл хуыссыд уæддæр, хизгæ та уæртæ уыцы рудзынгыл æрбакодтой. Цалынмæ хъæды Цæраимæ цард, уæдмæ сахуыр уыцы царды уагыл, фæлæ фæстæмæ цы бон æрыздæхт Хъарадзауты хъæумæ, уæдæй фæстæмæ та йæ зæрдæйы тох канынц дыууæ залиаг калмы. Йæ алыварс тыхсынц йæ фыццагон хъуыддæгтæ. Йæ мыггагæн сæ зæрдæйы кæрон дæр нæй фидауыны фæнд. Нæ уарзынц Куыцыччы дæр.

Мисурæты цы фæнды, уымæй йæ фæрсгæ дæр ничи кæны. Афæтæ сам кæсы, цыма уый дæр разы у уыдон фæндтыл, фæлæ Мисурæты зæрдæйы æндæр цыдæр ис. Уарзы йæ фырты, кæд Цæрайы уарзгæ нæ кæны уыйас, уæддæр ыл сахуыр æмæ йын зын у йæ зындзинад. Бирæ фæкаст йæ сынтагмæ, стæй æрæджиау йæ цæссыгтæ æруадысты йæ рустыл æмæ загъта:

— Гъе, цы æлгъысты бон райгуырдтæн, цы, цæй æнамонд хуры бын цæрын, цæ. Ахæм царды бæсты зындзинæдтæн кæрон. Цы у мæ цард? Цы фæдтон, уымæй хуыздæрæй ницуал фендзынæн. Мыггаджи астæу æцæгæлон. Цæрай сыздахдзæн æви нæ, уый дыууæйыл у. Ме 'мгæрттæ алы горæтты цæрынц рухс, хъарм, райдзаст фатерты æмæ цардæй къæртт æппарынц... Кæдæм? Цæраймæ æви фæстæмæ мæ мыггагмæ? Цæраймæ нæй цæуæн, уый мæ фесæфта. Мæ мыггагыл нал бафтазынæн. Æвгъау дæн дзæгъæлы амæлынæн...

Ацы хъуыдытæ кæнгæ-кæнын йæ зæрдыл æрбалæууыд, кæй æризæр æмæ Куыцкк йæ цуры кæй нæ ис, уый. Сыстад æмæ цырагъ ссыгъта. Рацыд кæртмæ æмæ кæсы алырдæм, фæлæ Куыцкк никуыцæй зыны. Боны хылæй афтæ фæтарст æмæ æддæмæ ралæсын нал уæндыд сисы хуынкъæй. Мисурæт цæхæрадонмæ бацыд æмæ агуры къуымты. Хаттæй-хатт фæсиды:

— Гуыци, кæм дæ. Ма тæрс... Рауай.

Куыцкк æрæджиау куы 'рæууæндыд, уæд рабырыд сисы хуынкъæй, агъуысты бынæй æмæ Мисурæты къухыл ныххæцыд, афтæмæй бацыдысты уатмæ.

Цырагъы рухсмæ куы æркаст Мисурæт Куыцккмæ, уæд йæ уд ауади: Куыцыччы цæсгомыл тугтæ ныхъхъæбæр сты æмæ йæ æрттиваг цæстытæ тарстхуызæй кастысты туджы зиллагтæй.

— Цы кодтай, цы, Гуыци?

— Мурат мын дур мæ сæрыл ныццавта æмæ йæ æз дæр фæнадтон, стæй мæ расырдыт иууылдæр æмæ бамбæхстæн.

— Ракас-ма, цæф кæцы ран у дæ гоппа?

— Мæнæ, — зæгъгæ, йæ къухы æнгуылдзтæй агуырдыт хъæдгом йæ тæккæ ныхы сæрма хъуынты. Уымæл ран куы ссардыт, уæд йæ тугæйдзæг æнгуылдзтæ Мисурæтмæ бадардыт:

— Мæнæ.

— Уæртæ уым æрбад, мæ хур, — ацамыдыт Мисурæт ныллæг бандонмæ. Йæхæдæг рауад æддæмæ æмæ æрбаздæхт тас æмæ хъарм донимæ. Куыцкккæн йæ хъæдгомы алыварс алвыдыт хæсардæй, стæй йæ цæхсадта æмæ йын йæ хъæдгом бабаستا.

Куыцыкк къæбæр бахордта æмæ уайтагъд атылд йæ хуыссæны. Бафынаы. Мисурæт æрбадт йæ цуры æмæ сабыргай куыдта, стæй уый дæр схуыссид. Куыддæр хуыссæны æруагъта йæхи, афтæ цыдæр фæци йæ хуыссæг, фæлаæ алы хъуыдытæ бафтыдысты йæ зæрдыл.

Царды нывтæ ивтой кæрæдзийы Мисурæты цæстыты раз. Æрæмысыд, чызг ма куы уыд, уыцы дуджы цард. Æрлаууыдысты йæ зæрдыл, йæхæдæг кæй уарзта, стæй йын йæхи чи уарзта, уыдон. Хъæлдзæг, хъал æмæ æнæхъуаг цард хъæддаг цардыл раивта, уымæ куы æрхæццæ, уæд йæ цæстытæ доны азылдысты. Йæ базыл ныддæлгом æмæ зæрдæйы бынай куыдта, йæ алы цæссыг дæр калдта масты цъæх пиллон. Цæссыгтæ сыгътой уадулты. Хатт адæймаг вæййы ахæм уаджы æмæ кæнæ худгæ фæкæны, кæнæ кæугæ. Худгæ кæнæ йын кæуын бацайдагъ вæййы æнæкæронæй. Цæуыл фæхуды, кæнæ фæкæуы, уый æмбаргæ дæр нал фæкæны, нал фæлаууы аххосаг йæ зæрдыл. Раст ахæм уавæры уыдис Мисурæт дæр. Куыдта, куыдта судзгæ цæссыгтæй, куыдта йæхинымæры, æлгыста йæ райгуырæн бон.

Куыцыкк схуыфыд. Мисурæтæн йæ зæрдыл æрбалæууыд йæ саби. Сыстад. Æрæмбæрзта хъæццулæй Куыцыччы. Лæууы Куыцыччы хуыссæны цур æмæ йын кæсы йæ фынаы цæсгоммæ. Æргуыбыр, æмæ аба кодта сывæллоны русæн. Баздæхт йæ уатмæ. Æрхуыссид. Йæ зæрдыл æрбалæууыд, изæры Куыцыччы куыд агуырдат, уый. Æрлаууыдысты йæ зæрдыл йæ фыды фыды ныхæстæ æмæ та йæ зæрдæ суынгæг. Ногæй та рахызт æмæ слæууыд Куыцыччы цур æмæ дзырдта сагъæсгæнгæйæ, иттæг æнкъардæй. Хаудысты йæ хуылфæй, стыр масты арты чи сфыхтис, ахæм ныхæстæ:

— Уæ, ма къона, уæ, ма хъæбул, цы дын кæнон, куы никæй хъæуыс. Бирагъы лæппын дæ куы хонынц, ма зæрдыл дарæн. Мад дæр, фыд дæр, æгас хъæу дæр дæ куы нæ уарзынц. Куы никæмæн ницы кодтай, уæд цæмæн афтæ у? Ахуысс, ахуысс, ма чысыл бирагъы лæппын, кæд тагъддæр айрæзис, кæд дæхи къæхтыл уайын байдаис. — Хъæццулæй та йæ æртыхта, йæ русæн ын аба кодта æмæ та баздæхт йæхи уатмæ, Тыхтæй, фыдтæй бафынаы Мисурæт дæр. Суанг ма фыны дæр хъуыста, йæ мад ын боны цытæ дзырдта, уыдон:

— Уыцы бирагъы лæппыны исчердæм фæкæнын хъæуы, ма хур, æмæ агур дæ амонды. Нырма зæронд нæ дæ, уый зæгъæн дæр нæй æмæ дæхицæн дзæбæх цард ма ссарай. Мады зæрдæ

фæлмæн у, мады хъустæ хъусаг сты, йæ сывæллæттыл куы ваййы дзырд, уæд, æмæ дын æз нæ мыггаджы фæндтæ дзурын. Уыдон фæнды афтæ. Бирæгъ хæстæй нал ссæудзæн. Кæйдæр бæсты ссардзæн дæ тæригъæдæй йæ азмаг бон. Уымæ мауал кæс, стæй йæм кæсгæйæ дæр нæу. Æз дын æндæр ницыуал зæгъын, фæлæ басагъæс кæн, мæ хъæбул, мады йæ хъæбулæн æвзæр нæ бафæнддзæн, æз дын цы хъæуы, уыцы уынаффæтæ дзурын. Байхъус мæм.

Мады дзырдтæ цыдысты кæцæйдæр фынай хъустæм æмæ сын дзуапп лæвардта æнæнцойæ змæлæг зæрдæ, зæрдæ сын лæвардта дзуапп уымæн, æмæ былтæ змæлгæ дæр нæ кодтой. Ваййы афтæ, æмæ дзуапп фæдæттынц былтæ, зæрдæ та æнцæд фæлæууы, фæлæ Мисурæты зæрдæ саста риуы норттæ æмæ йæ уынары уыдис раиртасæн ахæм дзырдтæ:

— Ды зæгъыс: «Мады йæ хъæбулæн æвзæр нæ бафæнддзæн». Хорз. Дæу мæнæн æвзæр нæ бафæнддзæн, уымæн æмæ æз дæ хъæбул дæн. Уæдæ, нана, æз та куыд бакæнон, ды бирæгъы лæппын кæй хоныс, уый мæ хъæбул куы у? Мæн бафæнда мæ хъæбулæн æвзæр? Раст уыдзæнис уый? Куыд бакæнон? Мыггаг — мæ ныхмæ.

Мад æмæ фыд дæр — мæ ныхмæ. Хъæубæстæ — мæ ныхмæ. Æз æмæ мæ чысыл Куыцыччы ныхмæ. Зын у цæрын. Зоны тут, мыггаг, хæстæг, фæлæ куыд, куыд уæддæр?

Мадимæ ерысæй куы бафæллад, уæд иннæ фарсмæ азылд, чысыл фæстæдæр та йæ хъустыл æрцыд йæ фыды хъæлæс. Фыд, цыма лæууы тыргъы, йæ лæдзæгæй хойы астæрд æмæ хъæр кæны:

— Цымæ кæд фервæздзыстæм нæ худинаджы æвдисæнæй, нæ бирæгъы лæппынæй! Нал у мæ уд мыггаджы схуыст ныхасмæ хъусын! Æгъгъæд, æгъгъæд у. Кæрон нæ худинаджы æвдисæнмæ кæсынæн.

Мисурæт иу хатт æмæ дыууæ хатты нæ фехъуыста æргомай ацы ныхасты æмæ та, магуыр, фынайæ дæр йæ хъустыл ауадысты, йæ бон та нал уыд æмæ иннæ фарсмæ разылд, фæлæ гъæйда-гъа. Уайтагъд йæ цæстытыл ауадысты, сыхаг устытæ кауты сæрты кæрæдзимæ куыд фæдзурынц, уыдæттæ:

— Фæлæуу, фæлæуу, мæнæ бирæгъы лæппын рахъомыл уа, стæй уæм карчы мыггаг нал ныуадздзæн!

— Ха-ха, раст зæгъыс, Фатъимæт. Нырма хæдмæл рувасы лæппыны йасы йедтæмæ нæма у æмæ сыхы сывæллæтты иу ран

на уадзы, уад куы бахъомыл уа, ма йын бантыса, уад цы уыздзæн?

— Цы уыздзæн, цы? Бирагъæй бирагъ гуыры, сагай та — саг. Йæ фыды хуызæн гæбæр бирагъ уыздзæн, æндæр цы...

Ноджы йæ цæстыты цур фестадысты маesty цæстынгæстæ, сыхæгты заронд устыты æфхæрæн митæ æмæ йæ фыны ныккуыдта Мисурæт. Æппынæрæджиу æм афтæ фæкаст, цыма йын иу стыр залиг калм йæ хъуыры алыфарс йæхи æртыхта. Хурх сæлвæста æмæ Мисурæтæн йæ бон нал у улафын. Мисурæт йæ хъæццул аппæрста æмæ йæ хуыссæнæй рагæпп кодта йæ къухтæй йæ хъуырыл хæцгæйæ. Фехъал æмæ акаст йæ алы фарсмæ. Бон йæ рухсы тæнæг фæрсудзын байдыдта рудзынджы зыхъхъыртæй Мисурæты уатмæ. Кæмдæр ма иу зивæггæнаг уасæг хоста базыртæ æмæ йæ фæсус хъæлæсæй хъусын кодта хъæуæн цины хабар, рухс та къуылдымтæм, дзыхъхъытæм хъуызын кæй байдыдта, уый.

Мисурæт хуысгæ нал скодта. Æрбакодта йæ дарæстæ æмæ ныллæг бандоныл æрбадт Куыцыччы цур.

Фестад йæ бандонæй, акаст йæ алыварсмæ, стæй та ныдæлгом Куыцыккыл æмæ йæ йæ хъæбысы æрбакодта. Куыцыкк фехъал æмæ йæ цæстытæ арæх ныкъулгæйæ, тарстхуызæй йæ мадмæ скаст. Мады цæсгом йæхи хуызæн нæ уыд, куыддæр ныффæлурс æмæ зыр-зыр кодтой йæ цæсты хаутæ. Цæстытæ ныххус сты æмæ æрттивтой цавæрдæр æрттиваг ахорæнтæй. Мад æлвæста йæ риумæ сывæллоны, фæлæ йæ уынгæ дæр нæ кодта, нæ уыдта Мисурæт Куыцыччы цæсгом, кæд кæсгæ уымæ кодта, уæддæр. Йæ риуы ссыгъдис мады зæрдæ, мады уарзондзинад йæ сывæллонмæ. Мадæлондзинад басаста иу рæстæгмæ туджы, мыггаджы, æфсæрм æмæ æгъдауы. Æлвасы йæ риумæ сабийы йæ зыр-зыргæнæг цæнгтæй æмæ кæсы сонт цæстытæй сывæллоны цæсгоммæ.

Куыцыкк ахуыр нæ уыд ахæм буц митыл æмæ цы акодтаид, уымæн ницы зыдта. Иудзæвгар куыддæр æгомыгæй, æнæзмæлгæйæ баззад Куыцыкк, стæй йæ къухтæ фæхæлиу кодта æмæ йæ мады сæр йæ хъæбысы æрбакодта. Фыццаг бахудт — æхсызгон ын уыд мады рæвдыд, фæлæ Мисурæт куы нæ худт, уæд та фенкъард Куыцыкк дæр æмæ йæ дæллаг был æрзæбул. Каст Мисурæты цæстытæм, стæй скуыдта ставд цæсты сыгтæй гыццыл Куыцыкк. Мисурæтæн цыма йæ бон ницуал уыд, уыйау лæууыд æнцæд æмæ æлвæста йæ фæлурс риумæ Куыцыччы.

Æваст фестад йæ бынатæй Мисурæт æмæ агъуысты астæумæ калын байдыдта йæ дзаумæттæ алы къуымтæй. Цыдæр кæй сфæнд кодта, уый зындис йæ февнæлдыл. Дзаумæттæ иу ранмæ куы æртымбыл кодта, уæд сæ æвæрын байдыдта чырынты джихтæ кæнгæйæ.

Куыщыкк йæхи хъæццулы æрбатыхта æмæ йæ хуыссæны рабадт. Йæ къухæй хæцыд йæ сæрыцæфыл æмæ тарст цæстæнгасæй каст Мисурæтмæ.

Чидæр дуар æрбахоста. Мисурæт дуар бакодта. Бацыд уатмæ Мисурæты мад, йæ цæст ахаста дзауматыл, æрбадт бандоныл æмæ æдзынæг бакаст йæ чызджы цæсгоммæ. Мисурæт уыд фæлурс. Куыщыкк та йæхи анорста йæ хуыссæны. Æрæджиау сдзырдта мад:

— Цы митæ сты адон?

Мисурæт йæ зонгуытыл æрхауд йæ мады раз æмæ йæ сæр æрæвæрдта мады хъæбысы. Скуыдта æнувыдæй. Дзырд нал бадт йæ комы, фæлæ ставд цæстысыгтæ хаудысты мады къабайыл. Мад куыддæр æнæбарыгомау, йæхæдæг дæр нæ базыдта, афтæмæй лæгъзытæ кæнын байдыдта йæ къухæй Мисурæты дзыккутæ:

— Ма ку, мæ хур. Дæу йедтæмæ ма æнамонд хъуыддæгтæ бирæтыл æрцæуы. Кæуын нæ хъæуы, фæлæ исты амал хуыздæр у. Кæуыны бæсты хъуыды хъæуы, нырма афтæ нæма базæронд дæ. Дæ амонд дæ къухы ис, ма ку, мæ хъæбул.

Мады рæвдыд бахъардта Мисурæтмæ æмæ йæ маст фæфæлмæн. Йæ хъуыр фæуæрæхдæр æмæ уæд кæуын хъæлæсæй сдзырдта:

— Цæугæ кæнын, нана, цæугæ. Нал у мæ бон. Маст мын мæ риу баууылдта. Сымахæн чысыл нæу мæ маст.

Ныр цалдæр азы хъарæг кæнут, æнæмард хъарæг. О, нана, зонын сымах зынтæ дæр, фæлæ мын фезмæлæн нæй, цы бакæнон?

— Кæдæм цæуыс, мæ зæрдыл дарæн?

— Горæтмæ, не 'рвадæлтæм. Кæд мын уым æнцондæр уайд,

— Ацу, ацу, мæ хур, æз дын ницы зæгъæг дæн, фæлæ бирæггы лæппыны фæстæмæ мауал æрлас нæ хæдзармæ. Ахъуыды кæн дæ амондыл. Дæ амонд дæхи къухы ис æмæ бауарзæд дæ цæст дæхицæн. Мах дыууæ зæронды стæм æмæ дæ нæ уæлныхты фæхастам. Ма нын фенад кæн нæ зæронды бонтæ. Фервæзын нæ кæн æгас мыггаджы цæсты сындзæй.

Мисурæт исдугмæ ницы сдзырдта. Йæ хъуыдытæ фæхæццæ сты æмæ æндзыгæй аздад. Уый йæ мæгуыр зæрдæйæ Куыцыччы сæрвæлтау цыд горæтмæ, ныр ын йæ мад кæй зæгъы, уый та бынтон ног хабар у. Йæ мад æй æрвиты Куыцыччы удæгасæй Куыцыччы мæрддзыгойы. Мисурæты зæрдыл æрбалæууыд, мæнæ куыдзы уæлдай хъæвдынты фæсхъæумæ, хæмпæлмæ куыд феппарынц, уый, æмæ та ногæй йæ цæссыгтæ æрызгъæлдысты æнæвгъауæй.

— Нал, нал æрцæудзæн Куыцыкк ацы хæдзармæ...

— О, о, дæ рын бахæрон, мыггаг дæр нæ уый домынц, кæд дæхицæн зын у, уæд æй искæй бар дæр бакæндзыстæм. Уый бафснайын афтæ зын нæу. Цъæх бирæгъ зындæр æфснайæн у, фæлæ уымæ дæр хæссынц сæ ныфс...

Мисурæт бауад æмæ йæ хъæбысы акодта Куыцыччы æмæ хъæраггæнæгау сдзырдта:

— Уæ, мæ иунæг, уæ, мæ хуры тын, цы фæндтæ дыл кæнынц, цы. Не стыр мыггаджы астæу дæ фæстаджы бон æрцыд.

Мад фæныфсджын æмæ æргомдæр дзурын байдыдта:

— Дæ зæрдийæ, гæбæр бирæгъ йæхæдæг хуыздæр ран ис?

— Цы кодта уый та, кæм ис? — афарста Мисурæт.

— Кæм ис, уый нæ зонæм æз æмæ ды, мæ хур, фæлæ йæ мыггаджы фæсивæд зонынц. Кæм уыдзæн, уый та дæуæн дæр зындгонд у. Куы дæ аскъæфта, уыцы æхсæв нæ фæсивæд нæ кæрты ард бахордтой уый йæ бынатмæ фæхæццæ кæныныл.

Мисурæт æгæр рогæй кæй афарста, ууыл куы ахъуыды кодта, уæд фæфсæрмы æмæ йæ мадмæ хъуыста къæмдзæстыгæй. Мад дзырдта дарддæр:

— Æрæджы дзы дæумæ фыстæг уыдис æмæ йæ нæ лæгтæ дæумæ раттын аккаг не скодтой. Сæхæдæг æй бакастысты. Кæм ис, уый базыдтой æмæ фехъусын кодтой, кæмæн æмбæлы, уыдонæн. Афонмæ уый нал ис.

— Нал... — æндæр ницыуал сдзырдта Мисурæт æмæ уыцыиу уад ракодта уатæй.

Мад знаджы цæстытæй бакаст Куыцыккæ, стæй цадаггай систад æмæ рацыд Мисурæты фæстæ.

Мисурæт хæцыд разхæдыл тыргъыл цæугæйæ æмæ кастис дард кæдæмдæр. Йæ зæрдæ адзæгъæл Цæрайы фæдыл. Æвæццæгæн æм Цæрай ацы сахатæй хæстæгдæр никуы уыдис. Мисурæты уыргæ дæр нæ бакодтаид, исчи йын искуы куы загътаид, афтæ бирæ уарзы Цæрайы, уый, уæд. Зын ын уыд

ацы хабар, фæлæ уæддæр фидар лæууы разхъæдыл хæцгæйæ.

— Гъемæ, мæ хур, ныр ацы бирæгъы лæппыны кæд бафснайын фæнд скодтай, уæд ацу горæтмæ дæр. Кæд дын уым чысыл æнцондæр уайд. Æз зæгъон нæ лæгæн æмæ дын уæрдон сцæттæ кæнын кæна, — загъта мад æмæ раивгъуыдта Мисурæты фæрсты иннæ уатмæ.

Рацыд фæстæмæ йæ уатмæ Мисурæт. Куыцыкк йæ дарæстæ кодта йæ уæлæ. Йæ цæсгом иннæ бонтæй уæлдай абон зæронд лæджы цæсгомы æнгæс уыдис, стæй йæ фæзылд, йæ бавнæлд дæр сонт нæ, фæлæ уæзбын æмæ арæхстæ уыдысты. Йæ дарæс куы скодта, уæд æнцад æрбадт бандоныл æмæ йæ дыууæ цæсты ныццавта Мисурæтмæ. Мисурæтмæ та уый дыууæ цæстæй Цæрай кастис æмæ йæм уый дæр ныккомкоммæ:

— Ардæм рауай, мæ къона, — куы загъта Куыцыккæн Мисурæт, уæд мæгуыр Куыцыкк уыцы æнæзивæг бауад йæ мады хъæбысмæ. Йæ хъарм хъæбысы йæ æрнорста Куыцыччы Мисурæт æмæ йæ узын байдыдта йæ уæрджытыл. Куыцыкк фыццаг хатт уыд ахæм хъарм дзæнæты æмæ фыр буцæн йæ цæстытæ дæр бацъынд кодта. Йæ зæрдæ йæ бынатмæ куы æрцыд, уæд нал фæлæууыд йæ мады æнæ афæрсгæ:

— Цы сты адон? — йæ къухæй ацамыдта дзауматæм.

— Цæугæ та кæнæм, мæ къона, цæугæ, — йæ сæр ын йæ риумæ æрбалвæста. — Иунæгæй нæ ныуагъта баба æмæ нæ ам дæр нал уадзынц.

Куыцыкк цыма алцы дæр бамбæрста, уыйау дзургæ нал скодта, фæлæ йæ мадыл ныттыхсти.

Мисурæты мад цæрдæггомауæй рауадис Челеметы уатæй æмæ кæртмæ фæраст. Цæугæ-цæуын дзырдта йæхинымæры: «Цас тагъддæр адде уа, уыйас хуыздæр... Тобæ, Хуыцау, дæхицæн, æгайтма нæ худинаджы байзæддагæй хицæн кæнæм, æгайтма... Тагъд, тагъд, науæд хур æгæр бæрзонд куы ссæуа, уæд байрæджы уыдзæн». Ацы ныхæстимæ кæрты цæхгæрмæ бауад æмæ, æххуырст цы хæдзаргонды цардис, уымæ бакаст. Дуар æхгæд уыд æмæ уæд скъæты дуары 'рдæм сарæзта йæ цыд. Æрæджиау кæцæйдæр райхъуыст йæ зæронд цæрдæггомау хъалæс:

— Тагъд нæ зæрондмæ!

— Кæдæм?

— Йæ уатмæ!

— Ныртæккæ!

— Тагъддæр, тагъддæр!

- Хорз.
- Цæуын хъæуы, бамбæрстай? — ацы сныхæсты фæстæ цахгæр фæзылд æмæ цæлгæнæнмæ баивгъуыдта.
- Æххуырст узгæ-узгæ бацыд Челеметы уатмæ æмæ æрлæууыд зæронды цур:
- Дзырдтай мæм?
- Арæвдз кæн файтон æмæ бæхты, цæуын дæ хъæуы горæтмæ.
- Ныртæккæ цæттæ уыдзысты, — рацæуынмæ хъавыд æххуырст, фæлæ та йæм фæдзырдта Челемет:
- Куы ацæттæ уай, уæд ма-иу ардæм æрбауай.
- Хорз, — æмæ рараст æххуырст ифтындзынмæ.
- Мад цæлгæнæны цыдæртæ ацархайдта, стæй, иу баст йæ къухы, афтæмæй Мисурæты уаты фæмидæг:
- Дæ фæхъхъау фæуон, уый та дын фæндаггаг. Æрмæст-иу æгæр бирæ ма бафæстиат у. Куыддæр дæ хъуыддаг бакæнай, афтæ-иу раздæх фæстæмæ. Горæты гæнæнтæ бирæ ис æмæ-иу дзæгъæл фæстиæттæ ма кæн. Тагъд фæу дæ хъуыддаг æмæ-иу тагъд раздæх. Мæнæ дын æхца дæр фæндаггаг дæ фыдæй райстон, мæ къона. Фæтагъд кæн. Цæуын афон у ныр.
- Мисурæт цыдæр зæгъынмæ хъавыд, фæлæ йæм нал фæкаст йæ мад. Фестад æмæ та Челеметы уатмæ цæуæг фæци.
- Бæхтæ куы фæцæттæ сты, уæд тачанкæ кæртты астæу æрлæууыд, æнхъæлмæ кæсгæйæ. Мад Челеметмæ фæмидæг.
- Цæй, дæ рын бахæрон, ныр цæуын хъæуы, — иу чырын йæ дæларм æрбакодта æмæ рараст. Мисурæт дæр систа йæ дзаумæттæй цыдæр æмæ йæ рахаста тачанкæмæ.
- Дзаумæттæ æвæрд куы фесты, уæд æххуырст бауад Челеметмæ æмæ йын цыдæр зæгъынмæ хъавыд, фæлæ зæронд йæхæдæг фæразæй:
- Хъусыс, мæнæ-иу ацы гæххæтт Майрæммæ ратт æмæ йын зæгъ: бафснаинаг у, хъæуы йæ тагъддæр бафснайын.
- Хорз.
- Цæугæ ныр. Фæндараст. Афон у.
- Æххуырст йæ бадæны сбадт тачанкæйы. Челеметы гæххæтт йæ тары арф бафснайдта, афтæмæй цæттæ уыдис балцмæ. Мад йæ хъæбысы ныккодта Мисурæты, стæй та йын йæ къух райста:
- Фæндараст, мæ хуры хай.
- Челемет, йæ лæдзæг йæ къухы, афтæмæй кастис тыргъæй æмæ куы раст кодта Мисурæт, уæд ын загъта:

— Хорз фæндаг уын уæ хай фæкæнæд Хуыцау.
Куыцыкк ма кулдуарæй дæр иу каст фæкодта фæстæмæ.

ХÆСТЫ БЫДЫР

*...Мах, дам, ларсаг стæм, ларсаг, Хъуыдайнат.
Гъей, гъей уæрæйдæ, уæрæй-дæ рæйдæ, æмæ, гъей!*

— Фæлæуу-ма, Хъасбол, байхъусæм. Цымæ цы зарынц нæ лымæнтæ та? Чи зоны, афонмæ дæ зараг сæры немыцаг салдат топпы лулæйы гилдз атъыста. Ды та Хъуыдайнаты зарджытæ кæныс.

— Хъусыс уынæртæ? Уыдон дзæгъæлы не сты! Æвæццагæн боны цъæхты исты уыздæн. Дзæгъæлы та нæ хъазынц доны фаллаг фарс рухсы æрттивæнтæ, — загъта Будзи зараг Хъасболæн æмæ акъоппæй сдардта йæ сæр.

— Гъехх, цы уа, уый уæд. Æнкъард кæнын нæ хъæуы уæддæр. Нæ фыдæлты хъазуатдзинад, Будзи, зæрдыл дарын хъæуы. Кæсæджы æлдæрттимæ хæцыдысты нæ хорз фыдæлтæ. Æз, дæ зæрдийæ, куы фæзарын, уæд хъæлдзæг ваййын? Рæдийыс. Æз хъæлдзæг нæ ваййын, фæлæ дын æй куыд зæгъон... Æхсызгон мæм кæсы, æхсызгон мын у зарын.

— Заргæ чи фæкæны, Хъасбол, уый хъæлдзæг ваййы, уæдæ цы ваййы... Зарын кæмæ цæуы? Йæ зæрдæ кæй фæхæссы, уымæ. Зарынæн хъæлдзæг зæрдæ адæймаг хъæуы.

— Гъехх, Будзи. Раст нæ дæ. Гъеныр-ма ахъуыды кæн, цымæ Хазбийы зараг хъæлдзæг зараг у, кæнæ Хъуыдайнаты зараг хъæлдзæг у? Æппынфæстаг хъарæг дæр зараг у, фæлæ ма ахъуыды кæн, цымæ хъарæг цас хъæлдзæг ваййы? Нæ зонын. Мæнмæ ацы зарджытæм кæуын фæцæуы. Мæнæн мæ хъысын фæндыр чи байста, уыдонæн сæ арт бауазал уæд мæ тæригъæдæй.

— Нæма йæ ферох кодтай? Мæсты ма сæм дæ?

— Никуы ферох кæндзынæн мæ хъысыны. Мæхæдæг æй скодтон кæнгæ дæр. Иуырдыгæй раст дæ ды. Цолайы зараг хъæлдзæг у.

— Ныууадз-ма, дæ хорзæхæй, нал дæ ферох уыздысты мæ ныхæстæ. Æз афтæ, зæрдаивæй загътон.

— Нæй, нæй рохгæнæн дæ ныхæстæн. Куыддæр сабыр цардыл ныххæцон, афтæ та мæхицæн скæндзынæн хъысын. Бынтон мæгуыр куы уон, уæддæр уымæ зилдзынæн хъæуæй-хъæумæ æмæ цæгъддзынæн мæ хъысынæй.

Царай акъоппы сәр ләууы әмә кәсы знаджы 'рдәм. Уыны: алы рәттәй әрттивынц алы рухсытә. Цәуы цәйдәр уынәр. Знаг ацы әхсәв тынг знәт у.

Абондәргы дыууәрдгыәй дәр әхсынәй ничи ауәрста. Ныр әризәр әмә талынг хъәццул әрәмбәрзта боны хъуыддәгтыл. Әрсабыр тохы быдыр. Дыууә знаджы дәр әнцой сты. Әрынцой сты әрмәст уый тыххәй, цәмәй та райсом раджы райдайой. Акъоппыты салдәттә хәрынц хус къәбәр, дымынц махоркә әмә кәнынц ныхәстә. Будзи әмә Хъасбол дзурынц зарджыты тыххәй. Хъасбол бирә уарзы зарын әмә хәцы зарәджы фарс. Будзи та йыл худгә кәны. Кәнынц ерыс, фәлә дзурынц әрдәг хъәләсәй. Иннә ран, иннә акъоппы та, искуы Иван әмә Петр, сә устыты, сә бинонты кой кәнынц. Мысынц сә хәдзәртты, науәд та уарынц махоркәйы армыдзаг. Ис, әвәццәгән, ахәмтә дәр, ныр цалдәр азы дәргы хәсты быдыры чи цәры әмә ацы әхсәв сабыр чи хоны — уыдон хуысынц әнцәд-әнцойә.

Рог дымгә фәйлауы Цәрайы фәдджитә. Йә къух йә цәстыты аууон әрәвәрдта әмә йә хәххон цәргәсы цәстытәй әдзынәг кәсы хәсты быдырмә. Цыма дзы исты агуры, афтә уыд йә ахаст, фәлә дзы агургә ницы кәны, әрмәст әй уый фәнды, әмә цәуәнтә хорз, Балхъәды цәуәнтау куы базонид. Боньгон ын ахәм фадат нә фәвәййы, уымән әмә нәмгуытә бындзытау фәуасынц йә сәрмә.

Кәд ацы әхсәв бынтон мәйрухс нәу, уәддәр дзы ис истытә равзарән. Кәсы Цәрай цәргәсы хъәбатыр цәстытәй, цәргәс исты куы фәагуры хәхты, уәд куыд фәкәсы, афтә...

— Ныууадз, дә хорзәхәй, фендзыстәм, цы фәндырдзәгдәг дә рауайа, уый.

— Ма дзур афтә, Будзи. Чи зоны, ахсәв фәмард уон, уәддәр ницы зонын, фәлә зарәг хуымәтәг ма хон ды. Хорз у зарын. Хъәлдзәг дәр, әнкәрд дәр. Хорз у зарын. Тохмә цәугәйә дәр уымән фәцәгдәды музыка. Хорз...

— Будзи, Хъасбол, ракәсут-ма, уәртә цы диссаг ис! — загъта Цәрай йә ныхас сусәггәнәйә.

— Кәм цы? Кәм? — схызтысты акъоппәй Будзи әмә Хъасбол. Сә цәстәнгас арвмә сарәзтой. Знаг кәм уыд, уырдыгәй цыдәр арвмә дзәвгар сбырыд, стәй иу дынджыр рухсын цәст быдыртыл хәссын байдыдта. Уыцы рухс ахуыссыд, әндәр рухс әндәр ранәй ферттывта әмә та агурын байдыдта быдырты.

Бæрæг уыд, знаг тохы фæз кæй стары, уый. Кæцæйдæр уырысы æфсады чъылдымæй фехъуыст стыр уынæр. Уыйфæстæ та нодждæр. Æвæццæгæн, уыцы рухсытæ кæцæй цыдысты, уыдон æхстой. Сармадзаны нæмыг фехæлд уæлдæфы, рухсы хæд бынмæ æмæ рухс ахуыссыд. Фыццаг нæмыджы фæстæ æндæр рæтты уæлдæфы хæлын байдыдтой сармадзаны нæмгуйтæ. Знаг дзуапнæ лæвардта. Будзи, Цæрай æмæ Хъасбол æдзынæг кастысты рухсытæм. Рухсытæ ахуыссыдысты. Сармадзанта банцадысты, æхсæв та æрсабыр. Знаджы чъылдымæй цыдис æнæхъæн æхсæв машинæты гыбар-гыбур. Бæрæг уыд, знаг йæхи цæттæ кодта.

— Цæй ныххизæм, науæд цынæ æрцæуы. Æмæ дзæгъæл нæмыгæй амæлынæн æвгъау стæм, — ахæм ныхæстимæ ныххызт йæ бынатмæ Хъасбол. Йæ фæдыл Цæрай æмæ Будзи дæр ныххызтысты æмæ æрбадтысты сæ бынæтты.

Хъасбол та нал фæлæууыд æмæ сабыргай Таймуразы зарæг базарыд:

Гъей, Дзиццамæ мын чи бадзурдзæн.

Гъе-гъей.

Гъей, уæрæйдæ-рæйдæ, уæрæйдæ уайтæ-æ!

— Сабыр! Цы ми кæнут? — æмæ гуыбыр-гуыбыр дарддæр ацыд афицер. Афицеры аууон зылдис æфсады раззаг рæнхъытыл æмæ сабыр кодта уынæр.

— А-а, нæхионтæ дæр базмæлыдысты, — зæгъгæйæ, Цæрай стыхта махоркæ æмæ йыл зынг бафтыдта.

Чысыл фæстæдæр акъоппыты раз зынын байдыдтой цавæрдæр аууæттæ. Уыцы аууæттæй гуырдысты адæймæгтæ. Адæймæгтæ хастой акъоппытæм гилдзытæ æмæ гранаттæ. Уырысы æфсады чъылдыммæ дæр змæлд тыхджын кæнын байдыдта. Хастой æфсæдтæн хæринаг, æрмæст сæхицæн нæ, фæлæ сæ хотыхтæн дæр. Ныр бынтон бæрæг уыд, цыдæр æрцæуинаг кæй у, уый.

— Цы уа, уый уæд! Донласт хуылыдзæй нал тæрсы.

— Уый раст у, Цæрай, фæлæ нæхи бацæттæ кæнæм, — загъта Будзи æмæ йæ къух æрхаста йæ фондзæхстон æмæ йæ хъамайы.

— Айсут, айсут! Цал стут, уалæн, — æрбадардта гилдзытæ æмæ гранаттæ, къанауы хуылфы чи æрбауад, уыцы лæг.

— Æри, æртæйæн цы æмбæлы, уый, — Будзи æрæвардта æртæ хæцæджы хай акъоппы.

— Хъуыды ма кæныс, Будзи?

— Цæмæй зæгъыс, Цæрай?

- Мæнæ,— йæ æнгуылдзæй ацамыдта гранаттæм.
- Цы?
- Куыд æхсын хъæуы, уый?
- Хъуыды ма йæ кæнын, кæд нын æй цæугæ-цæуын ацамыдтой, уæддæр.
- Цæй-ма, уæдæ йæ кæд æмæ куыд æхсын хъæуы?
- Зонын, зонын, Цæрай.
- Уæддæр?
- Мæнæ ацы цæг хъуамæ æхсæгæн йæ къухы аззай. Æхсын та йæ хъæуы æхсары* цæугæйæ, кæнæ нæм знаг æхсарæй куы цæуа, уæд.
- Уæдæ мæнмæ та афтæ каст, цыма дæ ферох, — бахудт Цæрай.
- Ванцон нæу, Цæрай! Исты сусхъæдæй амад дæн.
- Цалынмæ Цæрай æмæ Будзи ныхæстæ кодтой, уæдмæ Хъасболыл хуыссæг фæтых æмæ йæ хуыр-хуыр ссыд. Йæхи йæ хъарм къуымы батымбыл кодта æмæ, мæнæ уымæл карк къуымы куыд нылхъива йæхи, афтæ ныммæгуыр.
- Афтæ адджын фынай аци æмæ йæ фындзы лыстæг æхситт сыхаг акъопмæ дæр хъуыст. Цæрай фæхъуыды кодта Хъасболы æмæ Будзийы басхуыста.
- Нæ кæсыс нæ хъазуатмæ.
- Цæй хъазуат у уый? Уый фæндыр цæгъдын фæнды, æндæр æй ницы æндавы.
- Æцæг, цæй дзæбæх-иу цагъта йæ хъисынай, — куы загъта Цæрай, уæд фæхъус æмæ йæхимидæг сагъæсты ацыд.
- Будзи! Ирон ныхас афтæ у, «симды бацыдтæ, уæд симын хъæуы» æмæ йæ æз та афтæ ивын: «хæсты бацыдтæ, уæд хæцын хъæуы». Ардæм мах минас кæнынмæ не 'рцыдыстæм, дæ рын бахæрон, уый æмбарыс æви нæ?
- Æмæ æз куы ницы зæгъын, цалынмæ мæ цæнгты тых уа, уæдмæ æз цæттæ дæн. Уый мæнæ, йæ хуырхуырай Германы æфсад чи тæрсын кæны, уый æрцыд тохы быдырмæ Цолайы зарæг кæнынмæ.
- Нæй ууыл дæр худæн. Æндæрцæуæнты ацыд, Будзи, Хъасбол. Фæиртæст махæй иучысыл æмæ йын хатыр хъæуы. Сыбырай ралидз, уымæн дæр хъару хъуыд æмæ йæм разынд ахæм хъару.
- Йарæбын, Цæрай, ницы йын кæнын. Йæхæдæг мæ ракъахы алыхатт дæр.

* Æхсар — ам: ныббырст.

— Ама æниу уыйбæрц цы ваййы уе 'хсæн, фæлæ уый æз афтæ дзырдæн загътон.

Гуыбынл иу лæг фæбыры раззаг рæнхъы цурты æмæ дзуры:

— Сабыр. Ныхас ма кæнут.

Быры дарддæр æмæ алы къордæн дæр фæдзæхсы сабырдзинад.

Уырысы æфсады чъылдыммæ дæр уынаер хъуысын байдыдта. Бæрæг у, цыдæртæ кæй архайынц, уый. Ахсæв æмбис у ныр. Афсадай бирæтæ хуыссынц. Хуыссæн кæмæн нæй, уыдон та æндæр цæмайдæрты ирхæфсынц сæхи. Чи махоркайыл хъазы кæмæй ныккæнды, чи аргъау кæны. Фæлæ мæнæ Цæраиты хæдфарсмæ цы акъопп ис, уырдыгæй кæуын цæуы. Фыццаг сабыргай куыдта, фæлæ куыдфæстæмæ тынгæй-тынгдæр кæны æрдиаг. Хъуысын байдыдтой иугай ныхæстæ:

— Аей, цæй сæфт фæкодтай, цæ, мæгуыры бон мæ сæры куыд байæфта, йе... уæ, мæ мæгуыр мад, цы фынтæ уыныс, цы, афонмæ... Уæ, мæгуыр дæ...

Цæрай нал фæлæууыд æмæ бабырыд, кæуын кæцæй цыд, уыцы акъопмæ. Бабырыд, ныххызт бынмæ. Уыны. Бады салдат. Йæ къухты тугæйдзаг къухты кæлмæрзæн, кæсы йæм æмæ кæуы. Цæрайы зæрдæ суынгæг æмæ йæ фæрсы:

— Чи уыд, цы кæныс?

Лæппу йæ кæуын нал уадзы. Ставд цæссыгтæ кæй хауы йæ цæстытæй, уый бæрæг у цæстыты æрттивынæй. Ныккæнды къуымы кæмдæр цыдæр чысыл рухс кæны. Зыны лæппуйы æфхæрд цæсгомы фæлурс цъар. Кæсы лæппу æдзынæг къухты кæлмæрзæнмæ æмæ кæуы.

— Банцай. Ныхас ма кæнут, ма кæнут уынаер!

Аууон абырыд фæстæмæ. Лæппу нал кæуы хæкъуырццæгæй. Йæ къух йæ дзыхмæ сдавта æмæ йыл фæхæцыд дæндагæй. Къухæй туг фемæхст. Туг æркалдта къухты кæлмæрзæныл æмæ уæд фенцад йæ кæуынæй.

— Дæ хорзæхæй, цы хабар у? — бафарста та йæ Цæрай.

Лæппу, цыма хъусгæ дæр ницы кæны, уыйау æнцад бады. Цæссыгтæ цæуынц рустыл. Аæрæджиау арæхстгай тухын байдыдта, йæ къухы цы кæлмæрзæн уыдис, уый. Иттæг лæмбынагæй йæ батыхта æмæ йæ йæ роны цæвардта. Цæссыгтæ асæрфта йæ дысæй æмæ æрмæст ныр бакаст Цæраймæ комкоммæ. Цæрай та йæ фæрсы:

— Цы хабар у, дæ хорзæхæй?

Лæппу чысыл фæхъус, стæй райдыдта тыхулафтгæнгæйæ:

— Уыдыстæм дыууæ, фаззæттæ. Нæ мад махæн фæбадт

авдæнæй фæстæмæ. Мæгуыр цард æмæ нæ зындзинæдты уæддæр лæгтæ скодта. Кæрæдзиуыл æрхъæцмæ дæр нæ хъæцыдыстæм. Уарзтам нæ мæгуыр мады дæр... Иубон нæм гæххæттытæ ссыд къæнцыларæй. Хæстмæ нæ ракодтой. Уыдыстæм ам, — ногæй та цæссыг фемæхстис ставд æртæхтæй, — æмæ йыл ныр æртæ боны цæуы, — уæд йæ сæр фæкъул æмæ йæ ныхас чысыл йеддæмæ нал хъуысы, — ме 'фсымæр фæмард. Йæ мард та баззадис знаджы къухы. Куы лыгъдыстæм, уæд афтæмæй фæмард... Бæргæ ма йæ хастон ме 'ккой, фæлæ мын фадат нал сси. Ацы къухты кæлмæрзæнæй хæцыд йæ цæфыл æмæ йæ сауырста тугæй. Уæдæ ма уымæй кæуинагдæр уыдзæн?

— Зын у, раст зæгъын хъæуы, фæлæ цы гæнæн ис. Зындзинады гæнæн нæй, фæразын хъæуы. Дæхæдæг цы фæуыдзынæ, уымæн исты зоныс? Æмæ ды зоныс де 'фсымæры хабар, фæлæ дæ хабар та чи базондзæн? Æгæр тыхсын хорз нæу.

Дыууæ дæр фæхъус сты исдугмæ. Цæрайы цæстытыл ауад ирон хъазт, къæрцхъазт. Лæппутæ иуырдыгæй, чызджытæ иннардыгæй. Лæппутæ фæндыримæ зарынц. Чызджытæ се 'рфгуыты бынтæй кæсынц лæппутæм æмæ æвзарынц сæхицæн къæйттæ. Чызджытæ æрвитынц сæ уарзон лæппутæн къухтыкæлмæрзæнтæ. Чызджытæ скъæфынц сæ кæрæдзийы къухтыкæлмæрзæнтæ æмæ сæ дæттынц лæппутæн.

Чи зоны, ацы тугæйдзаг къухтыкæлмæрзæн дæр афтæмæй æрбафтыд лæппумæ?

Чи зоны, кæд исчи ахсæв йæ фыны уыны, æгас чи нал у, уыцы лæппуйы. Кæд лæппуйæн йæ удистгæйæ сауæрфыг рæсугъд йæ цæстытыл уадис... Афтæмæйты Цæрайы зонды фантази адард. Суанг йæ хъуыдытæ йæхи мад æмæ фыдмæ ахæццæ сты. Йæ цуры цы лæппу уыдис, кæугæ чи кодта раздæр, уый та Цæрайы ныхæстыл сагъæсты бацыд æмæ сæ дыууæ дæр ницы дзырдтой.

Цæрайы зæрдыл æрбалæууыд, цæуын æй кæй хъæуы, уый æмæ зæрдæтæ æвæрдта уыцы лæппуйæн:

— Дæхи дзæгъæлы ма 'ргæвд. Цардмæ парахатдæр кæс. Кæд, кæуыл цы æрцæудзæн, уый ничи зоны. Раст зæгъын хъæуы, зын у, фæлæ гæнæн нæй, фæразын хъæуы.

Лæппуйы зæрдæ куыддæр фæфидар æмæ йæхæдæг дæр йæхицæн зæрдæтæ æвæрын байдыдта.

— Æмæ æнæ фæразгæ дæр цы гæнæн ис, фæлæ нæ мад зæрдыл куы æрбалæууы, уæд цæссыг нал бауромын. Нæ ма уырны, мæ мады удæгасæй сæййафдзынæн, уый.

— Ма тæрс, уæ мадæн дæр йæ амонд цы уа, уый кæндзæн. Ды дæхи мауал хæр, мæ хур. Царды фæзилæнтæ тынг тæссартасты æмæ лæг цуаноны хуызæн цæхæрцæст æмæ къæрцхъус куына уа, уæд искуы айнагæй асхъиудзæн.

— Арфæгонд у, арфæгонд æмæ дæ царæнбон бирæ уæд, мæнæн ахæм зæрдæ чи æвары, — загъта лæппу æмæ рогадæр сулæфыд.

Цæрай йæ фæдджитæ æрбамбырд кодта æмæ фæзылд цæуынмæ, фæлæ йыл лæппу фæхæцыд:

— Мæнæ уыдонмæ нæ кæсыс, — йæ къухæй ацамыдта, чысыл фалдæр чи хуыссыд, уыдонмæ, — иу дæр сæ ирон нæу, уæд ды кæцæй æрбацыдтæ ардæм. Ис нæ полчъы ирæттæ, фæлæ уыдон æндæр ран куы сты?

— Мах нырма æртæ боны йедтæмæ нæма стæм ам. Мæнæ стыр хæст куы уыд æртæ боны разæй, уæд нæ уыйфæстæ æрбакодтой ардæм. Уыцы хæсты бирæ адæм фæмард æмæ мах, уыдон бæсты æрбакодтой. Дард не стæм мах дæр, мæнæ уæ хæд фæстæ ис нæ акъопп. Уырдаæм дысон æрбацыдыстæм. Раздæр фалдæр лæууыдыстæм. Цæй, хæрзæхсæв рау.

— Фæндараст, фæндараст, дæ рын бахæрон.

Цæрай сбырыд акъоппæй æмæ зæххæй зынгæ дæр нæ кæны, афтæмæй ивазы йæхи йæ бынатмæ.

* * *

Æхсæв фæуыныл уыдис. Боны рухсытæ хæстæгæй-хæстæгдæр кодтой. Дымгæ мигъы цъуппытæ раскъæф-баскъæф кодта алы къуымты. Дыууæрдыгæй дæр уынаæр стынг, æввахс доны фаллаг фарсæй сармадантæ богъ-богъ кæнын байдыдтой. Нæмгуытæ хаудысты уырысы æфсады тæккæ астæумæ. Акъоппæй йæ сæр уæлæмæ сисын ничиуал уæндыдис. Уæлдæфы скъуыдысты дынджыр нæмгуытæ æмæ зæхмæ хаудысты, мæнæ нартхор хойгайæ нæмгуытæ бынмæ куыд фезгъæлынц, афтæ. Æхстой алыхуызон нæмгуытæй. Дынджыр нæмгуытæ, чумæдантæ сæ хуыдтой, кæмиу æрхаудысты, уым-иу зæхх хæрдмæ скалдтой, цыма фæнык уыдис, афтæ. Уырысы æфсад дæр базмæлыдысты. Дзуапп лæвардтой Германы æфсæдтæн. Дæсгай батарейтæ æмæхст кодтой, æрвыстой знагæн сæдæгай судзгæ нæмгуытæ дзуаппæн. Æнакæрон гуыр-гуыр змæлын кодта зæххы. Уæлдæфы уылаентæ сырдытой кæрæдзийы. Утæппæт байууæвгæйæ æнкъуысын кодтой зæрдæйы уидагты бындзарæй. Адæймаг нал зындис йæхимæ мæлдзыджы йас дæр. Фæзындысты та рухсытæ. Проектортæ

сæ рухс тынтай сгарстой тохы быдыр. Телефонты дзыгъалмыгъул нал æнцад бынтондæр. Хаттай-хатт-иу сармадзаны нæмыг акъоппыл куы сæмбæлд, уæд-иу æй хæрдмæ фехста, мæнæ стыр дымгæ хъомдоны æмбæрзæн куыд скалы, афтæ. Нæрыдысты алы диссаджы хæцæнгæрзтæ, мæнæ цыма хъаймæт æрцыди, уыйау.

Ранæй-рæтты-иу чысыл куы фæсабыр уынæр, уæд-иу сыхъуыст адæймаджы хъæрзын. Уый хæлд акъоппыты цæфтаæ чи фæци, уыдон хъæрзыдысты. Рухсы æрттывдмæ цæст ахста адæймаджы буары скъуыдтæ. Фæзынд-иу уæлдæфы æнæ уд буары, æнæ фæлгонц мард. Калдис акъоппытæм сыджыты пырхытæ.

Боны рухс рæдзæ-мæдзæ кæнын байдыдта. Нæма æнцайы тохы уынæр. Уыцы уынæр æфтауы зæрдæйы стыр тас. Куыд фæстæмæ тас хъæбатырдзинадмæ хизын байдыдта. Уымæн æмæ уæлдай нал уыдис æфсадæн. Фыр тæссæй, фыр азарæй зонд нал ахста æвронг хъуыдытæ. Алкæй дæр фæндыд æрмæст уый, цæмæй, цы уавæры ис, уый иучысыл куы фендæр уайд. Уадз æмæ фыддæрырдæм. Уый мæт нæ кодтой. Нуæрттæ, фæндыры хъистау, ныйивæзтысты æмæ бæз-бæз кодтой. Цæуæг нæма зынд тохы быдырты. Картофы губаккау-иу акъоппы куы сæппæрста сармадзаны нæмыг, уæд ма-иу уымæй тугуарæны фендагдæр цы уыдаид. Мæрдтæ хаудысты зæхмæ куыристау. Цæфтаæ сæ цыппæртыл бырыдысты аууæттæм. Уæззау цæфтаæ хъæрзыдысты, куырджой æххуыс. Бырын æмæ дзурын йæ бон кæмæн нал уыд, уыдон, сæ уд исгæйæ, тылдтой сæ къабæзтæ.

Цæрай бады йе 'мбæлттимæ. Кæсынц аууонæй тохы быдырмæ. Змæлæг нæй. Æхст тынгæй-тынгдæр кæны. Сармадзаны нæмгуытæ арæхæй-арæхдæр уайынц акъоппытыл. Акъоппыты разæй цы сындзтелæй гæрæнтæ уыдис, уыдон нæмгуытæ схæццæ кодтой, сармадзанты нæмгуытæ сындзджын гæрæнты астæуты æрбайгæрстой фæндагтæ. Æхсынц дыууæрдæгæй дæр. Æхсынц, кæмæн куыд æнтысы, афтæ.

Боны цъæх рухсмæ рахызт. Уæртæ знаджы чъылдымæй стахт иу хæдтæхæг æмæ фæздæг калгæ хилы хæрдмæ. Чысыл тæппæй хæдтæхæг райрæзт стыр хæххон цæргæсы йасмæ. Тæхы тохы быдыры сæрты. Йæ тахт афтæ у, цыма, хæст цы у, уымæн зонгæ дæр ницы кæны, цыма афтæ йæ зæрдæйы дзæбæхæн зилы арвы цъæхты. Зилы цæргæсау, хæссы йæ цæст алцæуыл дæр. Дыууæртæ зылды æркодта акъоппыты сæрты. Йæ алыварс хæлын байдыджой нæмгуытæ. Хъавы лидзынмæ, йæ сæр сæхионтæм агуыбыр кодта, фæлæ нæй, хаттай-хатт йæ иу базыр æгæр

ныллæгæй аззайы. Мæнæ иу нæмыг фехæлд йæ тæккæ цур. Ныззылд цæргæс йæ мидбынаты. Йæ сæр фæбынмæ. Скалдта фæздæг. Æрхауы арвæй арты къуыбылой. Цæрайтæ сæ сæртæ амбæхстой акъоппы. Арт æрцæуы сæ тæккæ сæрмæ. Пиллон сæмбæлд зæххыл. Цыдæр фехæлд æмæ ма хæдтæхæгæй цы уыд æнæхъæн, уый сьсдæрдта арты сырх æвзаг. Скастысты Цæрайтæ. Сæ хæд цур судзы хæдтæхæг. Фæлæ йæм æмгæрон ничи цæуы. Ниуынц сармадзанта.

Стахтис та иннæ хæдтæхæг знаджы зæххæй. Фыццагæй цыррдæр, рараст уырысы 'рдæм. Дыууæ, æртæ зылды æркодта. Райдыдтой йæ æхсын сармадзантай. Хæлынц йæ хæд цур нæмгуытæ, фæлæ нæ цуды. Сарæзта йæ гуыр фæстæмæ. Аирвæзт, атахт йæ бынатмæ.

Акъоппытыл æрбацыд команда:

— Цæттæ ут хъазуатæй æрбацыдмæ! — алы хæцæг дæр æркаст йæ хотыхтæм. Кæсгæ нæ, фæлæ рох кæмæй фесты, ахæмтæ дæр дзы уыдис. Уыдон, азарæй йæ ном чи ферох кодта, ахæмтæ уыдысты.

Цæрай йæ арм æрхаста йæ фондзæхстоныл, асгæрста йæ хъама æмæ йæ сæр батылдта:

— Æвæдза, Ирыстоны ахæм хъаматæ хуыгæстæ дæр нæ дарынц, уæд мах цы кодтам?

— Хуыгæстæ мæнæ ахæмтæ дæр нæ дарынц, — Будзи æрхоста бомбæты æмæ бахудт йæ мидбылты.

— Мæлæты диссаг не стут, — загъта Хъасбол, — цы уæлдай у, уæ хорзæхæй? Цæмæн хъæуынц рæсугъд дзауматæ?

— Рæсугъд мит дæр у, фæлæ мах мур дæр ницæмæн хъæуы. Ам рæсугъддзинадыл нæ цæуы ныхас. Мах хæсты стæм æмæ нæм хъуамæ хæцæнгæрзтæ уа. Рæсугъддзинадæн нæ, фæлæ хæцынæн, Хъасбол. — Афтæ куы загъта Цæрай, уæдмæ та ног команда æрбахæццæ:

— Сыхаг сыхагмæ кæсæд! Хуыздæр хъусут командамæ.

Тæркой ихау ныккалдысты нæмгуытæ. Гыбар-гыбурæй ничиуал уыд хъусæн. Акъоппыты фыццаг рæнхъ æмæ сындз тæлын гæрæнтæ сьджыты бын фесты. Сæр сдарæн нал уыдис уæлæмæ. Æвæццæгæн, уæлдафæй ахæм уыдисны нæ уыд, нæмыг кæм нæ зарыд. Хæцджытæ сæхи нылхъывтой акъоппыты къуымты æмæ æнхæлмæ кастысты сæ мæлæтмæ.

Цæрай æцæг мæсты сси æмæ нал лæууыд:

— Гъæйдæ-гъа, хъæрзут. Цы сæ хъæуы? Кæд сæ цæст адæй-

маджи аенахъинон буары уындæй нæма бафсæст, уæд скæсæнт хæрдмæ, ихуарæгау уары æфсæйнаг уæларвæй цæхæртæ. Схъиуынц адæймагтæ зæххæй уæлдзæхмæ, стæй уырдыгæй та фæстæмæ зæхмæ адæймаджы тугæмхæццæйæ кæлы уырдыгмæ сыджыты лæхъыр змæст...

Нæй, нæма æнцайы сармадзанти гыбар-гыбур. Акъоппыты сæрмæ та фæзынд хæдтæхæг, дыууæ хатты æрзылд æмæ йæ гуыры конд айста фæстæмæ. Тугдзых цæргæс йæ хицауæн куыд хъусын кодта алы хабæрттæ, афтæ хæдтæхæг зæгъдзæн йæ рарвитæгæн:

— Нæ сармадзæнтæ хорз арæхсынц фæззыгæндмæ. Зæхх сау адардта. Сындзтелы гæрæнтæ нал сты раст рæнхъытæ. Фыццаг акъоппытæ кæм уыд, раззаг рæнхъы, стæй дыккаг рæнхъы, уымыты ницыуал ис сыгъдæг хуымгæнды йеддæмæ.

Уæд ын зæгъдзæн йæ рарвитæг:

— Бузныг, хорз цæргæс. Ацу æмæ баулаф. Ныр мæхæдæг зонин, цы кæнын хъæуы, уый.

Цæргæс ацæудзæн улæфынмæ, йæ фæллад суадзынмæ. Йæ хицау райсдзæн телефоны хæтæл æмæ ратдзæн дзырд:

— Цæттæ стæм ныр, размæ хъазуатæй!

Нырма цæргæс нæма бахæццæ йæ хицаумæ, нырма абухынц сармадзæнтæ æмæ Цæрай дзуры дарддæр:

— Гъæйдæ-гъа, гæрæтт.

Лæджы цонг æрхаудта сæ акъопмæ. Цæрай йæ ныхас фæуагъта. Æртæ дæр кæсынц цонгмæ. Дзургæ сæ ничи кæны. Æртæ дæр сагъæсты бацыдысты. Цы бæрæг ис, кæд сæ зонгæтæй исчи у, уæддæр. Кæд афонмæ ацы цонджы хицауæн йæ хæдзары йæ мад йæ цæрæнбонмæ кувы, кæд æм йæ чысыл сабитæ æнхъæлмæ кæсынц... Сармадзаны нæмыг та фехæлд сæ тæккæ акъоппы цур. Сæ хъустыл фæхæцыдысты. Цæрай йæ бæмбæджджыны тар фæлыг кодта хъамайы фындзæй æмæ дзы раласта бæмбæг. Нæмы йæ хъусты хуынчъыты бæмбæг. Дзурын фæлвары:

— Цы уæлдай у.

— И? — нæ йæ хъусынц йе 'мбæлттæ.

— Уæлдай нæу, зæгъын, уæддæр нæ маэлын хъæуы.

— Цы зæгъыс, цы, Цæрай? — суанг Цæрайы хъусмæ æргуыбыр кодта Будзи.

— Ницы зæгъын, ницы. Манæ уæ хъусты бæмбæг бакæнут æмæ мауал хъусат богъ-богъ. Зиан уын ницы ракæндзæн, уæддæр уын лидзæн ничердæм ис. — Йæ къухы бадардта

бæмбæджы мур Будзи æмæ Хъасболмæ. Будзи йæ бæмбæджы хай Хъасболмæ бадардта æмæ йын, хъæлдзæг кæд нæу йæ зæрдæ, уæддæр фæлвары:

— Айс, Хъасбол, дæуæн буц сты дæ хъустæ.

Хъасбол ныхас нæ равзæрста æмæ айста бæмбæг. Сæ цæстытæ та цонгмæ сарæзтой.

Цæрай фæлæбурдта цонгмæ æмæ йæ раппæрста акъоппæй.

— Цæуæд æмæ тæхæд йæ хицаумæ: махмæ цæмæ æрбацыд.

Дзургæ кæд афтæ хъазæн æмхасæн кæны, уæддæр йæ зæрдæ тагъддæр хойын байдыдта риуы. Йæ цæстытыл ауад, йæхи цонджы йын куыд æппары æндæр чидæр, уый. Йæ сæр батылдта æмæ йæ зачъетыл æрхаста йæ къух:

— Æ-йарæбын-йæ.

Хæдтæхæг, цæргæс йæ хицауæн радзырдта хабар. Хицау цыдæр афыста гæххæтты, æркаст картæтæм æмæ райста телефоны хæтæл. Радта, æвæццагæн, камандæ æнæхъæн фронтæн:

— Размæ хъазуаты!

Æмæ немцы æфсад схызтысты акъоппытæй. Хъæр арауы быдырты, згъорынц размæ. Сармадзантæ æрсабыр сты. Дзырды бар радтой фистæг æфсадæн. Згъорынц фистæджытæ размæ, разæй хæссынц сæ цыргъ арцытæ.

Будзийы хъустыл хъæр æруадис æмæ йæ сæр сдардта. Федта хъазуатæй бырсгæ æфсады:

— Гъæйтт, лæппутæ, æрбацауыңц!

Æрбайхъуыст та камандæйы хъæр:

— Тох уæ бынатæй!

Цæрай æмæ Хъасбол дæр сдардтой сæ сæртæ. Æрцæттæ кодтой сæхи хæцынмæ. Знаг æрбахизы сынздзетын гæрæнтыл. Пулеметтæ райынц æнæрынцой. Æрттивынц арцытæ. Топпадзагъдæн кæрон нал ис. Хъасболитæ дæр райдыдтой æхсын. Знаг бырсы размæ, кæд йæ рæнхъытæ тæнæгæй-тæнæгдæр кæнынц, уæддæр. Иу уылæн куы æрхауы пулеметы цæхæрты сыгъдæй, уæд йæ фæстæ сæвзæры æндæр. Уылæн уылæны сурь, фæлхъæзæн цæвы фæлхъæзæны.

Манæ акъоппыты фыццаг рæнхъмæ дæр æрбахæцца сты, фæлæ уым адæм бирæ нал ис. Æнцонæй æрбадтысты, æрбахызтысты дыккаг рæнхъыл дæр. Æртыккаг рæнхъ сынздзæстæд. Заххæй цыма суадысты, уыйау сæрттывтой арцытæ æмæ топпыты фындзтæ.

Чидæр фæхъæр кодта.

— Ура-а-а!

Ныннардыдысты бомбатæ. Немыцы æфсад тæнагæйтæнагдæр кæнынц. Размæ сын нал æнтысы. Ацыдыдысты чысыл фæстæмæ. Æрбадтысты акъоппыты дыккаг рæнхъы.

Чидæр та фæхъæр кодта:

— Хъазуатæй! Ура-а!

Схызтысты æфсад сæ акъоппытæй æмæ гуырай бацыдыдысты немцымæ, фæлæ сын нал бакуымдтой сыстын кæнын акъоппытæй. Рацыдыдысты фæстæмæ сæ бынæттæм.

Дыууæ знаджы æрынцадыдысты ныхæй-ныхмæ, хæрз хæстæг кæрæдзимæ. Дыууæты æхсæн тохы быдыры хъæрзынц уæззау цафтæ, фæлæ æххуысгæнæг нæй.

Цæрай æмæ Будзи иу сармадзаны уæрмы архайынц Хъасболы алыварс. Хъасболæн нæмыг сæмбæлд йæ армы тъæпаны æмæ туг нал уромы. Цæрай йæ бæмбæджджынай ласы бæмбæг æмæ йæ æвæры хъæдгомыл. Хъасбол хъæрзгæ нæ кæны, фæлæ ныффæлурс æмæ фæлмастæй кæсы йæ уарзон æмбæлттæм. Будзи мидæггаг хæдоны скъуыдтæ æвæры хъæдгомыл. Зыны Хъасболы цæстытæй цавæрдæр мæсты зынг. Дзуры цыдæртæ йæхинымæры, фæлæ ныхас нæ хъуысы. Былты змæлдæй бæрæг у, цæуылдæр кæй дзуры, уый, фæлæ цæуыл, цæй тыххæй?

Хъæдгом куы бабастой, уæд кæрæдзимæ бакастысты Будзи æмæ Цæрай. Цæрай бафарста Будзийы:

— Кæм ис Ислам, кæм сты нæ зонгæтæ?

— Цы зонын, — загъта Будзи æмæ йæ уæнгтæ батылдта.

— «Цы зонын зæгъыс?» — загъта Будзийы фæстæ Цæрай дæр æмæ йæ цæст æрхаста Хъасболы фæлурс цæсгомыл.

— Кæд уыдонæй дæр...

— Ма зæгъ, Будзи, дæ хорзæхæй, ма зæгъ! Нæхæдæг дæр цы фæуыдзыстæм, уый бæрæг нæма у.

Чидæр йæ сæр æрдардта къахтмæ.

— Ам цафтæ нæй?

— Ис.

— Æриут сæ ардæм.

Æппæты фыццагхатт æрцыд цæсты сыг Хъасболы русыл дæр. Ставд фæрдгуытау сабыргай æртылдыдысты æмæ æрттивгæйæ рихитыл банцадыдысты. Касти Цæрай Будзимæ æнкъардæй.

Йæ цæстыты æнгас дзырдта: — Кæм ма сæмбæлдзыстæм?

— Марадз, марадз, Хъасбол, ацу! Сæмбæлдзыстæм, — йæхæдæг Цæрай иннардæм аздæхт æмæ йæ сæр æруагъта.

— Ёна цауга нэй, хуыздар у, ацу, Хъасбол. — Ацы ныхастимæ йæ къух бадардта Будзи Хъасболмæ. Хъасболы цæстытæ та доны азылдысты, æмæ йæ галиу къух æрбадаргъ кодта Будзимæ. Будзи хорзау нал фæци. Йæ зæрдыл æрбалæууд; нырма уый йеддæмæ Хъасболæн йæ рахиз къухы цæф афтæ тынг йæ зæрдыл ничи ма æрлæууын кодта. Хъасболæн ма зæрдæтæ æвæрдта:

— Ма тарс, Хъасбол, сдзæбæх уыззынæ æмæ мæм уæд дæ рахиз къух дæр ратдзынæ. Цæфтæй фылдæр цы ваййы.

— Тæрсгæ та цæмæй? Цы уæлдай у? Уый тыххæй нæ риссы мæ зæрдæ. Мæ зæрдæ, сымахæй кæй цæуын, ууыл риссы, Будзи.

— Цæй тагъд, цæй тагъд, — загъта та, уæлейæ чи дзырдта, уый æмæ йæ къух æрдаргъ кодта Хъасболмæ.

— Нэй, афтæмæй нæ уыздæн, — загъта Хъасбол æмæ æдзынæг бакаст Цæрайы бæрзæймæ.

— Уæдæ куыд, Хъасбол? — бафарста Будзи.

— Ныры онг мæ афтæ тынг нукуы фæндыд сымахæн хæрзбон загъын. Ныр мæ фæнды мæ иу къухæй сымах мæ хъæбысы акæнын.

— Ницы кæны, цæй! — Будзи Хъасболы йæ хъæбысы ныккодта.

Цæрай уæззау разылдта йæ сæр æмæ бакаст Хъасболы æнæбын цæстытæм. Цæстытæ цæсгомæй рахицæн сты æмæ 'рттивтой фæлмæн артæй. Рихитæ уырдыгмæ æрлæгъз сты æмæ фæлурс русты аив уынд æххæст кодта фæлмæн, æнкъард зæрдæйы ныв. Цæрай æрæмысд Хъасболы цард æмæ дисты фæци: Налцыччы йæ æрцахстой æд фæндыр, Сыбырæй ралыгъд æмæ зарæг скодта, йæ зарæджы фæрцы Кулаков цы фæци, уый бæрæг дæр нал и. Йæ цард зарæг у, афтæмæй йæ дзурыны бон дæр нукуы фæци. Ныр йæ фæндырдзæгъдæн къухыл знаджы нæмыг сæмбæлд. Ногæй та йын бакаст йæ фæлмæн цæстытæм æмæ загъта:

— Цæй уæдæ, — æмæ йæ хъæбысы акодта Хъасболы.

— Цæрай, хæрзбон... Хæрзбон, хорз хистæр! Æз цæуын, — йæ галиу къух слæвæрдта, уæлейæ чи уыд, уымæ æмæ сбырыд къахтæй. Иу каст ма фæкодта. Йæ цæстытæ æрттивтой.

— Хæрзбонтæ, хæрзбонтæ!

Чи сæ цæмæй тарст, уый бæрæг нæ уыд. Цæрай æмæ Будзи Хъасболæн тарстысты, йæ къух куы фæсахъат уа, уымæй æмæ йын тæригъæд кодтой. Уый та уыдонæн тарст. Афтæ æнхæлдта

Хъасбол: мыйаг сæ хæсты исчи куы фæмард уа, кæнæ сæ дыууайыл дæр исты куы æрцауа... Хъасбол æмæ Цæраитæ хицæн кодтой. Сæ дыууæты зæрдæтæ дæр уыдысты тынг тыхст, фæлæ цауыл тыхстысты, уымæй сæ кæрæдзийы не 'мбæрстой. Цæрай æмæ Будзийæн мæлæт сæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыдис.

Иудзæвгар æнкъардæй абадтысты Будзи æмæ Цæрай, стæй Будзи бафарста Цæрайы:

— Кæцырдыгон у Хъасбол?

— Хъобангомæй.

— Бинонтæ йын ис?

— Мад, фыд, хо, æфсымæр нæй. Йæ усы та йæхæдæг амардта, уæдæй фæстæмæ фæхæтæнхуаг.

— Цæмæн æй амардта?

— Нæ уарзта уыцы хабар дзурын, фæлæ-иу загъта: «Мæ зæрдæ йыл фæхудт æмæ йæ амардтон».

— Æмæ йын цот нæ баззад?

— Ус куы ракуырдат, уæд йемæ афæдз дæр нæ фæцард. — Дзургæ-дзурын Цæрай ныккæндæй йæ сæр сдардта æмæ федта ахæм ныв разæй: кæлмытæ куыд стыхсынц, афтæ стыхстысты дыууæ буары. Иуыл цъæх ныллæг хæдкъæбæлдзыг худ, иннæйы сæрыл æрттиваг æфсæйнаг худ. Бæрæг уыд, сæ иу ирон кæй уыд, иннæ та немыцаг, уый. Дыууæ дæр уыдысты мард. Ирон йæ къухæй хæцыд хъамайы сæрыл. Хъама арф бацыд гермайнаджы риуы. Иннæ къухæй цыма гермайнаджы йæ хъæбысы кодта, афтæ æрбалхъывта фæсонтæ. Дæндæгтæ нындæгдысты хурхы уадындзтыл. Ироны риуæй зындис тугæйдзаг къухты кæлмæрзæн, йæ къæмисæнæй зындис тугвæд. Туг русыл уырдыгмæ æрцыд æмæ фындзæй цы рондз уад, уымæ баиу дзыхы цур. Цæстытæ дзагъырæй базадысты. Иу цæст тугæй байдзаг æмæ йæ уынд зæрдæйы уагъта тас. Гермайнаг хуыссыд уæлгоммагомау йæ иу фарсыл. Иу къухæй хæцыд топпы, топпы кæрон цы арц уыд, ууыл зындис тугвæдтæ. Иннæ къухы æнгуылдзтæ æрбатымбылæй ныууазал сты зæххы. Сæ къухтæ кæрæдзиуыл здыхтытæй базадысты.

— Йе, мæгуырæг, гъе!

— Циу, Цæрай, цæмæй зæгъыс?

— Бакæс-ма уæртæ уыцы дыууæмæ.

Будзи дæр йæ сæр сдардта æмæ федта мæрдты.

— Æмæ иннæтæм цауылнæ кæсыс, Цæрай: уæртæ æнæ сæрай чи батымбыл, уый къаддæр тæригъæддаг у. Цыма йæ сæр кæм

ис? — йæ цæст ахаста быдырыл.

— Иннæтæн цæуылнæ кæнын афтæ тæригъæд, уый зонис?

— Гъы?

— Уæртæ хъамайыл чи хæцы, уый ирон у.

— Ирон? Æмæ кæд цæцæйнаг у, уæд та?

— Нæй, цæцæйнаг нæу. Дысон дын кæй кой кодтон, уыцы лæппу у. Мæгуыр, йæ æфсымæры туг райста, фæлæ кæмæй? Чи йын айста йæ æфсымæры цард? Уæртæ йæ хъæбысы чи ис, уый?

— Цæмæй бæрæг у, чи йын амардта йæ æфсымæры, уый? — сдзырдта зæрдаивæй Будзи.

— Æз дæр уый зæгъын, бæрæг нæу, фæлæ уый йæ туг уæртæ уыцы австриагæй райсынмæ хъавыд.

— Ныр, мæгуырæг, йæхæдæг дæр хуыссы тохы быдыры æнæзмæлгæйæ. Чи йын райсдзæн йæхи туг та? Кæмæй?

— Гъехх, Цæрай, хæсты дзæгъæл тугтæ нæй.

— Уый æмбарын æз дæр, фæлæ уый йæ мады мæт кодта. Дысон хæкъуырцæгæй куыдта. Ныр афонмæ йæ мад кæрты кæрчытæн нæмыг калы, йæ хъæбул та æнахъинон мардæй быдыры хуыссы. Цы кæндзæн зæронд сидзæргæс? Йæ дыууæ хъæбулы номы йæм куы бадзурой, уæд? Цы кæндзæн, бынтон иунæгæй баззад, уый куы базона, уæд?

— Ныууадз, Цæрай, дæ хорзæхæй. — Будзи йæхи къахтмæ æруагъта æмæ Цæрайы фæдджитæ дæр æривæзта бынмæ. Цæрай æрбадт æмæ уæззау ныуулаæфыди:

— Цард!

— Цард, цард, Цæрай! — æфсæддон цард, — зæгъгæйæ йæ мидбылты æнæбары бахудт Будзи.

— Чидæр, дам, афтæ загъта: «Цард цæрынæн у, цæрын хъæуы». Уый гæды ныхас у! Цард алцæмæн дæр бæззы, цæрыны йеддæмæ. Чи загъта, алы адæймаг сфæлдыстады цъуш у, сфæлдыстады тæккæ бæрзонд у, уый ма мæ цурмæ æрбацæуæд ныр. Æрбакæсæд ма мæ цæстытæм, цымæ нæ фефсæрмы уайд.

Кæмдæр сармадзаны нæмыг фехæлд. Цæрай йæ дзурын фæуагъта æмæ аивæй скаст къанауæй. Никуы ницы уыдис. Йæ цæстытыл ауад Хъарадзауты афицер Данелы æндæрг. Лыстæг бакаст, федта, Данел фæцæйцыд акъоппыты астæуты аууæтты.

— Ныр та цыдæр уыдзæн, Будзи, уæртæ фæцæуы, Хъарадзаутæн дзырд чи радта, уыцы хъал лæппу.

— Чи?

— Данел.

УРССÆР САБИТÆ

ЧЪРЕБА

Йæхицæй атонын нæ бакуымдта мæ зæрдæ
 Дæу, цал у, уал азы, о ме 'рвгъуыз къуым, мæ бæстæ,
 Дæ цъæх кæркуасæнтæ, дæ фæлмæн, хъарм изæртæ,
 Дæ хурдзых сабыр уынгтæ, дидинæг уæлвæстæ.

Дæ хъамбул сау цæстыты 'рвон уарзты цæссыгтæ,
 Фыдæлтон аргъуаны сæрибарæн дæ табу...
 Зæххы 'муæз рифтæгтау — дæ сагъæстæ, дæ хъыгтæ
 Æз мемæ рахастон фæндагтагæн кæддæр бон.

Ныр дын дæ рухс аргъуан — дæ уаз бæллиц фыдгултæ
 Бынысыгъд бакодтой, дæу амардтой, о Чъреба,
 Мæ цæстыл уайы, уым мæ къахвæдты ыскултæ
 Цыма дæ туглæсæн... Охх... Царды бардуаг де 'мбал.

1992 азы апрель

ДЫ ДÆ НÆРТОН

О Ирыдзыхъхъ, æртхутæгдон уыдтæ,
 Æртхутæджы бын цас фæкодтай дзир-дзур!
 Дæ фæстаг зынг нæ ахуыссыд уæддæр,
 Ыссыгъдис æмæ фестæди зæрин хур.

Ыссу бæрзонддæр арвы цъæхыл, Ир,
 Ды — хуры лæппын, хуры фæдыл ахæт.
 Дæ ном, дæ кадæй дунетыл æрзил,
 Ныфс райс, нæ зæххыл чи нæма уыд, ахæм.

Куыд цæрæццаг уыд де 'ртхутæг кæддæр,
 Дæ ныфс уæд афтæ алкæд дæр æвдудон,
 Цыфæнды зин дыл сагъуыйа, уæддæр
 Ды дæ нæртон æмæ дын нæй фæцудæн.

КАД УЫН ИРЫ САБИТÆ

Скодта дыл, Ир, сау бонтæ,
 Артæфтыд дæ Хуссар та,
 Уым дæ хæстон сабитæ
 Систы 'мбойны урссæртæ.

Уым дæ хæстон сабиты
 Рухс цæстыты — сау фæздæг,
 Сау мæлæтыл разы сты,
 'Рмæст Ирыстон ма хъæрзæд.

Дæ сæ цард, сæ табу дæр,
 Ир, дæ дзылы саггуырдатæн.
 Кад уын, урссæр сабитæ!
 Иры номдзыд сабитæ!

МАЛИТЫ Васо

* * *

I

Мæ Ирыстон!
 Дæ сау лæппу цы зæгъа?
 Дæ уагъд рæгъы
 Бздыхт сыкъа нæ систон.
 Дæ зад дыргъдонмæ булæмæргъ æртæха,
 Фæфыссой дыл
 Сыгъдæг сызгъæрин систæ
 Дæ уарзт æмæ дæ сагъæсты æмуагон
 Цытджын кадæг.
 Æз та цы дзурон уæгъды?

Аз дән мәгуыр,
 Фәсусхъаләс фәндаггон.
 Мә балц — цыбыр —
 Дә дәлвәзтә,
 Дә дәгъты —
 Йә кәрон дәр,
 Йә райдайән дәр —
 Хәхты.
 Аз дән, мә Ир,
 Дә бәрзәндтәй дәлдәр,
 Фәлә дә номәй
 Бонджын дән уәддәр.

П
 Мән ысты, мән,
 Дә зарджытә,
 Дә хәхтә,
 Дә арвәрттывд,
 Дә комы тәф —
 Аврәгътә,
 Дә быдыры әнәнымәц рәгъау.
 Хъәздыг дән әз
 Хуыцау әмә зәххау,
 Әлгъин дән әз
 Дәлимонау мә исыл:
 Дә фәзты уымәл
 Хуры тын куы сисы,
 Уәд уый дәр, Ир,
 Мә цәстыхаутыл зайы,
 Дә мит хәхбәсты
 Рагуалдзәг әртайы,
 Фәлә йә ды
 Мә сәрыхъуынты
 Ссар,
 Куы урс кәна әнафоны
 Мә сәр...

III
 Нә хаттән әз
 Нә фыдәлты хәтәнты,

Сызгъæрин саг
 Лæгæтрæбын нæ фехстон.
 Ныббар мын, Ир,
 Мæ рæуныхас,
 Мæ сæнттæ,
 Фæлæ дын æз
 Болатдзагъд фырт
 Куы фестон,
 Гъе уæддæр зон:
 Мæ хоры кæнд —
 Дæ хуымæй,
 Гъе уæддæр зон:
 Мæ цæстысыг —
 Дæ донæй,
 Мæнмæ цы ис,
 Хъæздыгдæр не сдæ уымæй,
 Æз бонджын дæн
 Дæхи ис æмæ бонæй.
 Фырты лæггад
 Куыд ахада цæсты,
 Кæд мады хæрзтæ
 Фидинаг ысты?

IV

О, де 'видийгæ авналæнты арфы
 Кæд, чи зоны,
 Сызгъæрин тала бахус,
 Кæд, чи зоны,
 Æнафоны дæ арвыл
 Тæхгæ-тæхын
 Æрттивгæ стъалы ахуыссыд,
 Гъе уæд фæку, мæ Ирыстон!
 Дæ цæссыг,
 Дзæнхъа дурау,
 Нæ зæрдæты ныххауæд,
 Æмæ нын зæххыл
 Удыбæстæ ма уæд,
 Куы ныккæла
 Дæхи дурæй
 Дæ мæсыг!

ХУР СКÆСÆНЫРДÆМ НÆ НЫГУЫЛЫ

Нарæг ком йæ ных кæдæм бахаста, тæккæ æфцæграбын къæдзæх къуылдымыл, раджы кæддæр, хуымзæхх ма галдзармæй куы барстой, хъыримаг топп йæ хæтæлы дзаг хорыл куы уæй кодтой, уыцы заманы ацы фыдран æрцардысты цалдæр хæдзары. Хъæуы алфамбылай хъæды мыггагæй зади лыстæг бæрз æмæ фугæ. Фугæ — адæмæн сæхи хуызæн — фæразон алцæмæн дæр, тых кодта бæрзыл, æмæ сындæггай, цыма æнæбары рауад, афтæ хъæуæн йæ ном баззад — Фугæджын.

Зæхх, хуымгæнды зæхх, диссагæн баззади. Лæууынц ныр дæр ма къæдзæхы риутыл дурын зæхгæс фыдæлтыккон мæсгуытæ. Бирæ топпыхос бахардз мыггагты 'хсæн, бирæ зды нæмгуытæ батъæпæн мæсгуыты дуртыл — зæххы сæрыл.

«Галау уæзæгæй, каркау ныхбынæй» — удуæлдай тохы руаджы адæм скодтой къаннаг хуымы гæппæлтæ æмæ цæрын байдыдтой.

Æмæ дын рацæй-рабон, æмæ уыцы зæхх «разынд» æлдары зæхх. Тыхджын цы нæ кæны! Паддзахы æфсады руаджы мæгуыр адæмыл æлдæрттæ æрæвæрдтой цагъары 'фсондз.

Цыдысты азтæ. Паддзæхтæ ивтой кæрæдзи, æлдар йæ зæхх æмæ йæ цагъар

адамы лавардта йæ фыртмæ. Фугæджын дæр цыди къухæй-къухмæ.

Фæлæ иу заманы ныррызти зæхх, сæнкъуысыд дуне, æнакæрон цы цагъары рæхыс хуыдтой, уый аскъуыд. Паддзахы нал аивта паддзах, æлдар нал радта дæгъæлтæ йæ фыртмæ. Уыцы аз Фугæджын дæр нал радта æлдарæн дæсæм хай, райхъал йæ фынайна. Сапджын уыгæрдæнты, фыдбын æрхыты, зæйуат фæндæгтыл æрдзимæ мæлæтдзаг хæст чи кодта, уыдон ныр æлдæртты фæсдзæуин — меньшевикты хицауадимæ хъазуат тох райдыдтой.

* * *

Комы рахизæны Хъæргæнæн къуылдымы сæрма фæзынди фæздæджы къуымбил. Йæ бакомкоммæ Цырагъдон комы дæр æрбадти фæздæг.

Судзынц хъæутæ...

Хъæумæ 'ввахс уæлвæндаг бады урсзачъе зæронд лæг. Сау фысдзарм худы былтæ æрæндадысты бæзджын æрфгуытыл. Цъæх фæсмын цухъхъа æмæ æргъæвæгджын рон нарæг æрбалвæстой зæронд, фæлæ фидауджын уæнгтæ. Даргъ фæсмын зæнгæйттæ, сæракрæхсæнджын фæсмын уæлфад дзабыртæ. Астауыл — хъама, йæ кæрддзæмы стæнхъ* фæрæдивстытæ, ранай-рæтты æрттивы йæ ком дæр. Галиу фарсыл — ирон æхсаргард. Фæсрон зулаив тъыст ирон æхсонджын дамбаца, къорд азты æвнæлд кæмæ нал уыди æмæ згæ кæуыл схæцыд, ахæм. Рагæй нал бахæццæ йæ хицауы къух ацы хотыхмæ. Бæргæ ма сæрттывтæ дамбацайы хæтæл, цæукъайæн** йæ хæдфарсмæ æвзистæй нывæфтыд дæр разынд гæзæмæ, фæлæ уæддæр æнцæдзинады æнусон знаг — бур згæ, дзуарæй рынчынау, фæхæбуз кодта фыдæлты хæзнайы.

Зæронд лæгæн йæ къухы — ставд, къалиуджын лæдзæг***, йæ кæрон — æфсæйнаг арц конд. Лæдзæджы фындз æрсагъта зæххы, хъавæн къалиуы цур æрæвардта дыууæ къухы æмæ сыл æруагъта йæ сæр. Йæ цуры лыстæг михыл — чысыл урс хæцъил конд. Урс тырыса. Састы нысан.

Цымæ, чи 'рхъуыды кодта урс тырыса? Урс цæмæн? Сау боныл сау хуыз хуыздæр куы фидауы! Дзанг нæ зоны уый.

* Кæрддзæмæн хиконд сæрак. (Ред.)

** Кæд: мæнгвæдæджы сæр; уырыссагау — боек. (Ред.)

*** Дыууæрдæм хæцæнджын. (Ред.)

Æрбакæсæнæй фехъуыст топпы гæрах. Дыккаг дæр. Дзанг йæ сæрыл схæцыд. Фæцыд æртыккаг гæрах, æмæ Дзанг сыстад. Æрбацæуынд меньшевикты 'фсад.

Цавддурау лæууы Дзанг йæ мидбынаты. Йе 'ргом — хъæумæ здæхт, йæ галиу фарс — æрбацæуæнмæ. Йæ зæрдæ нæ тæры йæ цæстытæ зæххæй фæиртасын, фæлæ та уæддæр нал фæлæууы æмæ бакæсы æдзæрæг хъæумæ. Куыдзы рæйын дæр дзы нал хъуысы. Уæртæ дын уый та Ныхасы фæз. Афтид сты мæсыджы раз бадæн дуртæ. Кæс-ма: къуырттон карк йæ цъиуты разæй æрбазынд Ныхасы фæзы. Гæды æрныгъуылд кауы аууон, стæй йæхи ныццафта цъиутæй иуыл, карк гæдыйыл йæхи андæгъта, схъуын сты, тонынц кæрæдзи. Ничи сæ уыны. Æрмæст кауы сæрæй æрдиаг кæны уасæг. Оу, мæнæ диссæгтæ! Бонсхорафон! Тæккæ æгъуыстдæр рæстæджы — хуымгæнæнтæй хосгæрдæны 'хсæн.

Фæдзырдтой Дзангæн йæ фырттæ, фæхатыдысты йæм йæ хъæубæстæ дæр, уæддæр лидзын нæ акулымдта. «Худинаг фæуыдызастæм, ам дзæгъæлæй куы амæлай, уæд», — лæгъстæ кодтой бинонтæ, фæлæ Дзанг уæддæр нæ басаст.

— Æз зæронд лæг дæн, — дзырдта уый, — мæнæн та цы кæндзысты! Кæд ма иу мусы къуым æнæсыгъд ныууадзой, уæд уым балæсдзынæн... Уалынмæ... Ау! Цавæр у! Никуыма фехъуыстон, фыдгæнæджы уæлахиз бирæ ахаста, уый. Сымах дæр фæстæмæ ардæм хъæуы.

Ахæм дзуапп лæвардта Дзанг, чи йæм хатыд, уыдонæн, фæлæ ма йæхинымæры афтæ дæр хъуыды кодта: «Хъæуы ничиуал баззад. Æдзæрæг хъæуæй цæмæй хъуамæ фæтæрса знаг? Кæд адæм сты меньшевиктæ, уæд сæм бахатдзынæн, æмæ кæд хъæу нал басудзиккой».

Ахæм фæндтимæ лæууы ныр Дзанг хъæумæ æрбахизæны йæ урсхæцъил тырысайы цур. Фыдæлтыккон зонд ныры знаджы раз дæр лæууы йæ заманы дарæсы. Ницы бакæнинаг у Дзанг йæ хотыхтæй, æрмæст «знаджы раз дæр аргъ лæджы ныхасæн ис, лæг та йæ бакастæй дæр хъуамæ лæджы хуызæн уа», — хъуыды кодта Дзанг æмæ скодта йæ бæрæгбоны цухъхъа. Кард, хъама æмæ дамбаца дæр — йæ уæлæ. Æцæг йæ дамбаца æнæифтыгъдæй хæссынмæ хъавыд, фæлæ фефсармы, цыма хъазтмæ цыди æмæ йын йæ заманы фæсивæдæй исчи уайдзæф бакодтаид, афтæ. Кæмдæр йæ къухы бафтыд нырыккон фондзæхстонны гилдз: Дзанг ын йæ топыхос рауагъта æмæ уымæй сифтыгъта дамбаца, кæддæр йæ рæстæджы хъабахъ кæнæ нысанмæ æхсгæйæ стыр лæварерттæ кæмæй æмбылдта, уыцы дамбаца.

Лæууы Дзанг, лæгау лæгæн куыд æмбæлы, ахæм хуызы.
Знаджы æфсæддонтæ æрбахæццæ сты. Афицертæй иу бакаст
Дзангмæ, йæ дзыхы дзаг ныххудтис æмæ дзуры йе 'мбал афицермæ:
— Кæс-ма, батоно, Калачы музейæн ды цахæм агуырдагтай,
уæртæ дын ахæм бынылзад ирон лæг.

Дзанг æнцæд лæууы. Бацыдысты йæм.

— Цы дæ хъæуы, зæронд лæг? — фæрсы йæ афицер.

Дзанг йæ лæдзæг зæххыл æрцафта æмæ, йæ къухæй Фугæ-
джынмæ амонгæйæ, дзуры:

— Знаджы охыл æрбацыдыстут нæ кæмтты. Уæлахиз дæр
фестут. Иунæг хæцæг лæг дæр нал баззад нæ хъæуы...

— Цы дзуры, цы? Марадз-ма, йæ диссаджы хотыхтæ йын
райс æмæ йæ ракаен! — дардгомауæй ацамыдта хистæр афицер
æфсæддонтæй иуæн.

Æфсæддон бауад Дзангмæ. «Æри» дæр нæ загъта, афтæмæй
бавнæлдта зæронд лæгæн йæ фæсрон дамбацама. Дзанг феуæгъд
кодта тырысайы хъæд, æфсæддоны цонг асхуыста, чысыл
фæстæдæр алæууыд æмæ йæ къух йæ хъамайы сæрыл æрæвардта.

— Ракæн æй афтæмæй! — фехъуыст та афицеры ныхас.

Æфсæддонтæ æрæмбырд сты Ныхасы фæзмæ. Афицертæ
дыууæйæ æмæ ма гвардионтæй иу къорд уым базадысты,
иннæтæ хæдзæртты зылыныл фесты. Иугай-дыгай здæхтысты
фæстæмæ дзагармæй. Цыхты гуымбылтæ, царвы хъуырæуттæ,
дарæсы хæррæгътæ, къуымбилтæ сцагъд кодтой* уынды.

Уæдмæ та уал афицертæ худæгæй мардысты Дзангыл. Æрæмбырд
сты гвардионтæ. Сæ иуæн йæ къухы — иу зæронд газет, хæдзæрттæй
кæмдæр кæй ссардта, ахæм. Иннæ гвардионтæ йæ альварс амбырд
сты, алчидæр сæ систа йæ тамакойы чыссæ, æмæ афтæмæй газет
къухæй-къухмæ ацыд. Афицертæй иу фæкомкоммæ газетмæ. Бакаст
стыр дамгъæтæй фыст «КЕРМЕН». Бахаста йæ хистæр афицермæ.

— Цæгатаг большевикон газет... Райдайут!

Уыцы дзырдмæ гвардионтæ фæпырх сты фæйнæрдæм. Ахуыр
уыдысты уыцы ныхасыл, æмбæрстой йæ. Фæлæ йæ Дзанг дæр
базыдта. Уæдæ ма 'ндæр цæмæй загътаид афицер «райдайут»?
Хæдзæрттæ сын къахт куы фесты.

— Афицер! Æз зæронд лæг дæн. Цыртдзæвæн дур дæм, мый-
йаг, куына дзуры... Цæмæн судзыс хæдзæрттæ?

* Скæри, сцæнд, срадзæгъдтæ кæнын. (Ред.)

— Зæронды буар узал кæны, кæд схъарм уаис. Худæгæй мæлынд дыууæ хистæр афицеры.

— Раздах дæ адæмы, афицер! — хъæрдæр æмæ тызмæгдæрæй зæгъы Дзанг.

Уæддæр та худæгæй бакъæцæл сты. Худынц иннæ 'фсæддонтæ дæр, æрмæст иу-цалдæрæй лæууынц хицæн къордæй æмæ æдзынæг каст кæнынц Дзангмæ. Дзуапп райсын æнхъæл Дзанг йæ цæст рахæссы афицертыл, гвардионтыл. Уыны бур ахуырст нымæтын цыбыр цинелтæ, кæттаг хæдæттæ, сæ раз сойæ сау æрттывд кæмæн кæны, ахæмтæ.

Хъæуы иу кæронæй скалди фæздæг.

— Афицер, раздах дæ адæмы!

Уæддæр та дзуаппы бæсты - худын... Фырмæстæй йæ сæр разылд Дзангæн. Йæ цæстытыл ма уайы цъæх фæздæг, бур цинелтæ, цыма бæстæ йæ хуыз аивта.

— Дæ цухъхъа цинелæй ивынмæ хъавыс? Ир? Гъей, Ос-бæгъатыр! Ха-ха! — ныххудтис афицер æмæ Дзанджы дысмæ бавнæлдта. Дзанг фесхъиудта.

— Ивын, зæгъыс? Ахæм бур нымæт махмæ саргъы бын дарынц, саргъы бын!

Уыцы ныхас хъыг уыдис дыууæ афицерæн дæр. Сæ иу мæстджынаы дзуры:

— Хуыздæр дын уыдаид, зæронд хæррæгъ, дæ зæронд стджытæ ды дæр иннæтау фæсæфцæгмæ куы ахастаис, уæд.

— Æз зæронд дæн, афицер, тагъд æрыздæхинаг чи у, фæсхохмæ уыдон ацыдысты.

Хъæугæрæттæй арт хъæуы астæумæ хæстæг кæнын байдыдта. Фæздæг. Бур цинелтæ. Пиллон гæпп кæны иу хæдзарæй иннæмæ. Судзынц фыдæлтыккон тымбыл хъæдæй агъуыст* сыджытсæр хæдзæрттæ, æнæхатыр зынджы амæддаг кæнынц царгæ-царæнбонты конд фæллоу.

Дзанджы дывæлдах ныхас бамбæрста афицер æмæ ноджы смæсты.

— Гъе, зæронд халон, æгæр бирæ дæ бахъæудзæн æнхъæлмæ кæсын. Нымбийдзынæ ам. Фалæмæ чи алыгъд, уыдон аныгуылдысты æмæ нал скæсдзысты. Цæугæ дæ большевиктæм æмæ сын радзур ног хабæрттæ. Кæд дæ фæрсой, кæцæй æрцыдтæ, зæгъгæ, уæд-иу зæгъ, кæддæр Хуссар Ир кæй хуыд-

* Ам: амад, æлхынцъбаст хъæдын хæдзар. (Ред.)

той, уырдыгәй, фәлә, зәгъ, ныр уый нал и әмә нал уыздән.

Арт әввахсдәр әрбахәцә. Уәззау уыдысты сискъул сыджытсәр хәдзәртгә судзынмә, фәлә гвардионтә әхсидавы бырынкъәй схуыстой зынг иу хәдзарәй иннәмә. Ныр та ма цәмә 'нхъәлмә кәса Дзанг? Ницы рауад йә фәндәй. Хъәу судзы. Әмә уәд фәхъәр кодта афицерыл:

— Мәнг зәгъыс, афицер! Хур скәсәнырдәм нә ныгуылы, нәдәр цәгатмә! Ардәм сә хъәуы!

Арт бахәцә Дзангән йәхи хәдзармә. Уәлхәдзары хуыкком-рудзгуйтәй арт әмә фәздәг хәрдмә әппарынц сәхи.

— Уыныс, афицер! Уый мә хәдзар судзы.

— Әмә уәдә куыд әнхъәлдтай?

— Уәдә әз дәр йемә судзын. Фәлә-ма хъус! Әрмәст дәуыл уынын кард де 'фсадәй. Әвәццәгән, се 'ппәты 'хсар дәумә ис. Слас-ма йә!

Бәзджын урхәцә әрфгуйтә әруәз кодтой цәстытыл, цәсгомы әнцъылд царм ноджы әрхытә әмә адгуйтә фестад, зәрдә нал уромы йә маст. Әхсаргард әрттивы Дзанджы къухы.

— Слас дә кард, афицер, кәд дәм ләджы туг ис, уәд!

Әмә та мәстәлгъәд ләджы кады сидт фәци афицерты худәджы бын. Худынц уыдон, фәлә әфсәддонтәй бирә, дисмә кәсагау, кәсынц зәрондмә, сә цәстытә дзы нал исынц.

Уә, мәгуыр зәронд Дзанг! Цал әмә цал фәнды аивтай! Дә зәрды уыд хъәу фервәзын кәнын. Ницы рауад уымәй. Куыздән баиргъәвән ис, фәлә бирәгъ иргъәвын дәр не 'мбары, худәгәй дыл мәлынц. Дә маст райсынмә хъавыдтә дә карды комәй, әмә та дә кады сидт дәр худәджы хос фәци де знагән.

Хистәр афицер худынай куы бафсәст, уәд дзуры:

— О зәронд хәррәгъ! Әз дыл мә куыдз срайын дәр нә бауадздзынән, уый дәр дын әгәр кад уайд, фәлә дә зәронд стджытә алас, цалынмә дәхәдәг дәр нә бавзалы дә, уәдмә.

— Дзуапп ратт мә сидтән, кәд хәппуд нә дә, уәд!

— Зәронд әррайә зәронд куыдз хуыздәр у, әз мә кард дә хуызәттәм нә ласын, зәронд хәрәг.

— Гъе, уәздан афицер, хуы дзурын куы зонид, уәддәр ахәм ныхас зәгъын йә цәсгом нә бахъәцид.

Нәй! Ницы та цәуы ам дәр дә фәндонәй, Дзанг. Ныртәккә цы загътай афицерән, ды дәхәдәг ахәм әфхәрд никәмән ныббарис, фәлә, уәздан кәй схуыдтай, уый та цы бакодта?

Сисгæрон бадæн дурыл бады æмæ дыл уырдыгæй æрбату кодта. Гъе, уый дын йæ дзуапп. Ныр та ма цы æрымысдзынæ?

Уæддæр та, æхсонджын дамбацайау, фыдæлтыккон зонд фæтых ис Дзангыл æмæ ма иу хатт бафæлвæрдта. Ау! Худинагыл худын цы адæм нæ зонынц, уыдон хъуамæ адæм дæр ма хуыйной.

— Иу ныхас ма, афицер! — фæхъæр кодта Дзанг. — Де 'взаг æлгъитынмæ хорз арæхсы, ту кæнынæй дæ теуа дæр нæ амбулдзæн, фæлæ ма мæм иу ныхасмæ байхъус. Иунæг зæронд лæг фембæлд ацы хъæуы раз дæуыл знаджы охыл, æмæ фæтарстæ. Дæ хæппуд зæрдæ дæ худæджы бамбæхстай. Фæлæ-ма бакæс де 'фсæддонтæм! Уыдон та дæуыл худынц, Дæ абоны хъæру дын искуы æрымысдзысты. Фæйна лæгæн æй уæддæр радзурдзысты. Бакæс-ма сæм, бакæс!

Афицер худæнбылæй йæ цæст ахаста йе 'фсæддонтыл. Æмæ, кæс-ма, æцæг йæ кæстæр афицер, мæстæймарæгау, хинхудт кæны. Уæд гвардионтæ та? Кæмæ дзы бакæсы, уый йæхи иннæрдæм кæсæг скæны. Федта афицер æлгъаг, мæстæймарæг цæстæнгас. Чи зоны, ацы хатт фæрæстмæ Дзанджы хъавд. Йæ кард мæсты тъыст æркодта йæ кæрддзæмы æмæ дзуры:

— Уæдæ кард хæрæджы саргъыл æрцауындзæн дæр ис. Уый бæсты дæ разы æхсидав бабæтт дæ астæуыл, хъæбатыр уымæй дæ!

Уыцы ныхасмæ афицер кардæлвæстæй фæгæпп ласта. Дыууæ цонджы, дыууæ карды хъуамæ скæной иуæн кад, иннæмæн — худинаг. Рагæй нал райста Дзанг йæ къухмæ ацы хæцæнгарз, фæлæ фидар у нырма йæ цонджы хъул.

Гвардионтæ æрбамбырд сты хæцджыты алыварс. Дзанг арæхстджын æвнæлд куы фæкæны, уæд та афицертæй иу февналы йæ дамбацамæ, куы та, цыма йе 'мбалы кард йæхи къухы ис, афтæ архайын райдайы.

Æхсаргæрдтæ кæрæдзийыл расæрф-басæрфæй Дзанг уайтагъд афæлмæцыд. Æвиппайды иу къахдзæф фæстæдæр алаууыд æмæ кард расæрфта йе знагыл. Æххæст нæ бахæццæ кард, афицеры бæрзæйыл гæзæмæ баныдзæвд йæ бырынкъ. Дыккаг риуыгъд къухы нал бафтыд. Фæцыд гæрах. Дзанг фæлæбурдта йæ галиу уæхскмæ, æрхауд йæ мидбынаты. Сагъдауæй аззадысты æфсæддонтæ. Афицертæй иуы къухы федтой дамбаца. Хорз нæ фæкаст уыцы фæскъуымæй æхст кæмæдарты. Дзанг æмбонды цур æрхауд. Фырмæстæй йæ цæстысыг нал баурæдта. Æхсгæ чи фæкодта, уый йæм бацыд æмæ йын ехсы бырынкъæй йæ худмæ бавнæлдта.

— Кæуыс, зæронд хæрæг! Ку, ку!

— Уæй, сау афицер. Иу ныхас ма дæумæ дæр. Махмæ туг цæстысыгæй нæ фехсынц.

Фæцыд дыккаг гæрах, æмæ сау афицер, Дзанджы уæхск чи фæцæф кодта, уый дæлгомæ ахауд. Кæй ницæмæ дардтой, музейы нывæринаг кæй хуыдтой, уыцы æхсонджын дамбаца Дзанджы фæндон баххæст кодта. Фæдта ма Дзанг, афицер йæ зæрдæмæ куыд фæвнæлдта, уый. Йæ раны сæмбæлд тымбыл зды нæмыг.

Сонт худт ныккодта Дзанг йæ дзыхы дзаг. Йæ галиу цонг нал стасыд, фæлæ рахизæй дамбаца йæ хъуырма æрбалвæста, ныхъхæбыс ын кодта. Уый уæлвæд фæцыд æртыккаг гæрах, æмæ Дзанг адæргъ зæххыл. Адæм фæпырх сты. Сбирæ сты гæрæхтæ Дзанджырдаæм. Уымæн та ма цы уæлдай уыд! Кардæй йемæ чи хæцыд, уый райста йæ сæрылхæцæджы туг. Фæлæ нæмгуытæй иу æфсæддонтæй кæйдæр рæстдзæвин хъавдæй æрбацыди æмæ Дзанджы марæг афицеры сæрымагъз ныппырх кодта.

Æрсабыр æхст. Кæстæр афицертæй иу бауад Дзангмæ, йæ къахæй йæ скъуырда. Æрæвнæлдта дамбацамæ. Райсынмæ йæ хъавыд, фæлæ зæронды æнгуылдзтæ афтæ нындæгъдысты дамбацайыл, æмæ ракъæдз кæнын дæр нæ бакуымдтой. Топпы хъæдæй ныцъцъæл кодтой мард æнгуылдзтæ.

...Арты пиллон æрмынæг. Калд сыджытцары бынæй ма æрдæгсыгъд хъæдтæ цъæх фæздæг уадзынц, æмгуыдын амат тъæпæнсæр хæдзæрттæ къахыртæй лæууынц, марды æнæсæр чырынтау гомæй баззадысты, сæ дурын къултæ сырх адардтой мидæгæй, æдде фæсау сты.

Мæнæ дын уый та, Дзанджы хæдзары раз цы рæхснæг бæрзоид бæрз бæлас зади, уый. Хæдзарыл арт куы сирвæзт, уæд уый тæвд бахæццæ бæрзмæ. Лыстæгæвзаг сыфтæртæ æрбатымбыл сты, цыллæхуыз даргъ лыстæг къалиутæ уæлхъæдæй асау сты æмæ зæхмæ згъæлын байдыдтой. Бæласæн йæ зæнджы царм арты тæвдмæ æрбанцъылдтæ, æрбампылд, маргæй мæлагау, æрбакъæдзтæ, стæй йæм пиллон куы бахæццæ, уæд ссыгъди æмæ амард. Рæсугъд фæлыст бæлас ныр дæрзæг сау фæсмынæй саутæ æркодта, царциаты диссæгтæн, æбуалгъ фыдракæндтæн хъæуы бæстастæу саударæг баззад...

Гварди хъæуæй араст сты æмæ ахæрд кодтой æфцæгыл уæлæмæ.

Цæмæ? Фугæджынаы фалæмæ, æфцæгмæ, иунаг хæдзар дæр нал ис. Цæмæ ма дзы цæуынц?

Хьал цы нæ кæны! Æфцæджы сæрæй фалæмæ — советон бæстæ, советон Цæгат Ирыстон. Уырдаæм сын къах ныварæн нæй. Цæмæ ма цæуынц æгас æфсадæй æфцæджы сæрмæ?!

Хьал цы нæ кæны! Фæлæ ницæйагæн йæ хъуыдытæ дæр ницæйаг веййынц. Меньшевикты хицауад сфæнд кодта, цæмæй советон бæстæйы арæн æнусæй-æнусмæ баззайа Хъазыбеджы хохæй Мамысоны 'фцæгмæ, цæмæй Хуссар Ирыстон мауал уа, цæмæй Кавказы бæрзонд урсбарц бæхæн йæ хуссары уаргъ ахауа.

Чи фæмард, уыцы хистæр афицеры бæллиц рагæй зыдтой иннæ афицертæ. Уымæн йæ фæнд уыдис тæккæ æфцæджы сæрстыр митинг саразын, уæлахиздинады митинг.

Нал ын бантыст уый. Фæлæ иннæ афицертæ сæ зæрдыл бадардтой сæ хистæры бæллиц æмæ, кæд удæгасæй нал сирвæзт æфцæджы сæрмæ, уæддæр æй мардæй фæхæссынц семæ уæлæмæ.

Хьал цы нæ кæны! Ницыфенæг цæмайты нæ хъазы!

Цæуынц гвардион æфсад уæлæмæ. Дыууæ марды дæр — семæ.

...Уæле, æфцæгыл æрбахизæн къахыры фæзынд иу лæг... дыккаг... фылдæрæй-фылдæр... Сбирæ сты. Сæ сæрмæ, тæккæ цъуппыл, иу партизаны къухы фæйлауы дзæбуг æмæ æхсырф нывæфтыдимæ сырх тырыса. Рауырдыг кодтой дæлæмæ. Фæцыд топпы гæрæхтæ...

Уыдон — лигъдон адæм, партизанта. Сæ уаргъ, æнæхайыры уæззау уаргъ: бинонтæ, фос æмæ фæллоу — хæстон лæджы хъадамантæ — фæсæфцæг ныууагътой æмæ ныр æрцæуынц знагмæ ныхæй-ныхмæ.

Митинг ферох. Гвардионтæ лидзынц дæлæмæ. Кад кæмæн кодтой, уыцы афицерытæ зæхмæ æрæппарстой, сæ къæхтæй сæ ласынц уырдыгмæ...

О, бецау, зæронд Дзанг! Иу хатт ма уæддæр куы ракаесис! Иунаг, æрмæст иунаг сыбыртт фæцыд фæсæфцæгæй æмæ, кæс-ма!.. Раст загътай, зæронд! Хур скæсэнмæ нæ ныгуылы, нæдæр цæгатмæ. Дæлæмæ комы хæр-хæргæнгæ фæласынц, — ракаес-ма, Дзанг! — де 'ртты* фæллоу — афицерытæ. Туджы зæй рауадзæг йæ тымыгъы бахаудта, зæй йыл фæстæмæ дагъæй æрбасчыл. Сар кæны уыдоны бон, мæнгамад уæлахизæн хиконд цырты сæрæй йæ арф ингæн чи суыдта! Сар кæны уыдоны бон, скæсэнмæ нæ, ныгуыланмæ чи лидзы!

1935 аз

* Ома къухвæллоу. (Ред.)

ТОХ ЦАУЫ АППЫНÆДЗУХ

* * *

Тох цауы аппынæдзух.
 Æвзонгæй
 Мах фæфæнды арæх
 Хæд-зонд æмæ куырыхон уæвын.
 Фæлæ монцтæ
 Сæттын нæ фæкомынц
 Нæ зондæн,
 Нæ комынц
 Сæггы сыкъайы батæрын.
 Гъе стæй ныл раивгъуыйы азтæ,
 Æмæ
 Куы бацауæм нæ лæджы кары,
 Ныгуылæнмæ куы акъул вæййы хур,
 Уæд нæ æрфæнды арæх
 Кæддæрау — æнæсæрфат,
 Фæлæ кæддæрау — æхцон
 Митæ акæнын
 (Цæлхыдзаг хурмæ
 Ирдцæстæй кæсæгау),
 Фæлæ нæ зондыл,
 Фæлæ нæ азтыл
 Нæ туджы хъару нал фæцауы
 Уæд.
 Тох цауы аппынæдзух.
 Ай-гъай.

ИРЫСТОН

Мæ зæрдæ дзаг дæ цин æмæ дæ хъыгæй,
 Дæуæн уыди мæ цæугæ-цард нывонд.
 Æрцыди фыст Историйы дæ ном
 Æрвæрттывды тæссар-мæссар хæххытæй.

1986

РАГОН НЫРЫККОН ЗАРÆГ

Кæнæм, æвæццæгæн, мæрдвынæй,
 Æндæра цас хæссы нæ фын:
 Йæ сау фат маргæйдзаг æрдынæн
 Алайнаг сонт риуы тæлфы.

О, хæхтæ, уаих фæуат, уастæн,
 Фыдæл уæ цæрайæ куы цард,
 Уæд ныр уæ буц зæнæджы мастæн
 Куыд быхсут мадзурайæ 'нцад?

Нæ нын зæронд уадзынц, нæ — саби
 Фыдгултæ райстой нæм кæрдтæ...
 Аланты 'хсидгæ туг, о, сабух —
 Кæнæ — мæлгæ, кæнæ — цæргæ!

Ирон лæг, де 'фсургъы зынг барцмæ
 Нылвас дæ болат риу æнгом,
 Фыдгул, лæгæй-лæгмæ нæм рацу,
 Куыд фенæм не знаджы æргом.

Сæ къух нæ лæвæрдтой тæшпудмæ
 Фыдæлтæ — ссардта-иу фыдæх...
 Сызгъæринкоцора лæшпутæй
 Нырма нæ равдæлон нæ зæхх.

О, скифты знæт кадæн, сæ цытæн
 Нырма нæ бамынæг сæ ном,
 Лæууынц, фыдæлтыккон бæрцытау,
 Нырма сæ байзæддаг æнгом.

Сæ фарн бæрзонддæр у цъæх арвæй,
 Æмæ куы бахъæуа æхсар,
 Уæд зæххы саумызон арфæй
 Сæ уидаг суадздзæни æвзар.

1991 азы 30 декабрь

ХÆМЫЦАТЫ Албер

РИССАГ ХЪÆДГÆМТТÆ

* * *

Ир — цыкура, йæ зæрдæ дыууæ дихы,
 Аззад сидзæрау уазалы дур ихыл.

Сау фыдгул æм лæбуры дыууæрдывæй,
 Хæхтыл тулы йæ цæссыг фынк-фæрдыгæй.

Тар — йæ фидæн, йæ ивгъуыд ныххæллæттаг,
 Сайы былмæ уый хинæй къæдз-мæдз фæндаг.

Дардмæ нал зæлы арæх ирон зарæг,
 Хъуысы хастхуыз Бесланæй уæззау хъарæг.

Цард æлхъивы, аркъауау, нæ рыст бæстæ,
 Цыма нал ис нæ хæхты лæджы хъæстæ.

Цыма баззад фыдæлты къуым сидзæрæй,
 Кæмтты сау зæхх мæрзæм мах нæ игæрæй.

Знаг нæ зоны, куы стыхсæм нæ зын цардæй, —
 Арвмæ схъиудзæни не 'ндон фæринк кардæй.

Ногæй ралæудзæн арф кæмтты фарны дуг,
 Хох дæр срæмудздзæн рухсы тын — Иры туг...

ХУССАЙРАГ ИРОН

Цард тохы быдыр у.

Ирон ныхас

О уыцы быдыр!.. Авддæлдзæх фæу,
Дæ тохы хъæрмæ рафтыди мæ уд.

Хæцгæ-хæцын ныззаууат и мæ цард,
Ысуагътай мыл гуыр-гуыргæнаг цъæх арт.

Мæнæй ма баззад цъус æртхутæг, ном.
Хъысмæт мыл хинæй рацыди æргом.

Хыцъыдæттæ мын бадары æдзух.
Æз дæн Ыстыр Хуыцауы хæртæй цух.

Æцæг уарзт, амонд нал æндавынц мæн,
Фыдæлтæ зæххыл хауæггаг ысдæн.

Ысцына зонд, бынтон дæрæн — мæ къæс,
Фыццагау нал у рухс бæллиц цæргæс.

Фæлæ йæ зон: дæу никуы кæнын рох,
Мæлгæ-мæлын дæр не 'рлæудзæн мæ тох...

ХУЫЦАУ

Дæумæ куывтой мæ фыдæлтæ, дæумæ кувын æз дæр,
Нæй а зæххыл дæ рухс зондæй, дæ уаз номæй хуыздæр.

Йæ рыст зæрдæ дæуыл дары зын сахаты зæххон,
Дæ фæрцы йæм уæззау дуджы фæхуды, хурау, бон.

Æууæнды дыл мæлгæйæ дæр, нæ йыл тых кæны хин,
Уый фенкъары нæртон лæгæй, ныфсджын лæгæй йæхи.

О Стыр Хуыцау — нæ фæлдисæг! Фæдзæхсын дыл мæ уд,
Ыскæн нæ хъысмæт амонджын, нæ фидæн та — рæсугъд.

Ныссуйтæ сты нæ хъуыдытæ, ныггалиутæ нæ цард,
Фæлыгъди амонд сусæгæй нæ рыст уæзæгæй дард.

Дæумæ кувын ныллæг къæсы, фыдбылызæй нæ хиз,
Фæсур нæ хæхтæй сау хæрам, дыууæ Ирæн сæ рис.

Æрмæстдæр ма дæуыл дарын мæ тарст зæрдæ, дæуыл,
Зон, нал баззад, кæмæн зæгъон мæ раст ныхас зæххыл.

О Стыр Хуыцау — нæ фæлдисæг! Бæрзондæй нæм æркæс,
Фыдæлты фарн, нæртон хъару тыхст ирæттæн æрхæсс.

КЪАДЗАТЫ Станислав

АРВÆЙ АРФДÆР У НÆ РИС

I

«Мы были изгнаны из наших земель нашими соседями, они ничего не оставили нам, а аланы пожалели нас и приютили, дали нам земли, обучили нас военному делу, привили нам свою культуру, свои обычаи, защитили нас от внешних врагов».

*Г. Кикодзе. Газ. «Сакартвело»,
№ 4, 1917 г.*

Цæй куыд, нæ нæргæ рагфыдæл, бæгъатыр —
Дæ фæдон та куы у йæ гуырæй райгæ.
Цæргæбонты кæмæн лæууыдтæ уартæй,
Гъе, уый ныл ногæй рацыди мæнгардæй.

Дæ урс дæндаг кæмæн дардтай цырагъæн,
Дæ хурхы уый йæ сау дæндаг ныссагъта,
Дæ зæрдæйæн кæй кодтай ды зынаргъдæр,
Йæ сау фырт дыл йæ хъæстæ фат куы суагъта.

II

Зæгъ-ма: куыд и сывæрджын усы марæн?
 Куыд и хæцæнгарз сабимæ ныддарæн?
 Кæнæ куыд и зæронд усы æхсæн?
 Куыд и, зæгъ-ма, цыртытимæ хæцæн?

Куыд и чындздзон чызджыты судзæн?
 Куыд и рынчындæттæ рæмудзæн?
 Сывæллæтты куыд кодтой танктæй цъист?
 Фæйлауæн афтæ уæлмæрдтæ куыд ис?

Куыд ис æвæрæн аргъуантæ мысанæн?
 Цы зæрдæ хъæуы утæппæт хæрамæн?!
 Цыма Сайтан, Руймон, Артъауыз иумæ
 Ам рацыдысты сау фыдгæндты зиумæ.

III

Ныббарут нын, Къоста æмæ Чермен!
 Ныббарут нын, Хазби æмæ Хæсанæ!
 Цæрæм куырмæджы, нæу нын сенæн сен,
 Нæ адæмы æрæвæрынц мысанæн.

Куы бафæллади дуне дæр нæ рисæй,
 Кæдмæ кæндзыстæм алырдæм фæдисхъæр?!
 Фыццаг хатт ныл нæ рацыдысты сайдæй,
 Фыццаг хатт нæм нæ ныббырстой мæнгардæй.

IV

Амырыкæн цы даргъдæр у —
 Йæ къухтæ æви йе взæг?
 Нæ дунейы «цырагъдарæн»
 Куы мары рухс йæ зæрдæ...

V

Цæй мæгуыр дæ, Ирыстон —
 Ныр цалæм хатт гæныстон!
 Дæ хуыздæртæ — нывондаг,
 Фыдгултæ сæм — фыдмондаг!

Кæд райсдзынæ дæ рæзæн —
 Æнгомдзинад фæрæзæн?!
 Дæ Котылы фæдонтæ
 Цæуынц дæ ныхмæ сонтæй.

VI
 Фыдгулты фыддæрадæн
 Æвдудон фест, Ирыстон!
 Æхсидгæ тугæй кадæг
 Дæ хъайтартæ ныффыстой.

Сæ удты рухс æхсонау
 Дæу хурфæндагмæ хоны.

VII

НЫФСЫ ЗАРÆГ

*Сармадзанæй рæвдаугæ никуыма федтон.
 Брытæиаты Елбыздыхæ*

*Алы ирон дæр зынаргъ у нæ чысыл
 зæххæн.
 Кæсæбиты Митя*

*И слава их во всех ветрах поет.
 Байрон*

Цы ма и Чъребайæ Цхинвалы?
 Зындон куы фестади æваст,
 Йæ уасынæй ныффæсус халон,
 Фæлæ æдзæм кæны цъæхахст...

Уæддæр нæма æмбарынц гуырдыз —
 Ирон нæ бакомдзæн цагъар,
 Сæрибар йемæ равзæрд гуырдызæй
 Æмæ йæм ничи дары бар.

Æнæхъæн горæт систой милæн,
 Куыд ма кæна сæ гæрах мæнг!
 Цæуынц сæдæйы ныхмæ минæй,
 Фæлæ нæ амæлдзæн æууæнк.

Цы ма и Чъребайæ Цхинвалы?
 Нæртон адæм, æгæрон ныфс!
 Цы ма и Чъребайæ Цхинвалы?
 Нæ фарн, нæ къонайы рæхыс!

Ирыстон хъахъхъæнынц хуыздæртæ,
 Лæууынц æмриу, цыма мæсыг.
 Æстдæс азмæ нæртон æмгæрттæй,
 О, цалæн ахуыссыд йæ зынг!

Хуыздæр цырт уыдонæн æрмæстдæр —
 Фыдызнагмæ рæстаг фыдох,
 Куы уæм æфсымæртæ сæ фæстæ,
 Куы уа æмхуызонæй нæ тох.

VIII

Ололи кæны фæдис,
 Ризы сагъæсты пырхæндæг.
 Арвæй арфдæр у нæ рис,
 Хæхтæй фидардæр нæ зæрдæ.

ДЫУУÆ ЧЫСЫЛ ХАБАРЫ

ЗУЛМÆЦÆУÆГ

Хæдзары зæронд лæгæй фæстæмæ ничиуал баззад — бинонтæй чи кæдæм ацыд, чи кæдæм. Сæ ног чындр та, горæтаг ирон чызг, зæрондмæ уайсадгæ кодта. Æмæ мæты бахауд, ацæуын æй кæй хъæуы, уый йын куыд бамбарын кæна, зæгъгæ...

Хæдзары хицау цæхæрадонæй æрбаздæхт, æмæ — чындр нæй, фæлæ рудзынджы тæрхæгыл гæххæтты гæбазмæ фæкомкоммæ, афтид агуывзæйы бынæй зынд — уымæй йыл æруæз кодтой, зæхмæ куыд нæ ахауа, афтæ. Райста йæ, кæсы йын йæ фыст: «Æз зулмæ ацыдтæн».

Лæг уадидагæн рафыхт, кæртмæ раздæхт æмæ хъæр систа:

— Дæ цæстгомы цъар дыл æрлæбырæд, уый дын! Цъаммар фæлтæр! Тæссармæ, галиумæзонд! Æмæ зулмæ дæр уымæн цæут!

Хъæрмæ, загъд-заманамæ сыхæгты æвзонг чызг æрбауад:

— Циу, кæимæ хæцыс, Балокка?

— Ахæмимæ! Ды дæр уый хуызæн куы суай, уæд... уæд...

Ахæмæн йæ иу къахыл слæуу æмæ йæ...

— Цы 'рцыдис, цы, Балокка?!

— Кæм ис нæ йед... нæ чындр?

— Æмæ дæм æй куы ныффыста!

— Цы мæм ныффыста?

— Кæдæм ацыд, уый. Æри-ма, æз дын æй бакæсон...

Раздæр уал æй йæхимидæг бакаст, йæ цæстытæ йыл ахафта æмæ фырхудæгæй ныккъæдзтæ, стæй тыхтæ-амæлттæй сфæрæзта:

— Раст нæ ныффыста: зулмæ нæ, фæлæ дзулмæ ацыд — уырыссаг «з»-йæн ирон «дз» фенхъæлдта! Горæтагæй цы домыс?!

— Æнхъæлæй цæрæнтæ нæй, нæй, — бахъуыр-хъуыр ма кодта зæронд лæг.

ХÆУ-ХÆУ

Æмкъул дыууæ сыхаг хæдзарæн сæ иуты куыдз уыдис, мæнæ барæджы уæлбæхæй æрисдæн, зæгъгæ, кæмæй бакæнынц, раст ахæм дынджыр — æнæхъæн Барбос. Иннæты куыдз та сау æмæ урс хъулаæттæ дамкъа — Хæу-хæу.

Æмæ ацы Хæу-хæу чи у, уый иудадзыг дæр хуыссиди сæ кулдуары цур æмæ бынты уынгмæ касти. Исчи ссауы æмæ æдасæй æнкъары йæхи, зæгъгæ, уæд æм хуынкъыл рабыры æмæ йæ лыстæг фæсусбын хъæлæсæй гъæйтт-гъæйтт сисы. Афтæ къæбарсайæн рæйд кæны æмæ фæстæрдæм сыхæгты кулдуарырдæм фæхтахъхъæны.

Уалынджы Барбос дæр сæ хæдзары æддæты æрзилы æмæ йæ бæзджын, йæ уæззау уынарæргъæ рæйдæй цæуæджы фæудаист кæны.

Хæу-хæуыл хуртæ æмæ мæйтæ скæсы, уыцы хъал сæрыстырæй баздæхы сæхимæ æмæ та æнхъæлмæ фæкæсы ног амæддаджы фæзындмæ.

Фæлæ иухатт йæ хъуыддаг нæ ацыд: уынджы цæуæгмæ къобладжын лæдзæг разынд æмæ йын дзы ахъаззаджы хафт ныккодта. Барбос ын йæ тæригъæддаджы хъиу-хъиу куы фехъуыста, уæд ыл йæ къах ауыгъта, афтæ дын хъæуы, зæгъгæ. Æрмæст ма фатчыгъæдæн йæ сæрыл дардæй срæйдта æнæбары хъæлæсæй.

АРТÆ АМДЗÆВГАЙЫ

ИРЫ ФÆСИВÆДЫ ЗАРÆГ

Нæ царды цæджындз та кæддæрау фæтасыд.
Гъæйтт-мардзæ, лæппутæ, кæддæрау фæтасыд, гъей.
Лæджы сæр дæ бахъуыд, мæ чысыл Ирыстон,
Дæ зæххы гæшпæлтæм лæбурынц ызнæгтæ, гъей.

Кæмæ ма бадзурæм, бындурхæлд кæндзыстæм,
Нæ рæзгæ сабитæн хæцæнгарз хæсдзыстæм, гъей.
Цæй, фезмæл, нæ рухс фарн, мæ чысыл Ирыстон,
Нæ фидæны номæй уæлахиз кæндзыстæм, гъей.

Лæг чи уыд, æрлæууыд, фыдызæхх зынаргъ у,
Йæ дудгæ хъæдгæмттæ нывæндтæй æмбæрзта, гъей.
Нæ хуссайраг кæмтты нæмыг-их фæуарыд,
Нæ рагон сыхæгтæй æнцойбон нæ арæм, гъей.

Кæй разы фæзылын ирон лæг, цы кодта,
Зæгъут-ма, хорз адæм, ирон лæг цы кодта, гъей.
Нæ фидæны фарнæн цæрынвæнд ыскодтам,
Гъе уым и нæ аххос, цæрынвæнд ыскодтам, гъей.

Фыдызæххыл тохы æвзонггуыр д рæстуд у,
Цæй, иумæ æрлæууæм æнгомæй, æмбæлттæ, гъей.
Æнгомæй цæргæйæ нæ фидæн рæсугъд у,
Хæлардзинд скæнæм нæ удтæй сыгъдæгдæр, гъей.

* * *

О мæ рæзгæ уд...
Ме 'взонг хæлæрттæ,
Знаджы сау хин арт,
Мах куы басыгъта...
Ныр нæ тæригъæд
Знаджы тугвæдтыл
Зилдзæн аууонау,
Зилдзæн тугисæг...

ÆВЗОНГ ЛÆПУЙЫ ХЪЫНЦЫМ ИРЫСТОНЫ ФЫДБОНТЫ

Сæ бон ныккалой бонджынтæ, сæ бон,
 Мæгуырмæ та хæцæнгарз дæр нæ хауы,
 Йæ къухы фыдтæм февналыны бон
 Æрмæст мæ хуызæттæм æрхауы.
 Æндæр цæуылнæ лæууын уым,
 Ызнаг æнауæрдон кæм бырсы,
 Афтидармæй нæ уадзынц мæн,
 Мæ уды фæдис алкæмæ нæ хъуысы.
 Æмæ мыл ауæрдынц, цæмæй
 Мæ цæстмæ дарой абоны æгуыдзæг,
 Æмæ мæ раст уды рыстæй
 Мæ Ирмæ ма 'рхауа бындзыг дæр.
 Уæдæ хæцут, æнæ хæцæнгарз — æз,
 Хуыцау æвдисæн, дæн цæттæ бырсынмæ,
 Цы фæсивæдæн бандзыг ис сæ хуыз,
 Сæ бынатмæ æрлæудзынæн хæцынмæ.
 Æгъатыр у, æнæбарон у хæст,
 Нæ хуыздæрты нын стъалыгай фæхаста,
 Æрттивдзæн ма ирон арвæй сæ цæст,
 Æвæрдзæн ныл сæ уды фарн, сæ хæстæ.
 Æмæ та ног куы сæрра уа ызнаг,
 Мæнгардæй та ныл тугуарæн куы кæна,
 Сæ нывонд сæртæ хъахъхъæндзыстæм мах,
 Сæ ингæнтыл нæ растдзæни пысыра.

СКЪОДТАТИ Эльбрус

ХУЦАУ, ДÆ ХАТИРÆЙ...

Хуцау, дæ хатирæй, мæ фарст корун æй —
 Ес мæ дигоронау барæ дзорунæй?!
 Ка дæн, нæбал зонун, кæци æрдигон,
 Кæцæй, — адагон дæ æви ардæгон?

Хуцау неци дзоруй, — нур ма ци кæнон?
 Ме 'ргон кæмæ хатон, мæтæ, мæ фæндон?

...Кæддæр сабийдоги 'йгъустон мæ мадæй:
 «Æнде цæмæ лæууис, рауай и надæй,

Мæ хор, мæ бæдолаæ, нивæ, мæ дзæбæх,
Сæумон деденæги зæрийнæ æртæх!..»

Еци фæлмæн дзурдтæй салд мет ку тадæй,
Уалдзæг и тад донау мæ реумæ уадæй.
Фарстон æй, — гъар зæлтæ зæрдæбæл фæцæй,
Цæй адгин дзурдтæ 'нцæ, цирдигон, кæцæй?!
«Уотæ 'и дигоронау, — загъта, — Мади Уарзт!
Ескæд ку хæсса дин де 'взаг ести маст,
Уæддæр ма рагæлдзæ 'й, макæд, дæ уодæй,
Уæд дин Рохс Фиддæлтæй хатир нæ уодзæй!
Адтæй Фидибæстæ уонæн фур егъау,
Иссæй, æнамондæн, нур е куд аргъау,
Рандæй æрвгæронмæ, евгъудмæ, мегъау.
Кæддæр Ас-Дигори бæстæ — æгæнон,
Н' адтæй æ зæнхитæн бæрцæ 'ма кæрон.
Устур Ас-аланти змæлдæй, ахæрау,
Дуйне гур-гур кодта арви цæхæрау...

Гъеуæд сæ баййафта фуддæр фидбилиз —
Æзнаг 'ма емини цъаммар ибилис...
Тъæпæн Дигорæбæл сау ех ниууардта,
Тогæй изæрхуз Фидибæстæ дардта.
Фестадай царддонæ нæгæ 'ма хъуæцæ,
«Æгæстæ кодтонцæ мæрдтæмæ хицæ!»
Уотæ Ас-Дигорæ цагъди ку фæцæй, —
Систадай силгоймаг — Изæд и хъуæцæй,
Тогкалгæ цæститæй туххæй ниххудтæй,
Седзæр сувæллæнтти артæй истудта,
Се 'рхæн билтæбæл син схаста а æвзаг,
Æма нæ бауагъта скъунун нæ муггаг.

...Хуцау, банæхезæ нура фуд рунæй,
Цæргæс дæ лæвар æй — ес нæ дæ бунæй
Барæ æ еу базур уомæн къуæрунæй?
Е ин уæлдай тухтæ ратдзæй тæхунæн?!

...Хуцау, дигоронау мæ фарст корун æй, —
Нур дæр нæма ес мæ барæ дзорунæй?
Хуцау неци дзоруй, — нура ци кæнон?!
Хуцау раги загъта æ загъд, æ фæндон...

ДЖУСОЙТЫ Марат

РИФТАГ

Ис арвы бынмæ рагон хæхтыл уаргъ:
Æгасæй дæр гыццыл Ирыстон — рифтаг.
Æййæфта дугтæ, рæстæджытæ ивта,
Кæмæй нæ хаста арвгæрæтты къах.

Кæддæр уыдис Æрфæныл дæр æдсаргъ.
Уыдысты дзаг йæ нарст дзæкъултæ мифтæй.
Бæркад, æхсарæй, фарнæй уыдис ифтонг,
Æмæ йын кодтой дауджытæ дæр аргъ.

Ныр та тæбæккæй хæхтыл у æфтыд,
Мæгуыргуры хызыны лæг цы ссардзæн?
Чъылдымырдыгæй сафтид ис бынтон.
Дзæвгар хæссынц фыдлæг æмæ фыдбон
Æмæ сæ ницы баззайдзæн æвуд,
Æгасæй дæр уæд къæхты бынмæ хаудзæн.

АБАЙТЫ Эдуард

* * *

Цард Балсæджы цалхæй уæлдай нæу,
Агуры æнæсарыд бынæттæ.
Къайны хохау, уæдæ, фидар лæуу!
Æтт, хыссæйы тула мын куы нæ дæ!..

Сины саст фæрæстмæ вæййы хатт,
Цард та нæу хæстæй уæлдай æнæуи.
Æмæ кæс пахуымпарау йæ уæны;
Ма кæнай рæдыдтытæ фæлхат..

Дуне нæй æнæрæдигæ, нæй,
'Рмæстдæр генийы рæдыд фæстаг у.
Иу хатт æз фæрæдыдтæн, цæмæй
Ахæм рæдыд ма 'руадзон дыккагæй.

АЛÆМÆТ ДЗАУМАТÆ

Мифологон этюдтæ

I. Къухдарæн

1. Къухдарæн — алæмæт дзаума. Мифты хуымæтæг дзаума, хуымæтæг уæвагой нæй. Таурæгъты цы предметтæ ис, уыдон хайджын сты фантастикон æууæлтæй. Фыццагон адæймаг уыди æрдзы хъæбул — цымыдис æмæ æууæндаг, йæ алыварс цы уыдта, уыдоныл дис кодта, æмæ сын йæ поэтикон фантази лæвардта алæмæт миниуджытæ. Мифон хъуыдымæ гæсгæ дзаума кæнæ кусæнгарз архайынц сæхигъæдæй, æххæст кæнынц адæймаджы бæллицтæ. Афтæмæй «орудие обожествляется».¹ Мифты æмæ аргъæутты ахæм дзаума у къухдарæн дæр.

Арвыл стъалыты астæу цæлхыдзаг мæй куыд зыны, афтæ фольклоры, йæ бирæ диссæгты æхсæн, бæрæг дары *къухдарæн*. Адæмон сфæлдыстадæй йын йæ фæлгонц райста аив литературæ. Иууыл æхцондæр разынд романтизмæн. Европæйаг дзырд-аивады, уæлдайдæр та балладæты, романсты, зарджыты къухдарæн ахсы зынгæ бынат, ис ын символон æмæ аивадон-поэтикон нысаниуæг, уымæ баст ваййы персонажты хъысмæт.

Ирон адæм сты ариаг адæмты къабаз, ирон фольклор у сызгъæрин къалиу индоевропæйаг культурæйы стыр бæласыл. Хæстæг адæмтæм уыдис æнгæс уырнынад æмæ зондахаст, уыдонæй æвзæрди æнгæс монон æмæ культурон традицитæ. Уыцы традицитæ ирон мифологи æмæ фольклоры зынынц Æрфæны фæдау, кæд сыл ранæй-рæтты рæстæджы фæлм бады, уæддæр. Ис сын рахатæн æмæ раиртасæн: хъæуы сæм лæмбынæг кæсын, хъæуы сæ бæстон æвзарын.

Абон къухдарæн у сылгоймаджы къухыл фидауцы фæрæз (дарынц æй иуæй-иу лæгтæ дæр), фæлæ уымæн адæмон сфæлдыстады ис æмбисонды æууæлтæ, — сæ уидæгтæ цæуынц рагон царды уагæй, фыццагон зондахастæй, примитивон уырнынадæй.

¹ П р о п п В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л.: ЛГУ, 1986. — 194 ф.

Уыцы уидæгтæ сты арф старинаг, ацы этюд у æрмæст райдайæн фæлварæн, хуымæтæг эскиз.

2. Къухдарæн æмæ миф. Цæмæн у къухдарæн мифон алæмæт? Зæрдыл дарын хъæуы, миф цы у, уый. Миф аргъау нæу. «Рагон адæмæн мифтæ мысæггаг хабæрттæ нæ уыдысты, нæ сæ æрхъуыды кодтой хи ирхæфсынæн кæнæ зонд амонынæн, фыссы Н. Дубов. — Сæ нысан уыди дуне бамбарын, йæ фæзындтæ раиртасын, адæймаг дзы цы бынат ахсы, уый зонын».²

Мифтæ уыдысты зонынады райдайæн фæлварæнтæ, фæлæ адæм *иртасæн куыст* кодтой поэтикон-фантастикон зонды фæрæзтæй. «Мифты миниуæг уæлдай бæлвырдæй зыны фыццагон культурæйы, уым мифтæ сты наукайы эквивалент, æххæст системæ, уыцы системæйы терминты æвдыст æмæ нывæфтыд цауы æгас дуне».³ Хъыгагæн, махмæ нæ мифологи æрхæццæ ис æххæст системæйæ нæ, фæлæ къахыртæй, скъуыддзæгтæй.

Къухдарæн (перстень) у *цæг* (кольцо). Цæг у *зиллакк*, нæй йын райдайæн æмæ кæрон. Уымæ гæсгæ адæммæ касты диссаг, æфтыдта сæ хъуыдытыл, домдта хатдзæгтæ кæнын. «Круг — первичный символ единства и бескончности, знак абсолюта и совершенства».⁴ Зиллакк æвдисы, дæрддзæг æмæ рæстæг æгæрон кæй сты, дунейы фæзындтæн иудзинад кæй ис, иу зылды кæй цауынц, ахæм æмбарынад. Цалх дæр у зиллакк, уымæ гæсгæ кæддæр уыдысты хуры символтæ æмæ дзы адæм уыдтой магион тых.

Миф æмæ фольклоры сюжеттæн ваййы варианттæ, кæд сæ мотивтæ традицион ваййынц, уæддæр. Уыдоны нæй наукон системæ агурæн. Мифты дунейæн ис куыд горизонталон, афтæ вертикалон æвæрд дæр. Скифтæм гæсгæ Зæхх у цыппæртигъон. Уыцы зондахæст бæстон æвдисы Д. С. Раевскийы бындурон куыст, уæлдайдæр та йæ ахъаззаг хай «Модель мира скифской культуры».⁵ Традици цауы скифтæй сæ байзæддагмæ.

Нартæ аразынц æфсæн галуан, йæ цыппар фысыны садзынц Аза-бæласы талатæ. Таурагъон галуан у дунейы нывæдз. Аргъау дзуры: «Чызг райсомæй райста арвайдæн, кæсынтæ систа. Арвы цыппар къабазæй кæдæм нæ фæкаст, ахæм нал

² Дубов Николай. Почему нужно знать античную мифологию// Парандовский Ян. Мифология. — М.: Детская литература, 1971. — 9 ф.

³ Аверинцев С. С. Мифы // Большая Советская энциклопедия. Т. 16. — М.: СЭ, 1974.— 342 ф.

⁴ Символь, знаки, эмблемы: Энциклопедия. — М.: Локид-Пресс, 2005. — 252 ф.

⁵ Раевский Д. С. Мир скифской культуры. — М.: Языки славянских культур, 2006.

баззад, фæлæ дæрдтыл никуы æмæ ницы зыны» («Арвы айдæн»). Ам арвы къабæзтæ сты цыппар горизонты: чызг усгуры агуырдатæ зæххон æмбæхсæнты. Æндæр арғыауы айдæны хицау æргом кæны йæ хæзнайы миниуæг: «Арвы цыппар къабазы кæдæм ацыдысты, уыдонæй ацы айдæнæй кæдæм акæсай, уыцы ран дзы, цы дæ фæнда, уый фендзынæ» (ИА, 290). Зарæджы герой сахъ цуанон «арвы цыппар фарсмæ куы фæдзуры, куы фæхъæр кæны» («Комийы фырт», ИАС, II, 420). Ацы дæнцæгтæм гæсгæ Зæхх у цыппæртигъон.

Фæлæ архаикон мифты Зæххæн ис æндæр формæ дæр. Зæхх у тымбыл, йæ алыварс — зиллакк. Мифологтæ фыссынц: «Зиллачы мотив ахста зынгæ бынат кельтты культурайы. Уый цалхау уыди хуры æнгæс æмæ адæммæ касти æнусондзинады символ».⁶ Ацы мотив парахат у иннæ адæмты мифты дæр. «Уый (зиллакк) у рагон мистикон символ, традицимæ гæсгæ нысан кæны Арв, Дун-Дуне æмæ æгарон рæстæг (вечность). Хатгай æвдыст цæуы Уроборосы хуызы, - уый у, йæ къæдзил чи æууилы, ахæм калм».⁷ Ахæм мотив уæлдай ирдæй зыны скандинавиаг æмæ гермайнаг мифты. Æвирхъау хилæгойы хонынц *Дунеон калм*. Уый «афта стыртæ ныцци, æмæ цæгау æртыхсти зæххы зиллаккыл».⁸

Ацы мотив у универсалон мифон æмбарынад. В. Иванов фыссы: «Рагон индиаг дунеон Калм (Шеша) йæ уæлæ дары зæхх. Æнгæс космосон функци скандинавиаг мифологийы æххæст кæны Мидгарды Калм Æрмунгард, — уый цæры океаны æмæ ронау æртыхст æппæт зæххыл...»⁹

Цы иудзинад ис зиллаккæн (цæгæн) æмæ дунеон Калмæн? Уый тыххæй ис наукон хатдзæг: «Кольцо имеет круглую форму, а потому оно символизирует бесконечность. Говоря о мифологеме круга, нельзя не вспомнить змею, кусающую свой хвост (Уроборос); эта змея на самом деле — правильная кривая линия без начала и конца, символ космоса наравне с иными аналогичными символами, прежде всего — с мировым яйцом».¹⁰ Ацы хатдзæг наукæйы гуырысхойаг никамæн у.

⁶ Кельтская мифология. Энциклопедия. — М.: Эксмо, 2002. — 539 ф.

⁷ Символы, знаки, эмблемы. 252 ф.

⁸ П е т р у х и н В. Мифы древней Скандинавии. — М.: Артель АСТ, 2002. — 66 ф.

⁹ Иванов В. В. Змей // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I. — М.: СЭ, 1987. — 470 ф.

¹⁰ Королев Кирилл. О кузнецах и кольцах // В а г н е р Рихард. Кольцо Нибелунга. М.: Эксмо-Пресс, 2001. — 752 ф.

Скифты зæрин аивады арæх сты, сырд (бирæгъ, саг, пантерæ) тымбылæй, цæджы хуызы, æвдыст кæм цæуы, ахæм нывтæ». ¹¹

Ирон мифологи нæ рæстæгмæ æрхæццæ ис æххæст системæйæ нæ, фæлæ скъуыддзæгтæй. Уæддæр нын ныфс дæтты кубырыхон æмбисонд: «Бæх кæм стулы, уым дæр ма æрду аззайы». Уыцы æрдуты хъæуы агурын. Æвдисæнтæ æмбырд кæнын хъæуы халгай.

Нарты эпос у ирон царды *арвайдæн*, фыдæлты зоньндзинæдты *архив*. Йæ хæзнадон — æгæрон дуне, йæ диссæгтæ — æнæнымæц стъальтæ. 1942 азы Цхинвалы рацыд эпос «Нартæ». Чыныгæн нывтæ скодта Тугъанты Махарбег. Номдзыд нывгæнæг иттæг хорз зыдта адæмон сфæлдыстад. Чыныджы хицæн виньеткæтæ æвдисынц, йæ къæдзилыл йæ дзыхæй чи хæцы, ахæм калм, уымæ сты къухдарæны хуызæн. Гуырысхойаг нæу, нывы сюжет мифон традицийæ кæй цæуы, уый.

Кæсæм кадæг «Айсана æмæ Сайнæг-æлдар»: «Арпаны быдыры ис фæткъуы бæлас. Йæ алыварс æртыхст æмæ йæ хъахъхъæны залиаг калм. Калм йæ къæдзил дары йæ дзыхы æмæ йæ цъиры иудадыг. Арпан-паддзах калмæн æрвылрайсом хæрд æмæ нозт ласы æстдæс цæды галтыл». ¹² Уыцы залиаг калм ницы ауадздзæн дунеон Калмæн, Уроборосæн, Æрмунгандæн.

Калм æмæ бæласы хабар ис аргъæутты дæр. Бæх фæдзæхсы йæ барæджы: «Фæткъуымæ дын æвиппайды бацæуæн нæй, залиаг калм ын хъахъхъæнæг у æмæ дæ бахæрдзæн...» («Мæгуыр лæджы фырт»). ¹³

Ирон мифы Зæххы бæсты ис Бæлас. Афтæмæй ирон мифон мотив у бынтон диссаг. Калм хуымæтæг фæткъуы бæлас нæ хъахъхъæны: уый у дунеон бæлас (мировое дерево), космосы символ. «Бæлас — дунеон кæнæ космосон — уыди, мифон-поэतिकон зондахæстæн типикон чи у, ахæм фæлгонц, йæ хуызы бацыд дунейы конд (модель мира)». ¹⁴ Мифологон традици дунейы вертикалон арæзт æвдисы хох кæнæ бæласы хуызы: йæ бындзæфхад амоны дæлзæхх (дæллаг дуне), йæ зæнг — уæлзæхх (астæуккаг дуне), йæ сæр — арв (уæллаг дуне).

Уыйадыл нæ бон зæгъын у: нæртон кадæджы фæткъуы бæлас у космосы мифон нывæдз, йæ алыварс цы калм æртыхст, уый

¹¹ Хазанов А. М. Золото скифов. — М.: Советский художник, 1975. — 47 ф.

¹² Сказания о Нартах. Осетинский эпос. — М.: Советская Россия, 1978. — 255 ф.

¹³ Ирон аргъæуттæ. — Сталинир, 1956. - 49 ф.

¹⁴ Русская мифология. Энциклопедия. — М.: Эксмо, 2006. — 44 ф.

та у зиллачы символон фæлгонц. Ирон æмæ европæйаг мифты мотивтæн ис иу мифологон традици, уыдон æвзæрдысты иу зондахастæй, иу поэтикон уидагæй.

Ирон мифологон традицийы бæласы функци æххæст кæны æнæхъæн хъæд дæр — Хетæджы къох. Хонынц æй *Тымбыл хъæд*. Дзодзыккаты Зæидæ куыд хъуыды кæны, афтæмæй ацы дыккаг ном равзæрд эвфемизмы фæткæй æмæ «æвдисы фæдзæхст хъæдæн йæ форма». ¹⁵ Дзуары хъæдæн йæ ном хуымæтæг эвфемизм нæу. Æвæццæгæн, табуйаг хъæд у дунейы сконды символон фæлгонц.

Ис ма иу цымыдисаг мифон мотив. Скандинавийы мифты арвæрттывды бардуаг Тор хъаймæты разма схæцдзæн Æрмунганды ныхмæ, амардзæн дунеон калмы, фæлæ адзалæй ирвæзæн нæй йæхицæн дæр. ¹⁶ Рукъ æмæ Дзомагъы комкомæ Деметы хохыл къæдз-мæдзыгæй æртыхст дурын таг. Таурæгъмæ гæсгæ, уый уыди залиаг калм, — хылди адæмы хæрынмæ, уæд æй Уастырджи æрдзæхст ластва ехсæй, æмæ калм цавдур фестæди. Таурæгъы зыны рагон миф: дунеон хохы алыварс æрзылд дунеон калм.

3. Зиллакк æмæ йæ магион тых. Фыццагон адæмæн зиллакк уыди космосы нывæдз, уымæ гæсгæ дзы æнхъæлдтой магион тых. Фынг у табуйаг дзаума, æмæ йæ ирон адæм арæзтой тымбыл. Хуыцаумæ куывтой тымбыл чъиритæй (æртæдзыхонтæ фольклоры никæцæй зынынц). Къарол Артуры рыцарьтæ бадтысты тымбыл фынджы алыварс. Уыцы *тымбылтæ* æвзæрдысты мифологон æмбарынадæй. Кафт уыди ритуалон *архайд*, æмæ, æвæццæгæн, тымбыл кафт æмæ тымбыл симд дæр уыцы традицийæ цæуынц. Зиллакк (къухдарæн) бæркад кæй дæтты, уыцы уырнынад хурвæдау зыны гермайнаг мифты. Нибелунг Альберих Вагнеры оперæйы дзуры:

*Æрмæст къухдарæн баззайæд мæнæн,
æндæр хæзнадон дымды фæуæд:
мæ къæбиц уый фарнай уæд
дзагæй дзагдæр кæндзæн.*

Уыцы къухдарæны уыдис «æгæрон хъомыс».

Зиллаккæн уыдис *хъахъхъæнæн* функцитæ. «Бирæ легендæтæм гæсгæ, фыдбылызтæ нæ уæндынц, зылды мидæг цы маг ис, уымæ, фæлæ йæ ныккъабæзтæ кæндзысты, куыддæр магион зиллакк

¹⁵ Дзодзыккаты Зæидæ. Сусæггонд дзыраты миниуджытæ. — Рæстдзинад, 2008, 20 май.

¹⁶ Скандинавская мифология. Энциклопедия. — М.: Эксмо, 2004. — 562 ф.

фехæла, афтæ». ¹⁷ Гриммты аргъауы фыд æмæ фырт рацыдысты быдырмæ, фырт æрхахх кодта зиллакк, æмæ слæууыдысты йæ астæу, — уым æдас уыдысты фыдбылызы сау лæгæй («Король с Золотой горы»). Ариосто йе стыр кадаг «Нæрæмон Роланд»-ы фыссы: рæсугъд Анжеликаейы денджызон руймонæй хъахъхъæны йæ къухдарæн.

Ахæм уырынынад уыдис ирон адæммæ дæр. Лæг-иу æхсæв æддæ куы баззад, уæд-иу цыргъагæй йæ алыварс зиллакк æрхахх кодта æмæ йæ мидæг хуыссиди æдасæй: нæ йæм уыд бахизæн хаххы сæрты нæдæр хæйрæгæн, нæдæр уæйыгæн.

Ацы мистикон æууæлтæ бæлвырд-бæрæгæй æвдисы ирон таурæгъ «Мæгуыр лæг æмæ хæйрæджытæ». Уым ис ахæм цау: «Мæгуыр лæг Уастырджимæ бацыди адгур. Уастырджи йын радта мел, хордзентæ æмæ иу мæцъис. Рахаста сæ мæгуыр лæг æмæ хæйрæджыты паддзахмæ ныццыдис. Мейданыл тымбыл хахх æркодта æмæ йæ астæу сбадти. Хаххæй æрбахизæн нæ уыди нæдæр топпы нæмыгæн, нæдæр къахæн: тых æрбахæссæн æм нæ уыди» (ИТ, 85). Уым лæг æдас уыд дæлимонты æфсадæй дæр.

Хаххы фæрцы фыдбылызæй сæхи хызтой цуанонтæ дæр. Таурæгъы герой Лæджийы фыртыл баталынг хæхты. Уый «æртыдта фæсал йæ дæлармы дзаг, лæгæтмæ йæ бахаста, лыстæн бакодта, карды бырынкъæй æрхахх кодта лæгæты бацæуæны иу къуымæй иннæ къуыммæ» æмæ бынаты хицауыл йæхи бафæдзæхста. ¹⁸ Хахх зиллакк кæй уыд, уый таурæгъгæнæг бæлвырд нæ зæгъы, фæлæ гуырысхойаг нæу.

Дзæвгар уыдысты зиллаччы магион функцитæ. «Антикон культурайы цæг, цонгдарæн (браслет), къухдарæн кæнæ хъуырдарæнæн (ожерелье) уыдис тыхдæттæг нысаниуæг, уыдон фидар кодтой уд æмæ буары бастдзинад. Дардтой сæ, цæмæй уд лæууа буары фæлгæтты, æмæ-иу сæ рафтыдтой, куы мардысты, уæд». ¹⁹

Зиллакк æмæ къухдарæн (цæг) сты иу нывыл арæзт. Къухдарæн мифологийы райста зиллаччы æууæлтæ, йæ магион тых. Уыцы мотив зæлы нæ эпосы: «Радта Сатана йæ диссаджы къухдарæн Сосланмæ. Сослан ахаста къухдарæн æмæ дзы денджызы былыл стыр зиллакк æркодта, — фестæди дзы æфсæйнагæй стыр сау галуан. Йæ цыппар фысыны йын ныссагъта Аза-бæласы

¹⁷ Символы, знаки, эмблемы. 253 ф

¹⁸ Цæгæраты Созырыхъо. Мæсыгамайæг. — Орджоникидзе: Ир, 1984. — 44 ф.

¹⁹ Символы, знаки, эмблемы. — 252 ф.

сыфтæ» (НК, II, 530). Ам ирдæй зыны зиллакк æмæ къухдарæны иудзинад, сæ магион тых.

4. Къухдарæн — тыхбары æвдисæн. Фыццагон адæмæн къухдарæн сси тыхбары (власть) æвдисæн. Библийы таурæгъты Иосифы курдиат куы рабарæг ис, уæд «фараон йæ къухæй рафтыдта йæ къухдарæн, бакодта йæ Иосифы къухыл» æмæ йын адæмы сæрæй æркувын кодта (Бытие, 40; 41:1-45).

Грекъаг мифты ис ахæм эпизод: «Кæд æцæг хуыцау Посейдоны фырт дæ, уæд æй хъуыддагæй равдис: денджызы бынæй схæсс къухдарæн, — загъта Минос Тесейæн æмæ денджызы баппрæста сызгъæрин къухдарæн». ²⁰ Тесей сæххæст кодта уыцы тæссаг фæлварæн. Ацы мифон мотив æвдисы, къухдарæн социалон статусы æвдисæн кæй у, уыцы стыр нысаниуæг.

Ахæм фæтк уыди Рагон Ромы дæр. Светоний йæ чыныг «Дыууадæс цезары цард»-ы æрхаста цымыдисаг хабар: цезарь Тиберий йæ уд иста, фæлæ «иу афон æрчыцыдта, кæсы æмæ базоны, куы бауадзыг, уæд ын йæ къухдарæн рафтыдтой; уый йæ уайтагъд æрдомдта фæстæмæ» («Тиберий», 73).

Къухдарæн паддзах æмæ тыхбары атрибут кæй у, уыцы традици баззад Италийы бирæ æнусты. Дж. Боккаччо фыссы: иу фæрныг лæг рахаста уынаффæ: «Къухдарæн йæ фырттæй кæуыл бафæдзæхса, уый уыздæн йæ барджын фæдон, иннæтæ йын хъуамæ æххæст кæной йæ барвæнд, хистæрæн куыд æмбæлы, афтæ» («Декамерон», I, 3).

Къухдарæн паддзахы статус æвдисæг уыдис рагон Ираны дæр. «Шах-наме»-йы Артаваз зæгъы узурпатор Заххакæн: «Хъысмæт дын радта тыхбары къухдарæн» («перстень власти»). Ног паддзах чи свæййы, уымæн лæвард цауы сәрмагонд къухдарæн. Иу паддзах йæ бынат дæтты йæ фыртæн, æмæ поэт зæгъы:

*Он знал, что избранник достоин дворца,
Печати и перстня, меча и венца.*

Джами суинаг паддзахæй зæгъы: «Достоин стал он перстня и венца». Ирайнаг традици къухдарæн æвары худы (венец) æмсæр.

Пысылмон мифологийы зынга бынат ахсы куырыхон Сулайман (Сулейман), кад ын кæны Хъуыран (21:78-79). Æмбисондаг у йæ къухдарæн: «уый йын дæтты тыхбар æмæ тых. Уыцы къухдарæны фæрцы Сулайманы вазир æрбахаста Билкисы

²⁰ Кун Н. А. Мифы и легенды Древней Греции. — М.: АСТ, 2004. — 231 ф.

кьæлæтджын Йеменæй Иерусалиммæ... Иухатт кьухдарæн бафтыди сайтан Сахры кьухы æмæ уый фæрцы дыууиссæдз боны сси паддзах Сулайманы бæсты. Уыйфæстæ йын фесæфти денджызы, Сулайман æй ссардта кæсаджы гуыбыны æмæ фæстæмæ байста йæ паддзахдзинад». ²¹ Кьухдарæны хьомысæй йæ бар цауы канд адæмыл нæ, фæлæ сырдыл, мæргътыл æмæ зинтыл дæр, зоны сын се 'взаг æмæ йын æнтысы бирæ хьуыддæгтæ.

Ацы кьухдарæны алæмæт миниуджытæн æмбисонды поэтикон хуыз дæтты Хафиз йæ иу лирикон газелы — йæ уарзон чызгæй зæгъы:

*Дивный рот ее сладчайший — не кольцо ли
Сулеймана?
Перстень губ ее рубинов — властен править
всей землей.*

Галуантæ-иу бынатæй æндæр ранмæ чи хæссы, йæ хицауы æппæт фæндтæ чи æххæст кæны, ахæм кьухдарæн ис азербайджанæг æмæ сомихаг фольклоры дæр.

Кьухдарæн у, чырыстон динæ кузджытæй бæрзонд бынат чи ахсы, уыдоны нысан дæр. Мифтæ иртасæг фыссы: «Кольцо является также одним из знаков церковного отличия. В последнем случае может рассматриваться и как символ власти, и как символ союза». ²² Вальтер Скотты роман «Айвенго»-йы аббаты базонинц йæ «сæвджын сызгъæрин кьухдарæнæй».

Кьухдарæны ацы миниуæг рæстмæ нæ зыны ирон фольклоры. Æвæццагæн, ферох ис адæмæй, бирæ æнусты нæм паддзах æмæ сауджынтæ кæй нал уыди, уый фæстиуæгæн.

5. Кьухдарæн — амонд æмæ тыхдæттæг. Кьухдарæн (цæг), куыд хуры символ, афтæ мифты райста алæмæт миниуджытæ. Зындгонд у грекыг миф Самосы тиран Поликраты кьухдарæны тыххæй. Бæстон æй нывæнды Фенелоны уацау «Аристонной хабæрттæ», æппæт дзыллæтæн æй базонин кодта Шиллеры балладæ «Поликраты кьухдарæн». Алæмæт дзаума йæ хицауæн уыйбæрц хæрзтæ хаста, æмæ лæг тæрсын райдыдта æгæр амондæй. Поликрат кьухдарæн фехста денджызмæ, фæлæ кæсаджы хуылфы фæстæмæ æрбафтыд йæ хицаумæ. Кьухдарæн

²¹ Пиотровский М. Б. Сулайман // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. — М.: СЭ, 1988. — 475 ф.

²² Холл Джеймс. Словарь сюжетов и символов в искусстве. — М.: Крон-пресс, 1999. — 303 ф.

кæсагимæ йæ хицауыл æнæнхъæлæджы кæй сæмбæлы, уыцы мотив ис британиаг аргъауы дæр («Кæсаг æмæ къухдарæн»).

Европæйаг фольклоры парахат у ацы мотив. Уымæн æвдисæн — италиаг аргъау «Алæмæт къухдарæн». Зæронд ус (мифон персонаж) бузныгады номыл уæздан лæппуйæн дæтты къухдарæн æмæ зæгъы: «Ацы къухдарæнæн аргъ нæй. Æнгуылдзыл æй фæзил, æмæ дæ цыдæриддæр бафæнда, уый дын ратдзæн».²³ Йæ бон у дзаг фынг æрхæссын, быгъдæджы галуан фестын кæнын æмæ а. д.

Къухдарæны кой арæх цæуы Нарты каджыты. Уым дæр хайджын у æнгæс æууæлтæй. Сохъыр уæйыг йæ лæгæты зæгъы Уырызмæгæн: «Мæ тых æмæ мæ амонд сты мæнæ ацы къухдарæны, æмæ йæ дæ къухыл куы бакæнай, уæд дæу фæуыдзысты».²⁴ Ацы мифон мотив бахауд кæсæджы таурæгътæм дæр, æрмæст уым Уырызмæджы раивта цавæрдæр Хагур.

Ирон эпикон-мифон мотивмæ бынтон хæстæг у венгриаг миф, бæлвырд æй кæны аргъау «Æртæ зæринхъуын фыры». Фыййау фæци уæйыджы ахæсты — хæры йын йæ фос. Лæг фæцарæхст, уæйыджы цæстытыл бакалы æхсидгæ сой, æмæ тыхгæнæг бакуырм вæййы. Уæйыг лæппумæ баппары къухдарæн æмæ зæгъы: «Дæ къухыл æй бакæн æмæ дын амонд хæсдзæн». Фыййау къухдарæн бакæны йæ кæстæр æнгуылдзыл, æмæ уый хъæр кæны: «Ардæм, ардæм, куырм уæйыг!» Лæппуйæн гæнæн нал уыд, æнгуылдз кардæй ахауын ласта æмæ йæ æнæбын цадмæ бавзылдта. Къухдарæн йæ сидт нæ уадзы, уæйыг цады бацыд, аныгъуылд æмæ бабын ис.²⁵

Мотив хицон у бирæ адæмты мифтæн. Ис æфсымæртæ Гриммты аргъау «Абырæг æмæ йæ фыртты» дæр. Æрмæст ам къухдарæн йæхæдæг нæ дзуры, фæлæ йæ магион хъомысæй дзурын кæны уæйыджы уацары: «Æз ам дæн! Æз ам дæн!» Афтамæй къухдарæн йæ хицауæн у ахсæн фæрæз, уæйыджы амæттагыл у комдзæуæг.

Æнгæс эпизод ис уырыссаг аргъауы дæр. Герой Борма Ярыжка уæйыджы цæсты ауадзы æхсидгæ къаладон, стæй ахæстæй раирвæзт цæуы фæрцы. Фæлæ уырыссаг версийы къухдарæны функциæ æххæст кæны гыццыл сызгъæрин фæрæт.²⁶ Алæмæт къухдарæны мотив ис былинаеты дæр: номдзыд бæгъатыр бæллы, ахæм дзаума мæ къухы куы бафтид, зæгъгæ, уæд æппæт цæрæн

²³ Сказки народов мира в 10 томах. Т. IV. — М.: Детская литература, 1988. — 361 ф.

²⁴ Нарты каджытæ. — Дзæуджыхъæу, 1946. — 50 ф.

²⁵ Сказки народов мира в 10 томах. Т. IV. — М.: Детская литература, 1988. — 275-276 ф.

зæхх иннæрдæм æрзилин («Исцеление Ильи Муромца»).

Къухдарæны диссæгтæ ирдæй зынынц ирон аргъæутты. Хуыцауы хæрæфырт, зæриндзыкку чызг Араби йæ амонæн æнгуылдзæй рафтыдта сызгъæрин къухдарæн æмæ геройæн загъта: «Уыцы къухдарæн дæ къухыл бакæн: гъеныр дæм цы тых ис, иу ахæм тых дæм æрцæудзæн ноджы» («Хъараман-паддзахы аргъау». — ИА, 208).

6. Къухдарæн — йæ хицауы æвдисæндар. Лæджы йæ къухдарæнай куыд базонынц, уый тыххæй ис бирæ цæвиттонтæ фольклор æмæ литературæйы. Уыцы мотивæн ис хъæздыг традицитæ ирон фольклоры дæр. Сатана Сосланмæ æрвиты зæрватыкк-фæдисон æмæ йæм дæтты йæ къухдарæн. «Зæрбатуг æ хъурæй Нарты Сатанай къохдарæн фелваста æма имæ ‘й февардта. Сослан куд нæ рафæсмардтайдæ æ мади къохдарæн!» (НК, II, 491).

Æндæр варианты Сатанайы къухдарæныл ис, æрмæст Æхсæртæггæтæ кæй зонынц, ахæм фыст. Зæрватыкк æй фæхæццæ кодта Сосланмæ. Ацы кадæджы ма фæзынд иу диссаджы мифон мотив, зæрватыкк урсхъуыр цæмæн у, уый тыххæй: «Зæрбатуги хъури уорс ка даруй, йе Сослани мади къохдарæни бунат (фæд) æй» (НК, II, 494).

Хицæн мифон къухдарæнтыл уыдис сæ хицæутты нывтæ. Сырдон хинæй цæуы Мукарайы усыл: «Созырыхъойы къухдарæн æм равдыста, ууыл та Созырыхъойæн йæ конд, йæ уынд уыдис. Ус уыцы къухдарæнмæ бахæлæг кодта» (НК, II, 271). Афтæмæй къухдарæн æвдисæн у йæ хицауы номæн.

Къухдарæн йæ хицауы нысан кæй у, уымæн хуыздæр æвдисæн у «Безаны таурæгъ». Даредзанты лæппу Безан уацары бахауд се знаг Апрасионты мæликмæ. Йæ фыды æфсымæр, стыр герой Ростъом алæмæт къусы (арвайдæны халдих) фены лæппуйы уавæр æмæ йæм фых гогызы хуылфы ныккæндмæ барвиты йæ къухдарæн. Безан уымæ гæсгæ базоны, рæхджы йæ Ростъом кæй фервæзын кæндзæн, уый (ИАС, I, 359). Таурæгъы сюжет цæуы «Шах-наме»-йæ. Уым нæй къухдарæны кой, уымæ гæсгæ, нæ бон у зæгъын: ацы мотив равзæрд ирон мифологон фæткæй.

7. Къухдарæн — тæхæн фæрæз. Фольклоры бирæ ис, удгоймаджы егъау дæрддзæджы тагъд чи хæссы, ахæм фæрæзтæ. Уыдон сты тæхгæ гауыз, æрчъиаг, тæхгæ дзабыртæ. Зындгонд сты олимпæг Гермесы сызгъæрин базырджын сандалитæ. Ирон

²⁶ Демин В. Тернистыми путями титанов. — М.: Вече, 2005. — 184 ф.

эпосы тæхæн фæрæзтæ сты дыууæ зæронд басмахъхъы: уыдон Созырыхъойæн радта хæйрæджыты паддзах Елызбар, æмæ героыи сдавтой дæлзæххæй Нарты дуармæ (НК, II, 48).

Ахæм миниуæг ис къухдарæнмæ дæр. Æфсымæртæ Гримты аргъауы къаролы ус геройæн радта алæмæт къухдарæн æмæ йын загъта: «Ацы къухдарæн бакæн дæ къухыл æмæ дæ цæстыфæныкъуылдмæ фæхæсдзæн, кæдæм дæ фæнда, уырдаæм» («Король с Золотой горы»).

Къухдарæны ацы миниуæг зыны Нарты эпосы дæр. Уайыг Уырызмæгæн загъты: дæуæн базадысты мæ фос, «æма дин мæнæ къохдарæн, ‘ма дæ кумæдæриддæр хъæрттун кæндзæнæй, дæ къохбæл æй ку бакæнай, уæд» (НК, I, 183).

8. Къухдарæн — хуызивæн фæрæз. Эпос æмæ аргъæутты ис алæмæт *нымæтын ехс*. Йæ цæфæй иу уæвагæй фесты æндæр уæвагой. Ахæм магион тых ис къухдарæнмæ дæр.

Уырыссаг аргъауы кæсæм: «Куыддæр къупецы фырт Иван къухдарæн йæ къухыл бакодта, афтæ фести бах æмæ згъорынтæ систа Еленæ-рæсугъды кæртмæ».²⁷

Ирон фольклоры ацы мотив гæзæмæ зыны. Фæлæ йын ис йæ фæд ссарæн. Аргъауы геройы хъæуы фурдыл æфсæйнаг хид саварын. Уарзон чызг ын загъты: «Ууыл та цы мæт кæны! Мæнæ ехс æркъуыр, æмæ хид фестдзæн, стæй йыл къухдарæн стул (атул), фалæрдæм ыл ауай, æмæ æфсæйнаг фестдзæн» (ИА, 276-277). Къухдарæн разынд нымæтын ехсæй хъомысджындæр хуымæтæг хид фестын кодта æфсæн хид. Æнтысы йын, адæймаджы бон саразын цы нæ у, уый.

9. Къухдарæн — ахсæн фæрæз. Уырызмæджы æнæном лæппу фæстæмæ здæхти Мæрдты бæстæм. Уæд Сатана «лæппуйыл йæ къухдарæн фехста. Къухдарæн лæппуйæн йæ къухыл абадти, æмæ йæ йемæ Мæрдтæм бахаста» (НК, I, 254). Сатана ацы ми цæй сæраппонд бакодта, уый бæрæг нæу. Чи зоны йæ фæндыд афтæмæй йæ хъæбулы *æрцахсын*, йæ бауромын, йæ раздахын.

Нæ хатдзæгæн фадат дæтты аргъау «Æхсарджын чызг». Бæх амоны *чызгæн*: «Усмæ-иу бахъав: къухдарæн-иу сис æмæ-иу æй усыл баппар. Ууыл усæн йæ къухтæ андæдздысты» (ИА, 188). Афтæмæй «чызг» æрцахста кæлæнгæнæг хæйрæгусы æмæ йын йæхи фæстæмæ фестын кодта лæппу, дур-калары та — цæрæг сахар.

²⁷ Пропп В. Я. Амынд чиныг, 167 ф.

Уырызмаг æмæ сохъыр уайыджы циклы къухдарæн зоны дзурын. Йæ хицауæн амонь, нæртон лæг кæм æмбæхсы, уый, — афтæмæй æххæст кæны ахсæн функцитæ. Уымæй уæлдай у удджын (персонификация) æмæ æнувыд у йæ хицауыл.

10. Къухдарæн — æвдадз æмæ хæзна. Ирон монон культурæйы, адæймаджы зæрдиаг фæндтæ чи æххæст кæны, уыцы алæмæт у *цыкурайы фæрдыг*. Йæ миниуджытæ йын бæлвырд æвдисы Токаты Алиханы сонет:

*Мæнмæ цыкурайы фæрдыг ныр ис,
Æдзух вæййы мæнмæ æппæт, - цы курон.
Уый нæу зæххон, уæларвонтæй у — хурон,
Дзæбæх кæны фыдниз, уый зоны рис.*

Европæйаг мифты æмæ легендæты ахæм функцитæ æххæст кæны къухдарæн. Уый йæ хицауæн дæтты тыхбар, бархъомыс, хæзна, амонд. Уыцы æууæлтæ нывæфтыд кæнынц Рихард Вагнеры оперон тетралогии «Кольцо Нибелунга» æмæ Джон Толкины эпопейæ «Властелин колец». Англисаг балладæ «Рыцарь Овайн»-ы кæлæндзыд чызг дзуры йæ ирвæзынгæнæгæн:

*Вот королевский перстень — он
Из моря мною извлечен:
Мой талисман от тяжких ран
И от невзгод тебя спасет...28*

Немыцаг поэт И. П. Гебелы поэтикон уацмыс «Сырх карбункул»-ы зæронд куырыхон зæгъы æвзыгъд лæппуйæн: «Мæна дын къухдарæн, айс æй... Ис ыл зынаргъ дур — карбункул; дуры ис сусæг тых... Къухдарæн дæ къухыл бакæн, къух дзыппы ауадз æмæ дзы сисдзынæ æвзист талер».²⁹

Къухдарæн цыкурайы фæрдыгау хосгæнæг æмæ хæзнадæттæг у ирон эпосы дæр. Æхсар æмæ Æхсæртæг адæмы сæрибар кæнынц дæлимонты ахæстæй. Уым Æхсæртæджы къухæй æрхауд æвдадз къухдарæн. Сæфтæгджын дæлимонтæ «йæ алыварс зылдысты, фæлæ йæм хæстæг нæ уандыдысты».³⁰ Ацы эпизодай зыны къухдарæны магион тых: уый у æвдадз, дардмæ æндавы хионты, фыдбылыз æм æввахс нæ цауы. Хонынц æй ноджы *æрзæнфæд*, фæлæ ацы дзырдæн йæ мидис бæрæг нæу.

Ис къухдарæнмæ æндæр уæлардзон тыхтæ дæр. Батрадзы

²⁸ Эолова арфа. Анталогия баллады. — М.: Высшая школа, 1989. — 67 ф.

²⁹ Зарубежная поэзия в переводах В. А. Жуковского. Т.2. М.: Радуга, 1985. — 239 ф.

³⁰ Нартæ. — Цхинвал: Ирыстон, 1975. — 59 ф.

цауын хъауы уеларвмæ йæхи сæрынмæ. Уæд ын Сатана зæгъы:
*Уый дын къухдарæн — фыдæлты хæзна,
 Уеларвон асин зыны йæ рухсмæ,
 Æвæстиатæй фæцу уеларвмæ...*³¹

Ацы хабар æргом кæны къухдарæны хурон æууæлтæ: рух кæны, йæ рухсмæ зынынц, цæстæй уынæн кæмæн нæй, ахæм алаæмæт предметæ, ам — *уеларвон асин*.

11. Къухдарæн раттын — састы нысан. Сослан æмæ Батрадз цæгъдынц, Убырзмæджы марынмæ чи хъавыд, уыцы адæмы. Хæдзарæй дзы чи аирвæзти, уйдон фæлыгъдысты Мыкалгабыры бынмæ. Батрадз сæ суры, фæлæ уым бакуырма ис. Уæд дзуры: «Æйт, Мыкалгабыр, мæ цæсты рух мын мæ бар суадз». Тыхджын бардуаг нæ разы кæны, мæ *уазджыты* мын бахъыгдардзынæ, зæгъгæ. Уæд ын Хæмыцы фырт кæны зæрдæлхæнæн табутæ: «Дæхи стæн, нал сæм бавналдзынæн, стæй мæм цъæх гал ис, æмæ йæ дæ номыл аргæвддзынæн, стæй мæ кæстæр къухы къухдарæн дын мысайнагæн сæвæрдзынæн» (НК, I, 397). Уый уыди диссаджы стыр къухдарæн: «Лæг-иу æй йæ сæрыл куы 'ркодта лæугæйæ, уæд-иу къæхты бын сæмбæлди».

1971-æм азы Уæллаг Зæрæмæджы Мамытты Габойæ фехъуыстон æмбисонды таурæгъ. Батрадз басафта зæдты æмæ бардуагты, баззад ма йын Мыкалгабыр. Тыхджын бардуаг царди Адайы-хохы сæр фидар галуаны. Батрадз уым балæууыд. Йæ хъæрмæ йæм æххуырсты фæлысты ракасти Мыкалгабыр йæхæдæг. Нæртон гуырды домæ, хицаумæ мын бадзур, зæгъгæ. *Фæсдзæуин* зæгъы: «Æгас цу, уазæг. Махмæ уал бæлццонæн фыццаг йæ къух райсынц». Кæрæдзимæ сæ къухтæ куы радтой, уæд Батрадзы арм ссыгъд æмæ йæ пиллон скалд. Уæд болат гуыппырсар зæгъы: «Базыдтон дæ, ды Мыкалгабыр дæхæдæг дæ». Састы нысанæн йæ къухдарæн рафтыдта æмæ йæ бæласы цонгыл бакодта. Цуанонтæ-иу федтой уыцы къухдарæн. Ныр бæлас цъитийы бын фæци.

Къухдарæны мотивæй уæлдай ацы таурæгъ æмæ нæртон кадæджы зыны иу цымыдисаг тенденци. Туалгомы адæмæн бардуагты сæйрагдæр æмæ кадджындæр у Мыкалгабыр. Уыйадыл таурæгъон фæтк Мыкалгабыры скодта Батрадзæй тыхджындæр.

12. Къухдарæн — къайад æвдисæн. Цард ивы йæ хуыз. Ивынц

³¹ Уый дæр уым, 168 ф.

адæмы зондахаст æмæ уырнынад. Къухдарæны мифон æууæлтæй бирæтæ рохуаты баззадисты. Нудæсæм æнусы райдайæны дæр къухдарæн уыди амонды нысан. В.А. Жуковский лирикон герой хъаст кæны йæ хъысмæтæй:

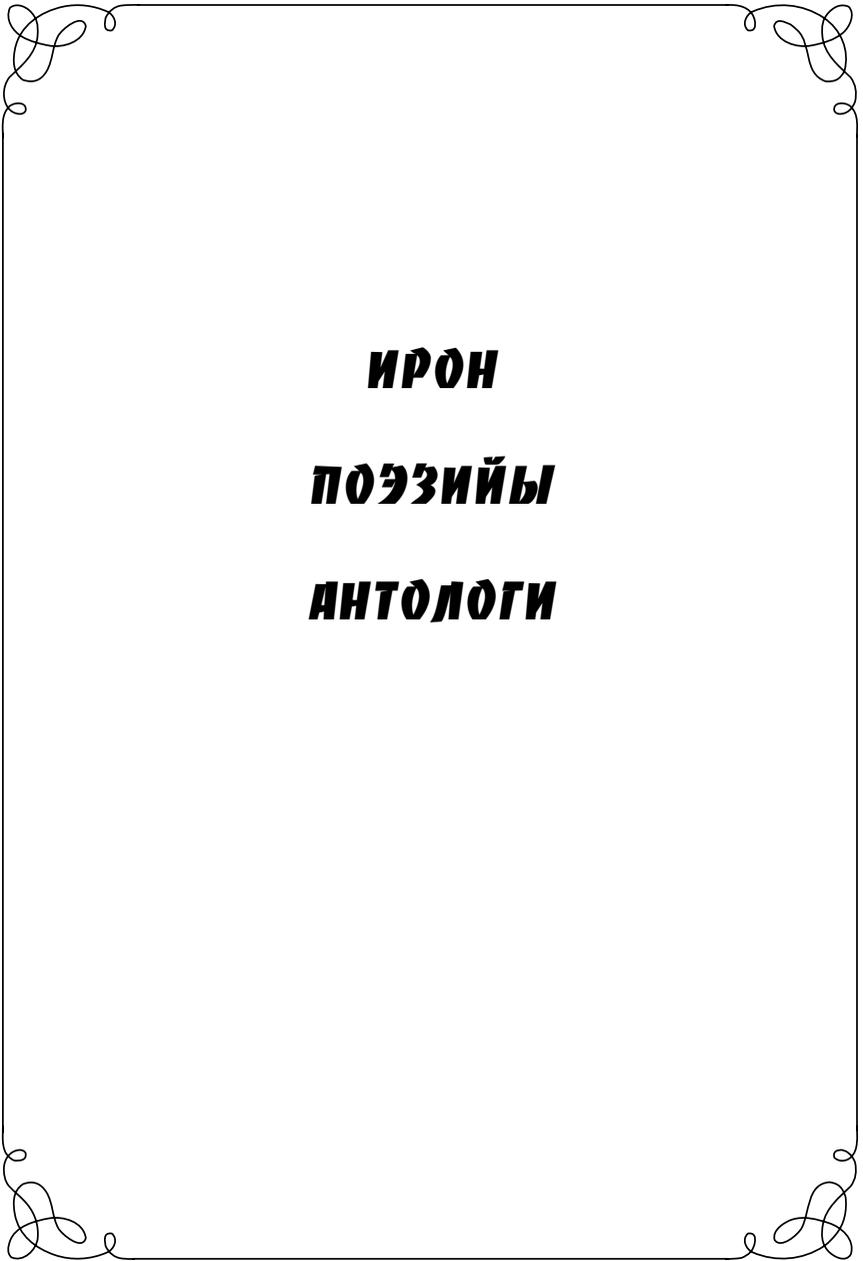
*Кольцо души-девицы
Я в море уронил;
С моим кольцом я счастье
Земное погубил. («Песня»)*

Фæстæдæр къухдарæн сси æрмæст фидыд æмæ къайады æвдисæн: уый бæтты дыууæ уды, иу сын кæны сæ цард, сæ хъысмæт, сæ амонд. Афтæ йæ æвдисы Къостайы «Фесæф!»:

*Дзырд Хуыцауы раз
Радта иннæмæн, —
Къухæй нал ласы
Ныр йæ къухдарæн.*

Ацы алæмæт дзаумаимæ баст уыди бирæ æгъдæуттæ. Мойджын сылгоймаг цæг-къухдарæн дары йæ рахис къухыл, идæдз ус — галиу къухыл. Диссаджы хабæрттæ нын хæссы аргъау «Фосы Фæлварайы фырт Дзудзумар». Цæрынц уарзон æмæ хъæрмудæй Дзудзумар æмæ Хуры чызг Азаухан-рæсугъд. Иу сæудæджер йæ усы зондæй æрдхорд скодта лæппуимæ æмæ дзы куры галуан, пылыстæг дзаумæттæ; фæстагмæ дзы домь, Мæрдты сын дзæнæт уыдзæн æви нæ, уыцы хабар æрхæссын. Дзудзумар тыхсы. Азаухан ын амоны фæрæз: дыууæ аджы фыцæнт къамбецы æхсыр, лæппу, цыма Мæрдтæм араст и æмæ аджы ныггæпп ласта, йæхи афтæ æвдисæд: «Æз мæ къухдарæн рафтаудзынæн. Адæмæй афтæ, цыма цæджджинаджы ныллиуырдауы, фæлæ мæ уаты фестдзынæ» (ИА, 130). Ацы эпизодай цæуы дыууæ хатдзæджы: къухдарæны ис стыр магион тых; ус къухдарæн рахиз къухæй галиумæ куы райвы, уæд сæудæджеры бауырны, Дзудзумар Мæрдтæм кæй ацыд, уый. Сæудæджер йæ хинты амæттаг фæци: лæппуйы бафæзмьдта, фыцгæ аджы ныггæпп ласта æмæ бабын ис.

Нæ рæстæджы, кæддæр алæмæт чи уыди, адæймаг хур, æвдадз æмæ тыхдæттæг кæй æнхъæлдта, уыцы сызгъæрин къухдарæн фæхицæн йæ мифон æууæлтæй. Æууæнк нал ис йæ магион хъомысыл, дарынц æй æрмæст фидауцæн, уый у хуымæттæг зынаргъ дзаума.

ИРОН
ПОЭЗИИ
АНТОЛОГИ

ФИДАРАТЫ РУСЛАН

(1959)

Фидараты Руслан йæ сæйраг хъуыддагыл нывгæнæджы куыст нымайы. Фæлæ, куыд фæзæгъынц, сусæг-æргомай йæ тыхтæ фæлвары литературæйы дæр. Æмæ йын дзæбæх æнтысы. Поэзи цы «æртæ пылыл» æнцайы (сыгъдаг монц-æнкъарæн, хъуыды æмæ хæдхуыз фæлгонц), уыдон ын бæлвырдæй хатæм йе 'мдзæвгæты. Поэзийы хуымы, Къостайы загъдау, йæ риуыгъд — бæрæг. Фыссы, йæ зæрдæ йын цы дзуры, æрмæст уыдæттæ, фыссæнгарз æнæбары нæ райсы йæ къухмæ.

Руслан райгуырди Зæронд Бæтæхъойыхъæуы. Бакасти Дзæуджыхъæуы аивæдты училищейы, стæй йæм фæсидтысты æфсадмæ. Ирыстонмæ куы сыздæхт, уæд куыста нывгæнæгæй. Бирæ хæрзты бацыди чыныгуадзæн «Ир»-æн, журнал «Ногдзау»-æн. Рауагъта дыууæ поэतिकон чыныджы — «Арфæ» (Дзæуджыхъæу, 2003) æмæ «Ныхас» (Дзæуджыхъæу, 2007).

* * *

Нæ кæнын дызæрдыг —
Хъысмæт у рæстæй,
Цыкурайы фæрдыг
Куы фенин цæстæй:

Нæ ракурин исбон—
Бæркад у сæфаг.
Æфстау дæ цы истон —
Нæу амонды фаг.

Æфстауы бæркадæй
Нæй саразæн бын,
Лæг мургай йæ кадæй
Æвæры рæбын.

Цыкурайы фæрдыг
Хæсæй мæ ысуадз.
Нæ кæнын дызæрдыг —
Мæгуырæй мæ уадз.

* * *

Дзурдзынæн, цалынмæ дойны
Бадома мах,
Дзурдзынæн, цалынмæ 'мбойны
Рæзут сымах.

Дзурдзынæн, цалынмæ хъуыса
Кæмтты нæ сидт,
Дзурдзынæн, цалынмæ хъуыса
Дымгæйы 'хситт.

Дзурдзынæн, цалынмæ саумæр
Фестон кæддæр,
Дзурдзынæн, цалынмæ сау мæй
Тава мæн дæр.

Дзурдзынæн, цалынмæ 'ккойæ
Фæхæссон мæ дур,
Дзурдзынæн: хъуамæ мæ койæ
Ракæса хур.

НЫЙЙАРÆГÆН

Уарзтай мæ æгасæй,
Ма мæ схъæрз мæрдты,
Цардтæн æз æдасæй
Тахтæн æз хæрдты.

Зæрдæйы æндиуæн —
Базырджын фæндтæ,
Фæлæ ис æвдиуæн
Зæрдæмæ фæдтæ.

Нæй хъысмæтæн сайæн —
Тухийаг сæрæн,
Царды скъуыд къæссайы
Муртæй нæй цæрæн.

Нæй цæрæн æдасæй,
Нæй тæхæн хæрдты,
Уарзтай мæ æгасæй
Ма мæ схъæрз мæрдты

* * *

Сæр æмбæрзы халас,
Зæрдæ сси къуыбар.
Дон, мæ хъыг мын алас
Дон, мæ зын дæ бар.

Бонтæ, азтæ уайынц,
Не 'нцайы сæ уад,
Кæд нæ фынтæ уайынц,
Уæд нæ цард дæр уад.

Уад нæ цард фæндонæй —
Мыд, кæрдзын, цæхх, сæн..
Нæй æрмæстдæр донæй
Уды цъыф цæхсæн.

Дон, мæ хъыг мын алас
Дон, мæ зын дæ бар.
У мæ уды талас
Азымæй хæдбар.

ÆХСÆВ ИУНÆГÆЙ

Дуне иууылдæр мæн у —
Иунаг цæрæг — æз,
Дуне иууылæй мæнг у —
Нал дзы и фæрæз.

Ахæсс алырдæм дæ цæст —
Талынг æмæ сау,
Ис дзы фехъусæн æрмæст
Хъарджытæ — хæфсау

Ацы саудалынг бæсты
Уд мысы йæ рæз,
Иу цæхæрыл артдæсты
Фу-фу кæнын æз.

* * *

Мигътæ хурæй давынц,
Нал æнцайы хас,
Зæрдæ ма æндавынц
Арт æмæ ныхас.

Арты фарсмæ бадын,
Ирхæфсын мæхи,
Арты карæн бадæн,
Урс-урсид — мæ хил.

Бур сыфтæр ызгъæлы, —
Æрдз кæны фæлхас,
Нæу мæнæн дзæгъæлы
Фæззæджы ныхас.

Мысын æз мæ уалдзæг,
Мысын æз мæ сæрд.
Хъал зымæг, дæ уазæг
Скæн мæ фæллад сæр.

* * *

Уафы зæрин хур йæ тын лыстæг...
Аззæди фæсте æмбисбон.
Тулы мæ уæрдон, тулы сындæг.
Цадæггай ласын мæ исбон.

Тулы мæ уæрдон, тулы сындæг —
Гуыффæ мæ авдæнау узы.
Атахт мæ уалдзæг, мæ фæззæг хæстæг,
Зымæг дæр хъуызы...

Атахт мæ уалдзæг, мæ фæззæг хæстæг...
Акъул цæгатырдæм хур...
Тулы мæ уæрдон, тулы сындæг,
Ласын мæ ингæны дур.

* * *

Хъ. Маринæйæн

Фыр диссагæй — хуымæтæг,
Æргом дзырды нæй къæм,
Мæ зæрдæйы хуымы таг,
Нырма кæм уыдтæ, кæм?

Дзырдта мын арвы айдæн:
“Æмбæлдзыстут кæддæр”.
Æмбарын æй — мæ хай дæ,
Нæ мæ уырны уæддæр.

Æз никуы уыдтæн бонджын
Æмæ нæ дæн цæттæ,
Цы дын ратдзынæн ноджы
Мæ зæрдæйы æддæ?..

* * *

Тар къæвдайы — фен дæ! —
Здухы мигътæ уад, —
Де ’фсонæй куы фендæр
Зæрдæйæн йæ уад.

Сæры сау хъуынты зæй
Ахаста мæ уд.
Ма ракæс хъуынтъызæй
Хуры бæсты худ.

* * *

Арвыл мæй фæдзæгъæл и
Бонырдæм...
Алидзыс мæ дзæгъæлы
Донырдæм.

Æз ысхæцин демæ
Дурыныл,
Ды ысхæцис мемæ
Дзурыныл.

Раздæхид нæ фæндаг
Уарзонæй,
Чи нæ у нæуæндаг?
Базон æй!

КОЛИТИ ВИТАЛИ

(1959)

Колиты Оледжы фырт Витали райгуырди Дыгургомы, Æхсарысар, зæгъгæ, уыцы хъæуы. Каст фæци Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты филологон факультеты ирон-уырыссаг хайад. Куыста Горæтгæрон районы газеты бæрнон секретарæй. 1991 азæй фæстæмæ та у журнал «Ирæф»-ы бæрнон секретарь. Рауагъта æртæ поэтикон чиныджы: «Уаза» (чиныгуадзæн «Ир», 1991), «Сæхоло» (чиныгуадзæн «Ир», 1997), «Мæ царди нивæ» (чиныгуадзæн «Ир», 2006).

* * *

О Æна, сау сæрбæттæн ниббæдтæ,
Уæлабæл ма куд дæ цæрунгъон,
Черменбæл Тулаттати уæздæнттæ,
Марунвæндæ скодтонцæ, мæ бон!
О Æна, цæрун ма куд фæрази,
Куд нæ тонис дзыкко пъæстугай.
Дæ сахъ фурт, Кодзурон Таймурази,

Лæгсирд бал никкодта иуонггай!
Госæма, куд бадис дæ бунати,
Саги хъанзæй ци фурт фæххастай,
Уой абони цъаммар Хъудайнати
Фæсдзæуийнæ кардæй никкарста!
Ка зæгъуй мин æма хъæбæр раги
Адтæй е? Дæ дзубандий хабар.
Ка зæгъуй мин, нур ба нæгъæуаги
Нæ содзуй ирон тог фуд азар?
Ири фарнæ, кæми дæ, ци фæдтæ,
Куд нæ тонуй зæрдæ дæ кудæй!
Дæ къабазæ уадзгæй æ тогвæдтæ
Æсхъеуæццаг фæцæй æ зæнхæй.
Нæ цардæй кæд кадæр гъолти гъазуй,
Ниммехъау кæд кæсуй уомæ гъаст,
Уæд абони куд уон æнæ лазæ,
Уæд абони куд уон æнæ маст!
Нæ цардæй зинаргъдæр нин нæ барæ,
Ири къæс — æнккæтемæн фусун.
Фал хуæддзо æрцæуæг фуд æлдарæн
Куд бауадздзиан нæхе æвдæрсун!

* * *

Нæй мæ бон исфæлдесун мæ гъуди,
Дзиллæйуагъд хумгæрон дзубурау,
Цард цæуй, фал æз ба ургæфтудæй
Уотæхсун дондушур къудурау.

Кæмæ гъарон мæ рист, мæ уæхери,
Ке гъæуй мæхеонтæй ме 'нкъард?
Тæходуйаг, гъе еци æгъзери
Еу гуппæй кæмæн фæууй æ цард.

* * *

Фæззинуй æрвгæрони цæхæртæ,
Соруй цади еу уолæн инней.
Æййевунцæ сæумитæ, изæртæ
Æмхузон еци тар кæрæдзæй.

Æй рагуалдзæг, къæвда æнæвгъауæй,
 Мухцурæй къыбилатæй кæлуй.
 Кедæр реуи кæд уарзт æригъал æй
 'Ма сæударау фæсмонæй кæуй...

* * *

Фæндараст! Дæ фæсте нæ кæсун,
 Нæбал дæн, нæ, мæ хор, еци кари.
 Зин мин уодзæй дæуæй æртæсун,
 Ци гæнæн ес, бухсдзæн мæ уодхарæн.

Нæ цæудзæнæн лигъстæмæ, нæдæр
 Карз ниуæзтæй дæ ном нæ нигæндзæн.
 Ду нæ дæ, уæд дæ бæсти æндæр,
 Æндæрбæл дæр дæу ном исæвæрдзæн...

* * *

О, ци догæ æристадæй,
 Ци сау ех нæ æвдæрзуй!
 Аци радæ, аци цардæй
 Ка нæ ба ни, уæд тухсуй!

Гъезæмари хорхкъæлæтæй
 Нæбал æй нæ бон гъæрзун.
 Адæймагæн æ мæлæтæй —
 Иссæй зиндæр æ цæрун...

* * *

Мæхе зунд ба мæнмæ тухгин кæсуй,
 Нæдæр ба дæ хатгай нæ фæрсун.
 Фал уæддæр дæ сæрæй ци ратæдзуй,
 Ейæ фестуй мæ над æма зунд.

Уогæ ба ду ци дæ мин, мæ мадæ,
 Кæд исуодзæн дæу фагæ дзурдгъон,
 Дуйнебæл кæд цардтæн рæстдзийнадæй,
 Дæу уодæй æз уæд уой фæййистон...

* * *

Фæстаг тунæ рагъбæл исусуй,
Ранигулдæй и хор, фал æ ранди
Кæцæйдæр сосæг дзурд игъусуй,
Кæцæйдæр игъусуй сос дзубанди.

Нæ, уæддæр, нæ дæ кæнун æндæр,
Лæдæрун... ду æндæри ке уарзи.
Фал, уæддæр, цæмæндæрти, уæддæр
Æнамондæн фæвзурис мæ рази.

Дæ уарзтæй æз уогæй æнæ хай,
Ци никкæни зæрдау мæн дæ хъури,
Ци дин кодтон, æдта, гæллæхха,
Ду мæнмæ ци æрцæуи мæ фуни?!

Дæумæ бæлгæй мæ уарзт исусуй...
Ранигулдæй и хор, фал æ ранди
Кæцæйдæр сосæг дзурд игъусуй,
Кæцæйдæр игъусуй сос дзубанди...

* * *

В Южной Осетии грузинские войска, по сути, совершили акт агрессии против российских миротворцев и мирных жителей. Это грубейшее нарушение международного права и тех мандатов, которые когда-то были выданы России мировым сообществом как партнеру по мирному урегулированию. Действия грузинской стороны привели к человеческим жертвам, в том числе, среди российских миротворцев. Ситуация дошла до того, что миротворцы с грузинской стороны стреляли по российским миротворцам, вместе с которыми были обя-

заны выполнять свою миссию по сохранению мира в регионе. Сейчас в Южной Осетии гибнут мирные жители — женщины, дети, старики. И большинство из них — граждане России. В соответствии с Конституцией и федеральным законодательством, как Президент Российской Федерации, я обязан защищать жизнь и достоинство российских граждан, где бы они ни находились.

* * *

Что такое суверенитет? Это верховенство центральной власти. Признает ли Россия суверенитет Грузии? Безусловно, признает, равно как и независимость грузинской власти от каких-либо других властей. Но это не значит, что суверенное государство имеет возможность делать все, что ему заблагорассудится.

Даже суверенные государства должны отвечать за свои действия. Теперь в отношении территориальной целостности.

Территориальная целостность — это отдельное понятие. И если суверенитет основан на воле народа и на Конституции, то территориальная целостность, как правило, показывает реальное состояние дел. И, несмотря на то, что на бумаге все будет и может смотреться хорошо, в жизни все бывает гораздо сложнее. Вопрос территориальной целостности — это очень сложный вопрос, который не решается ни на митингах, ни даже в парламентах и на встречах лидеров. Это желание людей жить в одном государстве. Здесь вы правильно задали вопрос: могут ли и хотят ли осетины и абхазы жить в составе Грузии? Этот вопрос нужно задать им самим, и они дадут на него свой недвусмысленный ответ. На этот вопрос не должна отвечать ни Россия, ни какие-либо другие государства. Это должно происходить в строгом соответствии с нормами международного права. Хотя и международное право за последние годы изобилует очень сложными примерами самоопределения народов и возникновения новых государств на карте. Давайте вспомним пример Косова. Поэтому это тот вопрос, на который должны ответить осетины и абхазы с учетом истории, принимая во внимание и то, что случилось в последние дни.

Дмитрий Медведев

* * *

Действия грузинских властей в Южной Осетии — это конечно, преступление. И, прежде всего — это преступление против собственного народа. Потому что нанесен смертельный удар территориальной целостности самой Грузии, а значит — огромный ущерб ее государственности. Трудно себе представить, как можно после всего случившегося и после того, что еще происходит, убедить Южную Осетию войти в состав грузинского государства. Развязанная агрессия привела к многочисленным жертвам,

в том числе среди мирного населения, и вызвала по сути настоящую гуманитарную катастрофу. И это, конечно, преступление против осетинского народа.

Владимир Путин

* * *

При распаде СССР Южная Осетия, насильственно аннексированная Грузией, с которой она не имеет ни национального, ни культурного единства, сохранила положение автономной республики со своими органами власти и столицей Цхинвал. В ночь на 8 августа Грузия при пособничестве правительства Соединенных Штатов бросила свои силы против Южной Осетии в попытке захватить ее столицу, о чем она заявила публично в тот же день, когда открывались Олимпийские игры в Пекине.

Это ложь, что Грузия защищает свой национальный суверенитет.

Российские войска находились в Южной Осетии в качестве силы, предназначенной для обеспечения мира, что известно мировому общественному мнению; они не совершили ничего незаконного.

Требование предварительного вывода интервентов является справедливым, и наше правительство поддерживает его.

Куба, которой угрожают силы Соединенных Штатов, принципиально не может согласиться с прекращением огня до вывода грузинских интервентов. Если бы на нас было совершено иностранное нападение, она никогда не согласилась бы на такое прекращение огня.

Рауль Кастро Рус

* * *

Последние печальные события в Южной Осетии повергли иранский народ в ужас. В эти тяжелые минуты мы предпочли быть плечом к плечу с вами и стать щитом от вражеского снаряда...

Заверяем вас, что наши общие корни с древних времен никто не сможет истребить, и иранский народ будет с вами всегда.

*Хаамед Каземзадах,
руководитель Центра по Изучению
Осетии Тегеранского университета*

* * *

Де-факто сложившаяся ситуация такова, что ни югоосетины, ни абхазы не хотят жить в одном государстве с человеком, который направляет свои войска против них.

*Сергей Лавров,
министр иностранных дел России*

* * *

ВИТАЛИЙ ЧУРКИН ДАЛ ОТПОР ЦИНИЧНОЙ ПОЗИЦИИ ЗАПАДА

Речь российского представителя Виталия Чуркина на четвертом заседании Совета Безопасности ООН по Грузии, несомненно, войдет в анналы дипломатических битв. Так, отвечая на возмущения Тбилиси по поводу отказа Дмитрия Медведева вести переговоры с президентом Грузии, Чуркин заявил: «А какой приличный человек станет сейчас разговаривать с Саакашвили, после того как он уничтожил Цхинвали после клятвенных обещаний не воевать с собственными гражданами?»

От постпреда также досталось и США с их многочисленными претензиями к России: «Что вы ждали? Что наши миротворцы разбегутся, как в свое время разбежались некоторые миротворцы в Сребренице... Нам в ответ говорят, что войска (грузинские. Ред.) ушли. Где? В нас же стреляют!.. Будьте уверены, если грузинские войска захотят уйти, ни российские миротворцы, ни осетинские ополченцы не будут мешать».

«Мы знаем, что он (Саакашвили) не отличается в последнее время адекватностью анализа и поступков, громил далее Чуркин, и

нам бы не хотелось думать, что ему был дан какой-то приказ из Вашингтона. Нам хотелось бы надеяться, что, возможно, речь шла о той или иной неправильной интерпретации со стороны президента Грузии тех или иных сигналов, которые могли бы послышаться из Вашингтона».

Чуркин призвал представителя США вспомнить о своих действиях в разных странах мира и не заниматься пропагандой ради одного из кандидатов в президенты. «Ваше заявление абсолютно недопустимо, тем более от страны, действия которой мы все хорошо знаем по Ираку и Афганистану».

А чуть ранее Виталий Чуркин ответил на вопросы своих западных коллег о том, можно ли считать происходящее в Южной Осетии геноцидом: «Когда в течение нескольких дней из 120-тысячного населения Южной Осетии беженцами в России оказываются более 30 тысяч человек, соответствует ли это понятию геноцида или нет? При этом в первые же сутки гибнут 2 тысячи человек мирного населения — это геноцид или нет? Сколько людей должно мирных погибнуть, прежде чем можно было бы назвать это геноцидом?»

Записал Евгений Беликов.

«Комсомольская правда», 2008, №117

* * *

Фатима САЛКАЗАНОВА

ПОЧЕМУ НА ЗАПАДЕ ВЕРЯТ ГРУЗИИ, А НЕ РОССИИ

12 АВГУСТА президент Грузии Михаил Саакашвили заявил: «Сегодня мы — передовой фронт между Европой и Россией».

Значит ли это, что во время грузинских военных операций за спиной грузинского агрессора стояла враждебно относящаяся к России Европа? Конечно, нет. И отнюдь не все страны — члены НАТО нашли оправдание грузинскому вторжению в Южную Осетию. В тылу у Саакашвили были Соединенные Штаты, несколько новых членов НАТО, которым еще нужно доказывать свою преданность этой организации, и несколько стран, стремящихся, как и Грузия, стать хотя бы полноправными кандидатами на

вступление в НАТО. Это в том, что касается международной государственной поддержки. Другое дело — общественное мнение. Оно, как известно, формируется под влиянием СМИ. Во Франции это влияние было таково, что знакомые французы, включая журналистов, знающих о том, что я осетинка, звонили мне и выражали соболезнование в связи с тем, что российская армия вторглась на территорию Грузии и убила в Южной Осетии две тысячи человек. Французские журналисты и политологи азартно обсуждали возможные политические последствия российской агрессии, направленной против Грузии. Несколько дней во французских СМИ единственным источником информации о событиях в Южной Осетии и в Грузии был Тбилиси: заявления Саакашвили, сообщения тбилисских корреспондентов западных СМИ с обязательными ссылками Саакашвили.

Почему французские СМИ так единодушно односторонне информировали об этих событиях? Я лишь попытаюсь найти ответ на этот трудный вопрос. Французских журналистов никто не покупал, не подкупал. Не купили их ни Буш, ни НАТО, ни Евросоюз, ни Саакашвили. Видимо, существует несколько причин того, что дезинформация о событиях на Кавказе шла во Франции сплошным потоком. Одна из них — априори негативное отношение с первых лет горбачевской перестройки ко всему, что происходит в России и исходит от России. Уже тогда, когда, казалось бы Запад должен был направить все силы на поддержку перестройки, на обложках французских еженедельников аршинными буквами задавался вопрос: «Нужно ли помогать Горбачеву?» Этот же вопрос широко обсуждался политологами по французскому радио и телевидению.

На протяжении всех десятилетий существования в СССР коммунистической власти одни европейские страны склоняли перед СССР головы, потому что боялись этой страны, другие — потому что находились под контролем СССР. Моя знакомая, знаменитая немецкая правозащитница, как-то в разговоре со мной процитировала слова, сказанные ей одним из ведущих российских политиков времен Ельцина: «Западные левые никогда не простят нам того, что мы покончили с коммунистической властью без помощи Запада». Нелюбовь к России, нежелание помогать демократизации России — одна из причин нынешней дезинформации, преобладающей во французских СМИ. Но есть,

конечно, и другие причины, например, экономическая. США имеют в Грузии не только стратегические, но и экономические интересы, в первую очередь интересы энергетические. Америка предоставила Грузии немало средств для обеспечения безопасности нефтепровода Баку — Тбилиси — Джейхан, через который на Запад ежедневно поставляется примерно миллион баррелей. Эти средства шли на модернизацию грузинской армии, которая должна была гарантировать эту безопасность. Удивительно, что Саакашвили еще не заявил американскому телеканалу CNN, что российская армия вторглась в Грузию, чтобы разрушить этот нефтепровод, строительство которого обошлось западным нефтекомпаниям в четыре миллиарда долларов, и который был построен лишь для того, чтобы сократить энергетическую зависимость Запада от России. Запад тяжело переживает и даже несколько преувеличивает эту зависимость. Государствам, как и людям, трудно переносить зависимость от кого-либо или от чего-либо. Но эту проблему должны анализировать не журналисты, а фрейдисты.

Возможно, поток дезинформации в западных СМИ о событиях в Южной Осетии и в Грузии объясняется также и информационной незрелостью России, и склонностью людей — а журналисты тоже люди — к единомыслию. Шагать в ногу легче и безопаснее, чем выходить из строя. Поэтому и диссидентов в СССР была всего лишь горстка. Теперь их гораздо больше, чем было при Брежневле. Слава богу, дезинформация — не долгожитель, даже когда она кавказского происхождения.

Сегодня я, наконец, впервые увидела по одному из французских новостных спутниковых телеканалов кадры хроники и из Цхинвала. И это только начало.

Париж. «Российская газета», 2008, №171

* * *

«СААКАШВИЛИ ХУЖЕ, ЧЕМ ГИТЛЕР»

Он знает, что говорит. Голос правды принадлежит жителю штата Флорида, в прошлом почтовому менеджеру, а ныне пенсионеру Джо Местасу. Ему достаточно было самому приехать на Кавказ, чтобы понять, кто развязал войну. Несогласный американец дал во Владикавказе интервью корреспонденту «Известий» Николаю Гритчину.

Вопрос: Как давно вы в Осетии?

Ответ: Уже неделю. Приехал в прошлое воскресенье, еще до начала войны в Южной Осетии. У меня там в Джаве были жена Жанна и дочка Сандра, которой скоро пять лет. Они гостили у родителей жены уже три месяца.

В: Ваша супруга осетинка?

О: Да. У ее родителей фамилия Царитовы. Я сам гостил у них четыре раза за последние годы. И прожил в Южной Осетии в общей сложности около года. У меня есть даже гражданство этой республики. Осетины очень сердечны. Они настоящие. Не болтуны.

В: Жена и дочка попали в зону боевых действий?

О: Это произошло несколько дней назад, когда грузинские бомбардировщики совершили налет на Джаву. Одна из бомб взорвалась в 200 метрах от дома моих тестя и тещи. В здании вылетели стекла. Жанна с Сандрой сразу убежали. Безо всего. Только с теми вещами, что на них были. Жена позвонила мне и плакала. Я тоже очень плакал. И думал: если что-нибудь случится с моей семьей, я поеду в Тбилиси и найду Саакашвили.

В: Зачем?

О: А это я вам не скажу. Можете сами догадаться.

В: Вы смогли помочь жене и дочке?

О: Мой знакомый ехал на границу и согласился взять меня с собой. Там я разыскал Жанну и Сандру. С ними были дети соседки, тоже беженцы. Я привез их на такси во Владикавказ. А жена вернулась в Джаву за своими родителями и приехала с ними сюда позже.

В: Где вы здесь остановились?

О: У сестры жены во Владикавказе трехкомнатная квартира. У нее пока и живем. Там нас набралось семь человек.

В: Что вы думаете об этой войне?

О: То, что говорит о ней пропаганда США и западных стран, — неправда. Южная Осетия и Россия не начинали эту агрессию. Это должны все знать. А Джордж Буш и Саакашвили должны отвечать. Это не война, это хуже, чем война. Война — когда солдат стреляет в солдата. А грузины убивали детей, женщин. От хороших знакомых я знаю, что грузинские танки уничтожили осетинское кладбище.

В: По возвращении в Америку вы расскажете, что видели и пережили здесь?

О: Обязательно. Я уже отправил по электронной почте письма Кондолизе Райс, руководителю ОБСЕ.

В: Когда вы возвращаетесь во Флориду?

О: Пока не знаю. Жена очень переживает за своих родственников. У ее двоюродной сестры в Цхинвали на днях убили мужа. У нас с женой много друзей, которые потеряли свои дома, они разрушены, сгорели. Я недавно разговаривал с женщинами-беженками из Цхинвали. Они рассказали, как грузины резали горло водителю маршрутки. Это ужасно! Саакашвили хуже, чем Гитлер.

«Известия», 12.08.08

* * *

Инна КАБЫШ

* * *

Полюбила многое на свете я,
потому, наверно, и жива.
И когда горит моя Осетия,
кажется, горит моя Москва.

И когда кого-то убивают —
будь то осетин или грузин —
у меня как будто убывает,
потому что у меня есть сын.

И вольно клеветникам России
В силе упрекать нас испокон:
Бог, конечно, в правде, а не в силе,
но кто прав, обязан быть силен.

Людмила ЩИПАХИНА

ОСЕТИНКЕ

Раскаты военного грома,
И сердце — в немой пустоте...
Ни мужа, ни сына, ни дома,
Лишь тень на сторевшем кресте.

Душа, замерев от страданий,
Былинку судьбы бережет.
И пуля тебя не поранит,
И пламя тебя не сожжет.

В долинах, на горных отрогах,
Где мирные села горят,
Под шквальным огнем на дорогах
Видали тебя, говорят.

Не ты ли, незримым туманом
Склоняясь над каждой бедой,
Солдатам смертельные раны
Живой омываешь водой?

Не ты ли сквозь земли и воды
Послала проклятья туда,
Где Статуя лживой Свободы
Покрылась коростой стыда?

Святой доверяясь надежде,
И днем, и в бессонную ночь —
С тобою навеки, как прежде,
России скорбящая дочь.

Геннадий АЛАМИА

ОСЕТИНСКАЯ ПЕСНЯ

Возвращение
Те, что мчались за славой,
Вернутся домой,
Уносившие землю
На копытах коней.
А земля без почвы —
Пустыня. На ней
Народу — не выжить,
Садам не цвести.
Кто же встретит тебя на обратном пути?

Камни падают с гор,
Обнажая плоть,
Ветер почву сдувает
С голых пород.
Эту пыль по крупицам
Из года в год
Безутешной вдовицей
Собирает Земля,
Словно горстку муки для голодных сирот.

Люди плачут, смывая
Крупицы Земли,
И уходят, уходят
Каменистой тропой,
Пыль земную в ладонях
Уносят с собой.
Им порой не хватало
Земли, чтобы жить —
В самый раз, чтоб в могилу ее положить.

На чужбине народом
Не станет народ,

Горсть своя у любого
И гибель своя.
Разбредаются люди
В чужие края.
Впереди одиночества
Смертная мгла,
И камнями надгробными их дорога легла.

Возвращаются всадники
Прошлых веков,
И земля возвращается,
Осыпаясь с подков,
Возвращаются ветры
С чужой стороны,
Возвращаются реки,
Водою полны,
Разливаясь в долинах,
Где, как память былого,
Лежат валуны.

Возвратятся ироны,
Не сгинув в годах,
И зерно прорастет
На копытных следах,
И все горсти Земли
Жизнь в одну соберет,
И отдельные люди
Соберутся в народ.

Возвращаются нарты
Из проклятых дней,
Чтобы почву просеять
От острых камней,
Чтобы почвой укрыть
Тело скудных полей,
Чтоб народ одарить
Вечной жизнью своей.

ПОЭТ

Что смог бы ты, Коста,
Когда б не твой народ
Вложил в твои уста
Извечные мотивы —
Всю скорбь, всю радость,
Что в народе живы,
Безумных танцев огненную стать
И плач над тем, кому уже не встать.

Когда бы не расцвел
Тот древний куст
Людских страданий,
Смог бы ты едва ли
Застигнуть свой народ
На дальнем перевале
И тем предотвратить
Его смертельный спуск.

Ты вечен, как народ,
И, как преданье, вечен,
Как сказочный герой,
Нарушив ход светил,
С заката на восход:
«Пусть не наступит вечер...»
Привычный Солнца путь поворотил.

И ты пришел, творец,
Ниспосланный судьбою
В нелегкие года народу потому,
Что ждал тебя народ,
Гордящийся тобою,
Что песнею своей ты мог помочь ему!

Сухум

Дмитрий БЫКОВ

МИША-БЛИЦКРИГ

Сцена изображает тбилисский кабинет Михаила Саакашвили. Он говорит по прямому проводу с президентом США Джорджем Бушем.

СААКАШВИЛИ

Георгий? Это я, Саакашвили!
Я вас прошу начать обстрел Москвы!

БУШ *(не понимая)*

Обстрел чего?

СААКАШВИЛИ

Ну, мы же все решили!
Что типа если мы... то сразу вы!
Ну, вспомнили? Когда мы вас встречали?
И я тогда сказал на торжестве,
Что если я стреляю по Цхинвали —
То сразу вы ответно по Москве!
Я подарил вам рог, папаху, вымпел,
И вы сказали: можно на Цхинвал!

БУШ

Не может быть. Я столько бы не выпил.
Я вам такого слова не давал.

СААКАШВИЛИ *(раздосадованно)*

Ну как же так! Ведь вы под чахохбили
Сказали после пятого куска,
Что если б россияне нас бомбили,
То НАТО бы ввело туда войска!

БУШ

Нет, Михаил. Мы пили только воду!
И я еще заметил, Михаил,
Что мы готовы защитить свободу,
Но про войска я вам не говорил!

* * *

<i>Технический редактор</i>	<i>Виктория БОРАЕВА</i>
<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>
<i>Компьютерная верстка</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы армæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цауы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ авторгæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Государственное учреждение «Литературно-художественный
и общественно-политический журнал «Мах дуг»

Подписано к печати 15.09.08. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта МузI. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,3. Учетно-изд. л. 8,7.
Тираж 1600 экз. Заказ № 1114. Цена свободная.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

СААКАШВИЛИ

Ну да, свободу, если вам угодно...
 Я за свободу всякого порву!
 Я обстрелял Цхинвал вполне свободно,
 И, значит, ваш черед бомбить Москву.

БУШ

Послушайте. Сейчас я вам втолкую.
 Свободу мы, конечно, бережем,
 Но связываться в третью мировую...
 Я понял бы — за нефть. Но за боржом?!

СААКАШВИЛИ *(чуть не плача)*

Но как же так, Георгий! Я в отпаде!
 Еще когда мы пели «Сулико»,
 Сказали вы: «Зайти свободы ради
 Ты можешь сколь угодно далеко!»

БУШ

Да, я сказал, и в этом нету фальши,
 И ныне повторяю толмачу:
 Прошу тебя пойти как можно дальше
 И побыстрей, а то я спать хочу. *(Кладет трубку.)*

СААКАШВИЛИ

Чего-то получилось плоховато.
 А говорил: «Ты нужен! Ты любим!»
(После задумчивой паузы кидается к телефону.)
 Алло, Москва! Меня кидает НАТО.
 Давайте мы их на фиг разбомбим!

